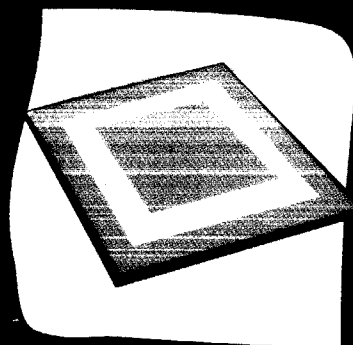

ciutat industrial

història, el present i el futur de la ciutat

Membrado i Tena

Joan Carles Membrado i Tena va naixer a Vila-real el 1968. Llicenciat en Geografia i Història per la Universitat de València, en l'actualitat és becari d'investigació en el Departament de Geografia d'aquesta universitat. Entre les seues publicacions hem de destacar les relacionades amb la indústria taulellera, tema que fou objecte de la seua tesi de llicenciatura i que ho serà de la seua tesi doctoral (la qual haurà de llegir al llarg del 1995). A més, ha publicat tres articles que tenen a veure respectivament amb l'exportació, la localització i l'evolució històrica del taulellet. A banda d'aquest tema, Joan Carles Membrado n'ha abordat d'altres: és col·laborador de l'*Atles Toponímic Valencià*, ha participat en l'edició de la *Geografia de les Comarques Valencianes* i ha publicat diversos articles sobre l'ordenació del territori valencià.

TEMES VILA-REALS
SÈRIE TÈCNICA . NÚMERO 7

PUBLICACIONS DE L'IL·LUSTRÍSSIM
AJUNTAMENT DE VILA-REAL

Joan Carles Membrado i Tena

VILA-REAL, CIUTAT INDUSTRIAL

**EL TAULELL I LES ALTRES INDÚSTRIES
EN LA HISTÒRIA, EL PRESENT I
EL FUTUR DE LA CIUTAT**

**AJUNTAMENT DE VILA-REAL
DELEGACIÓ DE PROMOCIÓ CULTURAL
Vila-real, 1995**

MEMBRADO I TENA, Joan Carles

Vila-real, ciutat industrial. El taulell i les altres indústries en la història, el present i el futur de la ciutat / Joan Carles Membrado i Tena. - Vila-real: Il·lustríssim Ajuntament, 1995

106 p. : Il.; 22 cm. - (Temes Vila-realencs. Sèrie Tècnica ; 7)

ISBN: 84-88331-18-5

I. Títol.

II. Col·lecció

666.3/.7(460.311 Vila-real)

*A la meua família,
i en especial a Sara*

© Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real; Plaça Major, Vila-real.
ISBN: 84-88331-18-5
Dipòsit Legal: CS - 10 - 1995
Impressor: IMPRENTA SICHET, S.L.
Polo de Bernabé, 33
12540 Vila-real

ÍNDIX

PRÒLEG	15
INTRODUCCIÓ	19
Notes a la introducció	25
PRIMERA PART:	
<i>VILA-REAL: GENERALITATS GEOGRÀFIQUES</i>	27
I.1. Aspectes fisiogràfics	29
I.2. Geografia urbana i de la població: evolució històrica	31
I.3. L'actual situació econòmica	44
Notes a la primera part	50
SEGONA PART:	
<i>TRAJECTÒRIA HISTÒRICA DE LA INDÚSTRIA VILA-REALENCA</i> <i>(excepte el subsector ceràmic)</i>	57
II.0. Introducció	59
II.1. La indústria tèxtil	59
II.1.1. La seda	60
II.1.2. El cànem	62
II.1.3. Les espadenyas	65
II.1.4. Els gèneres de punt	66
II.2. La indústria alimentària (excepte el subsector taronjaire)	69
II.2.1. Els molins fariners	69
II.2.2. Els molins oliers	71

II.2.3. L'elaboració de l'aiguardent	73	III.3.3. L'exportació dins dels mars valencià, espanyol i europeu	141
II.2.4. Les actuals indústries alimentàries	75	III.3.4. Àrees de destinació	145
II.3. La taronja i les activitats industrials relacionades	76	III.4. La localització de la indústria taulellera	148
II.3.1. El cultiu de la taronja a Vila-real	76	III.4.1. La localització dins l'espai europeu	148
II.3.1.1. Origen i evolució	76	III.4.2. La localització dins del marc comarcal	150
II.3.1.2. L'actual crisi i el paper de les cooperatives	83	III.4.3. La localització al terme de Vila-real	154
II.3.2. La indústria de manipulació de cítrics	85	III.4.4. Els factors de localització a la Plana	161
II.3.3. Indústries relacionades amb la taronja	88	III.4.5. Els factors de desenvolupament del taulell a Vila-real	168
II.3.3.1. Les indústries de maquinària	89	III.5. Les indústries i serveis auxiliars del taulell	172
II.331.1. La maquinària per a elevació d'aigües	89	III.5.1. Empreses subministradores de la indústria taulellera	172
II.331.2. La maquinària agrícola	90	III.5.1.1. Primeres matèries	172
II.331.3. La maquinària relacionada amb el transport	91	III.511.1. Extracció i comercialització de les argiles	172
II.3.3.2. La indústria paperera	92	III.511.2. Frites, esmalts i colors ceràmics	175
II.3.3.3. La indústria de la fusta i el moble	93	III.5.1.2. Energia	176
II.3.3.4. La indústria química	95	III.5.1.3. Decoradors ceràmics al tercer foc	179
II.4. La indústria de materials de construcció (llevat del taulell)	97	III.5.1.4. Fabricació de maquinària i altres equipaments	180
Notes a la segona part	99	III.5.2. Empreses subministrades per la indústria taulellera	182
TERCERA PART:		III.5.2.1. Envasos, embalatges i expositors	182
LA INDÚSTRIA TAULELLERA A VILA-REAL I A LA PLANA	109	III.5.2.2. Mitjans de transport terrestre i marítim	182
III.0. Introducció	111	III.5.2.3. Serveis de distribució, venda i col·locació	185
III.1. Evolució històrica	112	III.5.2.4. Altres serveis	186
III.1.1. La ceràmica de la Plana abans de la industrialització	112	Notes a la tercera part	187
III.1.2. La Real Fábrica de Alcora i la seua influència	114	CONCLUSIONS:	
III.1.3. Les primeres taulelleres	116	PERSPECTIVES DE FUTUR DE LA INDÚSTRIA VILA-REALENCA	205
III.1.4. Consolidació del subsector i hegemonia		Notes a les conclusions	216
taulellera de la Plana	118		
III.1.5. 1950-1970: un període d'alts i baixos	122	Bibliografia	217
III.1.6. La Primera Reconversió Industrial	124		
III.2. Trajectòria recent i situació actual	127		
III.2.1. La dècada del 1980: La Segona Reconversió Industrial	127		
III.2.2. La dècada del 1990: un període de consolidació	131		
III.3. Les exportacions	136		
III.3.1. Evolució històrica	136		
III.3.2. Trajectòria recent i situació actual	138		

ÍNDIX DE FIGURES

Figura 1.	
Evolució urbana de Vila-real	41
Figura 2.	
Principals subsectors industrials a Vila-real segons el nombre de treballadors	47
Figura 3.	
Evolució de la producció espanyola de taulell (1981-93)	126
Figura 4.	
Evolució de les exportacions industrials valencianes entre el 1987 i el 1993.	143
Figura 5.	
Sector de revestiments i paviments ceràmics a les regions de la CEE en 1990	149
Figura 6.	
Localització de la indústria ceràmica el 1992	152
Figura 7.	
Localització de la indústria ceràmica a Vila-real el 1992	158
Figura 8.	
Procedència de les argiles per a la fabricació de taulells	173
Figura 9.	
Gas Natural. Gasoducte i ramals a la Plana	177

ÍNDIX DE QUADRES

Quadre 1.	
Origen de la població vila-realenca (1992)	40
Quadre 2.	
Evolució de la població de dret de Vila-real	43
Quadre 3.	
Les 40 majors empreses industrials de Vila-real segons els ingressos (1992)	48
Quadre 4.	
Rànquing de municipis segons la superfície plantada de cítrics al País Valencià l'any 1993	82
Quadre 5.	
Evolució de la superfície agrària vila-realenca	83
Quadre 6.	
Evolució de l'exportació espanyola de taulell (1981-93)	141
Quadre 7.	
Principals punts de destinació de l'exportació taulellera espanyola durant el període 1987-93	147
Quadre 8.	
Empreses i treballadors ceràmics a la Plana el 1994.	151
Quadre 9.	
Les majors empreses espanyoles de taulell (1993)	154
Quadre 10.	
Llocs de procedència dels treballadors taulellers de Vila-real	161

PRÒLEG

A pesar del creixent protagonisme que ha adquirit durant la darrera dècada entre les indústries valencianes, el subsector tauleller podia considerar-se fins a aquest moment com una assignatura pendent de la Geografia del nostre país. Entre les publicacions dels geògrafs dels darrers vint anys es troben estudis referits a la indústria del calcer, del tèxtil, del joguet, de les estores, del moble i d'altres subsectors menys importants*. Ara, la nostra ciència pren també la indústria taulellera de la Plana com a objecte central d'estudi, de la mà de Joan Carles Membrado i Tena. Llicenciat en Geografia i Història (especialitat de Geografia) per la Universitat de València el 1991, aquest autor (actualment becari d'investigació en el programa F.P.I. dependent del Ministeri d'Educació i Ciència) defensarà pròximament la seua tesi doctoral —dirigida pel catedràtic de Geografia Juan Piqueras Haba— amb la indústria taulellera com a tema principal.

Al marge de la Geografia, la indústria taulellera ha estat recentment objecte d'estudi de nombroses publicacions que s'han ocupat del taulell des de les perspectives econòmica, tecnològica i històrica. Calia, per tant, que aparegués per fi un estudi en què es tractassen els aspectes geogràfics de la indústria ceràmica. De fet, el present treball ofereix als lectors una acurada cartografia de la ubicació de la indústria ceràmica a diferents escales (Vila-real, la Plana, Unió Europea) i una anàlisi dels factors de localització d'aquesta.

* Les més importants publicacions referides són les de Gozávez Pérez, V. (1975): *La industria de esteras y alfombras en Crevillente*, Dept. de Geografia, Universitat de València, 41 pàgs. + 8 lám.; Bernabé Maestre, J. M. (1976): *La industria del calzado en el Valle del Vinalopó*, Dept. de Geografia, Universitat de València, 236 pàgs.; Jordà Borrell, R. (1986): *La industria en el desarrollo del Área Metropolitana de Valencia*, Dept. de Geografia, Universitat de València, Institut Valencià d'Estudis i Investigació (IVEI) i Universidad de Sevilla, 302 pàgs.; Vallés Sanchis, I. (1986): *Industria tèxtil i societat a la Regió d'Alcoi-Ontinyent*, IVEI i Universitat de València, 197 pàgs.; Viruela Marínez, R. (1987): *La Industria del calzado en la provincia de Castelló*, Sociedad Castellonense de Cultura, 90 pàgs. i Hermosilla Pla, J. (1993): *El Camp de Túria y la Hoya de Buñol-Chiva. Accesibilidad, industria y segunda residencia*, Dept. de Geografia, Universitat de València, 149 pàgs.

Aquesta monografia se centra principalment en la indústria taulellera de la Plana i específicament en la de Vila-real (ciutat d'on procedim l'autor d'aquesta publicació i jo mateix), però també estudia l'origen i el desenvolupament de la resta d'activitats industrials que hi ha a la nostra ciutat. Entre aquestes activitats s'aprofundeix especialment en les relacionades amb la taronja, que des del segle passat i fins fa una dècada han estat les indústries de major pes específic a Vila-real. S'analitzen també altres activitats que històricament han tingut un gran importància dins de la indústria local, com ara el tèxtil, la molinaria o la destil·lació dels vins. Amb tot, el cos principal del llibre està referit al taulell.

A pesar que Vila-real no comptava amb una tradició històrica en la indústria ceràmica, des de la fundació de la primera empresa taulellera (1956), la ciutat ha destacat, cada volta més, com un dels municipis capdavanters pel que fa al desenvolupament d'aquesta branca industrial. Això ha permès que hui dia, després de només quatre dècades d'activitat ceràmica, Vila-real se situe com a nova capital valenciana i espanyola pel que fa a la indústria taulellera i auxiliar. La ciutat compta en l'actualitat amb quatre de les sis majors empreses de fabricació de paviments i revestiments ceràmics de la Plana i de tot l'Estat espanyol, que alhora són les factories més modernes i avantguardistes des d'un punt de vista tecnològic. A més, al seu terme municipal s'ubiquen algunes de les més importants empreses auxiliars de la mateixa indústria. L'empresariat local, empenedor i experimentat (recordem que Vila-real mantenia intenses relacions comercials internacionals des del segle XIX a causa de l'exportació de la taronja), va saber jugar un paper cabdal per tal que la indústria taulellera vila-realenca assolira l'èxit que hui coneix.

L'estudi del taulell, però, no queda restringit ací —com hem dit anteriorment— a una anàlisi estrictament local. El subsector ceràmic de la Plana conforma a escala comarcal un únic cos en què les relacions industrials entre les empreses de diferents municipis són tan freqüents com les que es donen entre les empreses de cada localitat. Les ciutats d'Onda i l'Alcora, i també la de Castelló, han tingut històricament un paper molt rellevant en el desenvolupament d'aquesta indústria a escala comarcal. De fet, els empresaris vila-realencs van decidir d'invertir en la indústria taulellera per mimetisme respecte d'aquestes. Les tres ciutats esmentades conformen hui dia, amb Vila-real, el cor industrial de la Plana, ja que totes quatre sostenen als seus termes municipals les tres quartes parts dels treballadors taulellers de la comarca i les dues terceres parts del total d'actius taulellers de l'Estat espanyol. Aquest treball pretén, doncs, d'estudiar la indústria ceràmica de Vila-real i per tal d'aconseguir aquest propòsit el que fa l'autor és harmonitzar el fenomen tauleller

a escala local amb una anàlisi a escala comarcal, la qual resulta imprescindible per a entendre l'entramat de relacions existents actualment en el taulell, el qual supera i desborda àmpliament els límits municipals. Joan Carles Membrado clou el seu llibre amb un capítol on exposa quines han de ser, al seu parer, les actuacions que la indústria taulellera ha de seguir en el futur. La seua tesi és que cal abandonar el tradicional individualisme que ha caracteritzat fins ara els empresaris valencians i que ha portat a l'actual situació de predomini de l'empresa mitjana, i sobretot de la petita, al nostre país. És veritat que la indústria taulellera és, entre les valencianes, la que majors dimensions mitjanes té, però no és menys cert que la grandària de la majoria de les nostres fàbriques és encara insuficient perquè puguen competir amb els grans grups taulellers italians. A Itàlia hi havia l'any 1993 nou empreses que comptaven amb un major nombre de treballadors que *Porcelanosa*, que és —amb diferència— la major de les empreses de la Plana i d'Espanya. L'autor aposta per un augment de les dimensions mitjanes de les empreses, el qual podria realitzar-se mitjançant la unió de les empreses mitjanes i petites en cooperatives de producció i comercialització, o bé a través de l'absorció d'empreses menudes per part de les més grans.

L'autor es mostra convençut que si en una sola dècada (1984-94), amb una estructura empresarial atomitzada, les empreses de la Plana han aconseguit de competir amb les de l'Emília (màxima àrea productora de taulell al món), amb una estructura empresarial que s'acostara més a la d'aquesta regió italiana, la comarca taulellera de la Plana podria esdevindre un competidor que rivalitzara en igualtat de condicions amb la producció de les empreses emilianes.

Joan Carles Membrado, doncs, ens ofereix amb *Vila-real, ciutat industrial* una anàlisi tan necessària com innovadora del que ha estat, és actualment i hauria de ser en el futur el subsector tauleller de la Plana. El llibre —rigorós, actualitzat, ben documentat i acuradament elaborat— resulta, doncs, altament recomanable per a tothom (públic en general o especialistes) que s'interessa per tindre una visió global de les realitats vinculades amb una de les més importants indústries valencianes d'ara mateix. De la seua lectura nosaltres hem tret la conclusió que, mentre que els nostres empresaris continuen tenint la mateixa capacitat d'innovació i de resposta als reptes de cada moment que han demostrat en els darrers anys, pot esperar-se que el futur de la indústria taulellera de la Plana serà ben encoratjador.

Vicent Ortells i Chabrera

*«Esta es la villa que en este reyno por
muchos es nombrada Venecia la pequeña,
porque en el gobierno y riqueza eccede
a muchas otras villas»*

Martí de Viciano, 1564

INTRODUCCIÓ

La indústria taulellera ha estat, durant les quatre darreres dècades, el principal fonament de l'economia vila-realenca; el seu desenvolupament en aquest període ha estat tan intens a la nostra ciutat que en l'actualitat aquesta pot considerar-se la nova capital valenciana i espanyola del taulell. Encara que aquest procés d'industrialització ceràmica s'hi va iniciar en una data relativament recent —l'any 1956—, el fet és que ja venia forjant-se des de molt de temps abans: des de la darrereria del segle XIX Vila-real havia estat un destacat centre manufacturer gràcies a les activitats industrials relacionades amb la taronja, que havien possibilitat, d'una banda, l'acumulació de capital, i de l'altra, la creació d'un empresariat expert. Sense aquests dos factors inicials no s'haguera pogut desenvolupar a la ciutat la indústria taulellera.

Abans d'entrar a analitzar la trajectòria històrica i la situació actual de la indústria de la nostra ciutat, en la primera part del present assaig estudiarem sintèticament les generalitats geogràfiques de Vila-real: en primer lloc, repassarem breument els trets fisiogràfics més destacats; tot seguit, farem una ràpid recorregut històric en què destacarem els principals esdeveniments i la influència d'aquests en l'evolució demogràfica, urbana i econòmica de Vila-real; finalment descriurem de manera succinta la situació actual de l'economia vila-realenca en funció dels diferents sectors d'activitat econòmica (ço és: sector primari, secundari i terciari). Aquesta situació present és fruit d'una successió històrica d'etapes econòmiques, cadascuna de les quals va suposar un graó més en el progrés econòmic de la ciutat; la darrera etapa, on es produeix el desenvolupament de la indústria ceràmica, no ha fet sinó refermar el caràcter capdavanter que l'economia vila-realenca ha tingut històricament a escala comarcal.

L'actual prosperitat econòmica de Vila-real no respon, per tant, a unes circumstàncies conjunturals ni és fruit d'una evolució recent. Els cronistes que al

llarg de la història ens visitaren ens forneixen la base per a afirmar-ho. Ja en el segle XVI, el borrianenc Rafael Martí de Viciano assenyalava en la seua *Crónica* que: «Esta es la villa que en este reyno por muchos es nombrada Venecia la pequeña porque en el gobierno y riqueza excede a muchas otras villas»¹. No hi ha dubte que els privilegis que atorgava el fet de ser una vila reial, units a la constància, la tenacitat i l'afany dels nadius, influïren en el progrés econòmic aconseguït per la nostra vila. James Casey assenyalava² que durant l'època foral valenciana Vila-real, junt amb les veïnes Borriana i Castelló, s'havia guanyat la fama de rica i treballadora, entre altres raons, per l'existència de moltes escoles, per l'escàs nombre de moriscs i pel respecte dels seus habitants envers l'ordre públic, factors que facilitaven el govern de la vila, en contrast amb la situació conflictiva d'altres ciutats del Regne. En començar el segle XVII, Gaspar Escolano qualificava els naturals de Vila-real de: «hombres sagaces y pródigos, entre los de aquella comarca, y tan prevenidos en su gobierno, que apenas se siente pecho, ni impósito alguno en la villa»³.

A pesar que fins a l'actual segle la indústria local havia estat ben escassa, Vila-real ha estat secularment una de les ciutats més *industrials* de la Plana⁴. Cabanilles fa esment en les seues *Observaciones* de la: «infatigable aplicacion de sus naturales [de Vila-real], ocupándose como un ciento de ellos en texidos de cáñamo, filosea y cintas»⁵. De les principals activitats *industrials* històriques desenvolupades a Vila-real en parlarem a la segona part d'aquesta publicació. Entre aquestes activitats cal destacar les relacionades amb la taronja, per tal com Vila-real ha destacat per la seua producció citrícola des que durant la primera meitat del segle XIX s'introduí el taronger com a plantació regular al País Valencià. Juan Bautista Perales és concloent respecte a la importància que aquest cultiu assolí a l'horta vila-realenc: «Su extensa y feracísima vega, una de las mas pintorescas y abundosas del reino, suministra gran cosecha de naranjas las mas estimadas de aquellas comarcas, como lo prueba el mayor precio que suelen alcanzar en el mercado»⁶. El comerç taronjaire anava lligat a una sèrie d'activitats manufactureres que Vila-real desenvolupà des d'antic; a la primeria del segle actual l'historiador local Carlos Sarthou Carreres en remarcà les «serrerías mecánicas (laminado de madera para cajas); fabricación de puntas de París, y confección del dorado fruto en soberbios almacenes de las afueras de la población»⁷. Aquestes activitats industrials ajudaren els empresaris vila-realencs a adquirir una experiència i formació que —com hem dit— seria decisiva en el futur desenvolupament de la indústria taulellera.

Fins a la dècada del 1980 pot afirmar-se que la base de l'economia vila-realenc encara era l'agricultura i en concret la citricultura. Amb tot i això, ja en la dècada del 1950 es col·locaren les primeres pedres del canvi ecocòmic que la ciutat havia d'experimentar en la passada dècada. A partir del 1956 Vila-real anirà industrialitzant-se i especialitzant-se en la ceràmica, una indústria de gran arrelament comarcal, però d'escassa tradició local fins a aquell moment. El *miracle vila-realenc*, que ha convertit la ciutat en una de les més dinàmiques, productives i pròsperes de la Plana i de tot València, cal agrair-lo tant als fabricants —que han aportat el capital i la capacitat empresarial— com als operaris —sense l'esforç dels quals res no s'haguera pogut portar avant—; empresaris i treballadors vila-realencs han construït, en poc més de tres dècades, un entramat industrial tauleller de grans dimensions el qual, d'altra banda, és inseparable del marc geogràfic on s'insereix: la Plana. Precisament la tercera part d'aquest llibre tracta de la indústria taulellera de Vila-real i de la seua comarca. En aquest darrera part estudiem l'evolució històrica i la situació actual d'aquest subsector, que hui dia és capdavanter entre les indústries valencianes, i també analitzem específicament alguns dels seus aspectes més rellevants, com ara les exportacions, la localització o les indústries auxiliars.

Finalment, en les conclusions analitzem les perspectives de futur de la indústria vila-realenc. Ens ocupem ací especialment dels dos grans subsectors industrials locals: les empreses agroalimentàries de neteja i manipulació de cítrics i la indústria ceràmica. Respecte a aquesta darrera, exposarem quines poden ser, al nostre parer, les vies que possibiliten que el subsector ceràmic de Vila-real i de tot la Plana puga equiparar-se al del *comprensorio* emilià⁸, que ara mateix és l'indiscutible líder mundial. Hi emfasitzarem sobretot la necessitat d'augmentar la grandària de les empreses ceràmiques, per tal de millorar-ne la competitivitat davant de les italianes.

Cal dir que fins a aquest moment els geògrafs que han treballat la indústria ceràmica valenciana han estat Maria del Carme Badenes (1965), que féu un estudi sobre el taulell a Onda; el catedràtic de Geografia (per la Universitat de València) Vicenç Maria Rosselló que publicà dos articles: un sobre la ceràmica de Manises (1961) i un altre sobre la indústria taulellera espanyola (1966); el també catedràtic de Geografia (per la Universitat Jaume I) José Quereda que el 1973 va elaborar un estudi sobre el taulell de l'Alcora; el doctor en Geografia (per la Universitat de València) Emili Obiol que en confeccionà un sobre la localització industrial taulellera a Vila-real (1985) i jo mateix que els anys 1992, 1993 i 1994 vaig publicar tres articles referits al taulell de la Plana: el primer sobre les exportacions, el segon sobre la localització i el tercer sobre l'evolució històrica. A més, l'any 1992 vaig

llegir la meua tesina l'objecte d'estudi de la qual era la indústria ceràmica planenca, i en el futur pròxim defensaré també la meua tesi doctoral tenint com a tema principal aquesta indústria⁹.

En els últims temps, ara que el subsector tauleller de la Plana ha adquirit el màxim protagonisme, s'han realitzat nombrosos estudis que —sempre des de fora de la ciència geogràfica— analitzen els aspectes històric, econòmic i tecnològic de la indústria ceràmica valenciana¹⁰. El present treball pretén de tractar, a banda d'aquest tres aspectes, un de nou: el geogràfic. La nostra publicació aporta com a principal novetat, precisament, l'anàlisi geogràfica de la indústria taulellera, que realitzarem a través de la cartografia de l'actual ubicació de les empreses ceràmiques i auxiliars i mitjançant l'estudi de les causes que en determinaren l'actual localització.

En el nostre treball, encara que estudiem específicament el cas de Vila-real, ens ocupem de tota la indústria ceràmica de la Plana, ja que creiem que el taulell vila-realenc només pot entendre's plenament si el considerem dins del seu marc comarcal, dins de la concentració industrial de la Plana. Cal veure quins varen ser els motius que determinaren que la comarca planenca (i no altres comarques valencianes o espanyoles) fóra la que concentrara al seu solar la major part de la indústria taulellera estatal. Si fins ara tots els treballs fets sobre el subsector tauleller havien estat dedicats al l'anàlisi estricta d'aquesta indústria, amb la nostra aproximació pretenem de fondre aquesta anàlisi amb la del seu inseparable marc geogràfic: la Plana.

Pel que fa a la metodologia que hem fet servir cal distingir entre les tres parts del nostre estudi. Per a la primera i segona part d'aquest llibre dedicades a l'estudi de les generalitats geogràfiques de Vila-real i a l'anàlisi de la trajectòria històrica de la indústria d'aquesta ciutat, respectivament, hem hagut de portar a terme un intens treball de recollida de dades, per al qual hem escorcollat la Biblioteca i l'Arxiu Municipal de Vila-real (amb la col.laboració desinteressada del seu director Vicent Gil i Vicent). També ens hem documentat a l'Arxiu de la Biblioteca de la *Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló* (COCIN), on hem trobat les dades referides a llicències fiscals des del 1927 fins hui, i a les biblioteques del Departament de Geografia i la de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València per treballar els aspectes històrics i geogràfics. A més, per investigar l'origen de la població vila-realenca, ens hem remés a la Secció d'Estadística de l'Ajuntament de Vila-real i per recompilar l'evolució demogràfica de la població a l'*Institut Valencià d'Estadística* (I.V.E.) i a les delegacions a Castelló i a la Ciutat de València de l'*Instituto Nacional de Estadística* (I.N.E.).

Finalment hem realitzat quatre entrevistes relacionades amb l'evolució industrial de Vila-real. La primera a Domingo Moreno Ortiz, que va ser president de la Caixa Rural de Vila-real en el període comprés entre el 1984 i el 1992, i que és un perfecte coneixedor de les realitats passades i actuals de l'economia del municipi. La segona, a Joan Abelló, industrial vila-realenc d'origen català —de Terrassa—, que durant els anys centrals del nostre segle va ser gerent de l'històrica empresa tèxtil *Marcet*. La tercera entrevista ens fou concedida per Manuel Ortells, que fins al seu tancament a mitjan dècada dels huitanta va ser propietari de la empresa de fabricació d'aiguardent *Ortells*. El darrer dels entrevistats ha estat Antonio Martínez Rovira, agricultor, distribuïdor de productes fitosanitaris i soci de la Cooperativa *Cítrics de la Plana* de Nules, i bon coneixedor de la indústria de manipulació de cítrics i auxiliars al llarg de la segona meitat d'aquest segle. Vull agrair a tots quatre la seua col.laboració.

Pel que fa a la tercera part del llibre, que s'ocupa de la indústria taulellera, la informació sobre aquest subsector prové en la seua major part de la Biblioteca del Gabinet d'Estudis Econòmics de la C.O.C.I.N., gràcies a l'atenció d'Enric Domínguez. També hem consultat la Biblioteca i l'Heremoteca de les Facultats de Geografia i Història i de Ciències Econòmiques i Empresarials de la Universitat de València, novament l'I.V.E., l'*Institut de Tecnologia Ceràmica* (I.T.C.) i les publicacions de l'*Asociación de Fabricantes Españoles de Azulejos y Pavimentos Cerámicos* (ASCER). A més, hem obtingut diverses informacions a partir de les visites a les Autoritats Portuàries de Castelló i de la Ciutat de València, a les empreses de gas natural *Enagas* i de trànsit intermodal —mitjançant el ferrocarril— *Stinsa* (agrint al senyor Martínez Marz la seua atenció) i a l'*Institut Valencià de Finances* (I.V.F.). A més ens hem adreçat a les majors empreses taulelleres vila-realencs i a altres d'auxiliars; en aquest sentit vull agrair l'atenció que m'han dispensat Manuel Bonet (*Porcelanosa* i *Venis*), Xavier Serrano (*Azuvi*), José Manrique (*Zirconio*), Sr. Grangel (*Todagrés*), Sr. Miguel i Srta. Eugènia Orero (*Rocersa*), Sr. Ribes (*Grup Italgrés*), Sr. Pseudo (*La Plana*), Sr. Campos (tècnic en disseny ceràmic), Sr. Ripollés (ex-directiu de *Mainzu*), Sr. Arrandis (distribuïdor de taulells en l'empresa homònima, ubicada a Onda) i a Lauro Merhi (ex-cap d'exportació de *Saloni*).

Finalment, vull expressar la meua gratitud a una sèrie de persones i d'institucions sense les quals no haguera estat possible la realització de la present publicació. En primer lloc agrair molt especialment a l'Ajuntament de Vila-real el fet que aquest estudi, premiat en el X *Certamen Literari Ciutat de Vila-real* haja estat portat a la

impremta. He de manifestar també la meua sincera gratitud a Eduardo Pérez Arribas (Regidor de Promoció Cultural de l'Ajuntament de Vila-real) per la seua col·laboració en l'edició del present treball. També mereix el meu reconeixement el catedràtic de Geografia Juan Piqueras Haba (que dirigí la meua tesina i que actualment dirigeix la meua tesi doctoral) sense l'ajuda i l'empenta del qual tampoc no m'hagués estat possible de portar endavant aquest estudi. El mateix puc dir d'Enric Domínguez Agut, cap del Gabinet d'Estudis Econòmics de la COCIN, que amb la seua col·laboració desinteressada em va permetre d'endinsar-me en el coneixement profund de la indústria taulellera. No puc deixar de donar les gràcies als meus companys del Departament de Geografia de la Universitat de València pel seu ajut desinteressat en les més variades matèries. Moltes més són les persones a qui he d'agrair, a més, la seua col·laboració, entre les quals citaré Vicent Ortells (Cap del Departament d'Humanitats de la Universitat Jaume I de Castelló) i Umberto Vaccaro, Josep Prades, Quique Casalta, Vicent Boira, Jordi Ferrando i, sobretot, Juan Luis Fabregat (tots sis pel seu assessorament en aspectes informàtics). Finalment només em resta agrair al meu amic Antoni Martínez i Bernat la seua essencial contribució a la millora de l'estil literari d'aquesta publicació, i a la meua família el recolzament que m'han mostrat durant tot el temps que ha durat la meua investigació.

NOTES A LA INTRODUCCIÓ

- 1 Vicianà, 1564, 299-301.
- 2 Casey, 1993, pàg. 299.
- 3 Escolano, 1610, pàg. 236.
- 4 És veritat que la importància relativa de la indústria de la Vall d'Uixó, Onda i l'Alcora ha estat secularment superior a la de Vila-real. De tota manera cal tindre en compte que la nostra ciutat, a l'igual de Borriana, Almassora, Castelló i Nules, ha gaudit sempre d'una agricultura especialment rica dins de la comarca, la qual cosa feia que els habitants d'aquests cinc municipis hagueren d'espavilar-se menys a l'hora de guanyar-se el pa que no els vallers, onders i alcorins. A pesar d'això Vila-real —com hem dit— ha estat, des de la seua fundació, una de les ciutats planenques més industrials.
- 5 Cabanilles, 1795, pàg. 109.
- 6 Perales, J. B. 1878-1879, pàg. 236.
- 7 Sarthou, 1915, pàg. 454.
- 8 El *comprendorio* és el nom amb què es coneix a Itàlia la comarca industrial taulellera formada per les províncies de Mòdena i de Reggio de l'Emília, que formen part de la regió històrica de l'Emília i de la regió administrativa de l'Emília-Romanya. El principal centre tauleller d'aquesta àrea és Sassuolo, ciutat que equidista de les dues capitals provincials (Mòdena i Reggio de l'Emília, que també són importants focus d'indústria ceràmica) i que, a diferència d'aquestes —situades en la planura emiliana—, s'ubica en el peudemont de l'Apení tosc-emilià, ric en primeres matèries argiloses.
- 9 Cfr. bibliografia.
- 10 Podem destacar els estudis de Porcar (1987), Gomis (1990), Dalmau & de Miguel (1991) i Dalmau, de Miguel & Miquel (1993). Cfr. bibliografia.

Primera part

**VILA-REAL: GENERALITATS
GEOGRÀFIQUES**

I.1. Aspectes fisiogràfics

La ciutat de Vila-real, que compta amb 39.930 habitants¹, està enclavada just al centre geogràfic de la gran planura al·luvial quaternària que forma la Plana de Castelló. La Plaça de la Vila —ubicada al cor de la ciutat— se situa a 42 metres d'altura sobre el nivell de la mar, de la qual dista 7.4 km. en línia recta. Aquesta cèntrica plaça es troba a només 2.000 metres de distància del Riu de Millars, que fa de frontera natural entre el terme de Vila-real (al sud) i el d'Almassora (al nord). A llevant el municipi fita amb el terme de Borriana, del qual queda separat per la Séquia de Nules. Al quadrant SE Vila-real limita amb el terme de les Alqueries (recentment segregat del mateix Vila-real) a través del Riu Sec de Betxí i de la Séquia de Dalt o Sobirana. Al quadrant SO, prop de la Muntanyeta de Sant Antoni, confronten amb el terme de Vila-real els de Betxí i Nules. Finalment, a ponent el municipi fronterera amb l'extens terme d'Onda. Les 5.540 hectàrees² que ocupen l'actual terme estan en la seua totalitat antropitzades, amb l'excepció parcial dels caixers dels rius de Millars, Sec de Betxí i dels barranquets de Ràtils i d'Esbarzers (veg. figura 7).

Més de tres quartes parts del terme se situen entre els 70 i els 30 metres d'altitud, formant un suau desnivell que pren la direcció NO-SE. Aquest pendent és un enorme glacis d'erosió que baixa de les muntanyes interiors i que es perd a la planura litoral. Sobre aquest glacis s'estén una àmplia taca de mantells al·luvials quaternaris que en un principi apareixien coberts per una crosta de còdols, la qual va ser eliminada pels seculars rompiments que s'hi feren per transformar els terrenys en conreus. Sota la superfície del glacis d'erosió es troba una abundosa capa freàtica que des de la darrereria del segle passat ha estat explotada pels llauradors vila-realencs, que obriren un gran nombre de pous per tal de convertir en regadiu les zones on l'aigua de reg del Millars no arribava.

El clima de Vila-real és molt benigne³, però està condicionat per la seua mediterraneïtat, que provoca uns estius secs i calorosos, encara que atemperats pel règim general de vents de llevant; amb tot i això la sequedat durant l'estiu és força accentuada. Aquesta eixutesa estiuenca obliga a regar almenys quinzenalment els horts de tarongers, amb la consegüent despesa d'aigua que això comporta en una àrea, com la Plana, en què aquest líquid no és precisament un bé abundant. Malgrat això, les restriccions (tant les que afecten el consum domèstic com les que afecten

el reg) són escassíssimes, gràcies al magnífic aprofitament de les aigües subterrànies i de les superficials (aquestes darreres aportades pel Riu de Millars⁴). Les escasses precipitacions representen un dels majors inconvenients climàtics de Vila-real i la seua comarca, ja que aquestes cauen, a més, amb una acusada irregularitat⁵. A pesar d'això, el risc d'inundacions és mínim gràcies als embassaments del Sitjar i d'Arenós que regulen les aigües del Millars. Fins i tot abans de la construcció d'aquests pantans (el primer estigué acabat el 1958 i el segon el 1980) el perill de desbordament del riu de la Plana no era molt gran, ja que pel seu caixer hi pot discórrer una quantitat d'aigua molt superior a la que cap en els minsos llits d'altres rius valencians com el Xúquer i el Segura que, per aquesta raó, se n'ixen de mare amb molta més facilitat. No és estrany, doncs, que la darrera gran riuada que es recorda a la Plana s'esdevingués en una data relativament allunyada, com ho és l'octubre del 1922. L'hivern és curt i suau i les gelades escasses, però quan es produeixen poden tindre efectes catastròfics per a l'agricultura; són de trist record la nevada del 1946, que cobrí de blanc la Plana, assolint un gruix de 40 centímetres a Vila-real, i les gelades de l'onze de febrer del 1956 —en què s'arribà als -7,5°C— o la de gener del 1985, per citar-ne la més recent.

I.2. Geografia urbana i de la població: evolució històrica

Dels orígens de la ciutat a partir dels desmembrament del terme de Borriana ens en parla la Carta Pobra de Vila-real (atorgada per Jaume el Conqueridor en 1274) que comença així:

«Quod cum ad reges et principes spectet populacionibus quas faciunt certos terminos assignare, et earum populatoribus foros, seu consuetudines concedere, sub quibus vivere debeant atque regi. Idcirco nos, Jacobus, dei gracia, rex aragonum, majorice et valencie, comes barchinone et urgelli, et dominus montispeulani; per nos et nostros successores, damus et concedimus vobis, universis et singulis populatoribus ville regalis, quam in termino burriane statuimus faciendam, terminos certos, scilicet, a cequia majori burriane sursum versus dictam populacionem; et exinde sicut afrontat cum termino de nules; et exinde usque alantiguor, vocatum misquitiella, quod est versus bechin; et exinde usque ad mollonem cohoptum cabecii, in quo scinditur petra; et usque in rivum de millars»⁶.

«Puix que pertany als reis i prínceps d'assignar térmens a les poblacions que funden, i d'atorgar-ne als pobladors furs i costums sota els quals visquen i pels quals es regisquen, Nós, Jaume, per la gràcia de Déu Rei d'Aragó, de Mallorca i de València, Comte de Barcelona i d'Urgell i Senyor de Montpeller, us donem i atorguem, a tots i cada un dels pobladors de la vila reial que determinàrem que es fundàs en terme de Borriana [és a dir, Vila-real], térmens definits, ço és: des de la séquia major de Borriana cap amunt, cap a la dita població [Vila-real]; i des d'ací, seguint la ratlla del [antic] terme de Borriana amb el de Nules; i des d'ací a l'*antigor* [ço és, les ruïnes] anomenada *Misquitiella*, que es troba anant cap a Betxí; i des d'ací fins al molló cobert del tossalet on hi ha una pedra marcada; i d'ací fins al Riu de Millars»⁷.

L'atorgament de la Carta Pobra, segons que hi consta —«*Datum Valencie X^o kalendas marcii anno Domini M. CC.LXX. tercio*»—, fou el vint de febrer del 1273, que correspon al vint de febrer del 1274 del calendari actual⁸.

El lloc escollit per a l'emplaçament de la vila fou un pla perfecte, interfluvi entre el Riu de Millars i el Barranquet de l'Hospital. En tractar-se d'una ciutat de nova construcció s'hi pogué dissenyar un plànol molt racional i senzill, en forma d'escaquer allargassat, que contrastava vivament amb els de les veïnes ciutats

musulmanes de Borriana i Onda, però que en canvi era molt similar al de Nules i al de Castelló (ciutats que, com Vila-real, foren fundades pels cristians). La planta rectangular de la vila compta amb tres carrers —els de major longitud— que van en direcció de nord a sud: el Carrer d'Amunt (que es correspon amb els actuals carrers de Sant Roc i de Sant Antoni), el Carrer d'Enmig (anomenat en l'actualitat *Carrer Major de Sant Jaume*, en el seu tram nord, i *Carrer Major de Sant Doménec*, en la seua meitat sud) i el Carrer d'Avall (compost pels actuals carrers de la Cova Santa i dels Desemparats). El rectangle es completa amb tres carrers perpendiculars als anteriors, que van per tant d'est a oest: el més septentrional coincideix amb els actuals carrers de la Sang i de Colom, el mitjà amb els de Ramón y Cajal (Camí de Borriana) i del Comte Albay (Camí d'Onda), i el més meridional amb els de Benedito i de Cervantes. Al bell mig del rectangle, en l'encreuament entre el Carrer d'Enmig i el Camí de Borriana i Onda, se situava la Plaça Major (hui *de la Vila*), que fou fins al 1966 un bell conjunt arquitectònic del gòtic civil de Vila-real⁹.

Encara que en un primer moment el procés de repoblament de la vila avançà amb lentitud¹⁰, vers la meitat del segle XIV el recinte emmurallat era ja ple de cases, i fins i tot s'havia configurat ja un barri situat extramurs: el raval de València o de Santa Llúcia —on s'establien els artesans. No trigarien a aparèixer dos nous ravals: el de Castelló —on vivia l'escassa població morisca del municipi— i el d'Onda. En direcció a Borriana l'alt valor agrícola de l'horta frenava l'expansió extramurs del municipi¹¹. Les avaluacions demogràfiques més antigues, referides al 1379, mostren que la vila comptava 590 cases, veïns o *fochs*¹², equivalents a uns 2.065 habitants¹³. El creixement de Vila-real des de la seua fundació el 1274 per part del Conqueridor fins a aquest primer recompte estigué afavorit per l'impuls que hi donaren els reis valencians, i sobretot Pere III el Gran —fill de Jaume I—, el qual, acabada de fundar la ciutat, féu tot tipus de concessions als nous moradors. A més, la política de colonització portada a terme pels conqueridors cristians estigué encaminada a potenciar els sistemes de regadiu a Vila-real, gràcies als quals s'aconseguí un notable progrés agrícola i, com a conseqüència, demogràfic¹⁴. Durant el segle XIV, com a resultat de la transformació agrària, predominava a Vila-real un sistema de pluricultiu en què el cereal —dedicat a l'autoconsum— era el conreu més estès al regadiu, mentre que la vinya i l'olivera ho eren al secà¹⁵.

Durant el segle XV la població de Vila-real es veié notablement reduïda: el recompte que hom hi realitzà vers el 1415 recollia 512 *fochs*, el del 1451 en replegava només 364 i el del 1499 únicament 290¹⁶. Antoni Furió remarca¹⁷ la incidència que les catàstrofes naturals i les epidèmies tingueren en l'estancament

de la població valenciana durant el segle XV, període en què es comptabilitzaren tretze pestes al Regne de València¹⁸. Vila-real, lògicament, no escapà de l'assot de les pestes, que durant tot aquest segle s'encarregaren de reduir a la meitat la seua població. Pérez Puchal també apunta com a factor de regressió de la població l'elevada mobilitat demogràfica pròpia d'aquest període, que afavoria l'emigració des de les zones rurals, com ara Vila-real, cap a les urbanes —ço és, la Ciutat de València (recordem que el Cap i Casal visqué durant el segle XV el seu segle d'or). La població del camp valencià acudia a la ciutat «atraída por los puestos de trabajo que aseguraba la prosperidad urbana y que quedaban vacantes por la terrible mortalidad, sin que sea de descartar el deseo de beneficiarse de las medidas que adoptaban las autoridades públicas de la ciudad para suavizar la carestía de alimentos y fomentar la inmigración que exigía la mano de obra»¹⁹.

Ja en el segle XVI, en el recompte del 1523 Vila-real assolia els 274 veïns, una xifra poc inferior a la del 1499 (290 cases)²⁰. Tanmateix en aquests 24 anys la població de la vila no s'havia mantingut estable, sinó que havia estat fluctuant, a causa de les pestes²¹: guanyà població fins al 1505 (363 *fochs*), però en perdé fins al 1523 (274 veïns, com hem dit)²². Un altre factor advers a l'augment de la població de Vila-real fou la derrota dels agermanats (esdevinguda el 1521 i completada l'any següent) amb la dura repressió, les confiscacions, les *composicions* (que calia pagar per a obtindre el perdó reial per haver participat en el *crim de germania*) i les conseqüències de tota mena que se'n derivaren. La nostra ciutat, que havia estat un dels focus de la Germania, patí especialment per aquesta raó els efectes de la derrota²³: la població vila-realenca es va reduir de 360 veïns el 1511 a només 274 el 1523²⁴; la desfeta dels agermanats, tanmateix, afectà el Regne sencer²⁵.

La segona meitat del segle XVI fou un període d'expansió demogràfica i econòmica per a tot el Regne de València, que es veié poc afectat per les pestes que els anys 1581, 1589 i 1599-1600 atacaren altres territoris peninsulars²⁶. El 1564 la població arriba als 340 veïns²⁷ (enfront dels 274 de 1523) i a la primeria del segle XVI, segons Escolano²⁸, Vila-real depassava les 460 cases. L'expulsió dels moriscs (1609) no provocà a la nostra ciutat la dràstica i sobtada reducció de la població que patiren d'altres zones del país²⁹, per tal com aquest contingent era poc nombrós a Vila-real. A més llarg termini, tanmateix, s'hi va produir un alentiment en el ritme del creixement demogràfic (en els trenta-set anys posteriors a l'expulsió, la vila només va guanyar catorze veïns) i un retard paral·lel en la transformació de les terres del seu terme, procés en el qual els moriscs havien tingut un paper decisiu³⁰.

Després de la recuperació econòmica que havia experimentat Vila-real durant la darrerria del segle XVII, la Guerra de Successió a la corona espanyola suposà, ja al començament del XVIII, un moment especialment dramàtic per a la nostra ciutat. Vila-real es va mantindre lleial a l'arxiduc Carles d'Àustria —el qual, com és sabut, havia jurat defensar els Furs del Regne³¹— fins que, l'any 1706, les tropes del Borbó Felip V incendiaren la vila i hi feren més de 200 morts i altres tants presoners, molts dels quals moriren també en captiveri. Bernardo Mundina descriu aquests tràgics successos: «...valiendose con el engaño y la traicion, penetraron los enemigos de la villa el día 12 de enero del año 1706, pasando á cuchillo á sus habitantes sin distincion de sexo ni edad, y prendiendo fuego por los cuatro costados, ardia la poblacion mientras sus fujitivos defensores contemplaban aquel horroroso incendio que consumia sus hogares...»³². Com a conseqüència d'aquesta guerra la població de Vila-real es va reduir en una tercera part, passà dels 527 veïns de l'any 1692³³ als només 350 del 1714.

A pesar del seu inici agitat, el segle XVIII es va caracteritzar pel creixement econòmic i demogràfic de Vila-real i de tot el País Valencià³⁴. Si a la darrerria del XVII no s'havia romput ni la meitat de les terres del terme vila-realenc, un segle després la superfície posada en conreu era ja de gairebé dues terceres parts; aquest increment obeí al desenvolupament, junt amb l'agricultura tradicional de subsistència, de conreus eminentment comercials com la morera, el cànem i la vinya, i sobretot, a l'expansió de la garrofera arreu del secà³⁵. La població de Vila-real, que a mitjan segle XVIII no arribava als 5.000 habitants, en depassà àmpliament els 6.000 vers la darrerria de la centúria³⁶. Com a conseqüència de l'augment de la població el perímetre urbà de la vila s'eixamplà progressivament, sobretot a ponent de la vila medieval, zona que —com hem dit— posseïa menor valor agrícola que no les terres d'horta situades a la banda de llevant.

El segle XIX s'inicià amb una crisi econòmica i demogràfica causada per una sèrie de factors naturals i d'índole política. La Plana resultà afectada per les sequeres dels anys 1802, 1804 i 1807³⁷, per les inundacions del 1801 i del 1805 —en les quals es desbordà el Millars— i pels freds intensos del 1802, 1807 i 1808; aquestes catàstrofes naturals incidiren negativament sobre l'agricultura, i van provocar fams i caresties entre la població de la comarca. A aquesta conjuntura negativa es va unir el fet que durant els anys 1803 i 1804 reapareguera a la Plana la febre groga, que causà un important nombre de baixes entre la seua població. Finalment, la forta pressió fiscal suportada pels valencians com a conseqüència de les desfetes de l'*Armada* espanyola contra Anglaterra, d'una banda, i la Guerra del

Francès, de l'altra, agreujaren encara més la crisi de començament de segle. Sobre aquest darrer conflicte polític, cal destacar les dues ocupacions que patí la nostra ciutat per part de l'exèrcit napoleònic, comandat pel Mariscal Suchet. La primera tingué lloc el dos de març del 1810, però no durà gaire per tal com la resistència de la Ciutat de València a l'avanç de les tropes franceses i la necessitat de reforçar el front de Catalunya obligaren Suchet a retirar-se; el 20 de setembre del 1811, tanmateix, Vila-real queia novament en mans dels francesos, que no l'abandonarien fins a la seua definitiva retirada del nostre país, el mes de juliol de 1813³⁸. La Guerra del Francès va tindre escassa incidència directa sobre la població vila-realenc, foren les posteriors conseqüències derivades del conflicte que «van agreujar les crisis existents [a Vila-real] per les distorsions econòmiques, polítiques, sanitàries i socials...»³⁹.

Més avant, durant la dècada del 1830, es deixaren sentir a Vila-real els efectes d'una terrible epidèmia de còlera —que causà 450 morts— i de la Primera Guerra Carlina. Segons Sarthou⁴⁰, les forces partidàries del pretendent En Carles —amb les quals simpatitzaven un bon nombre de vila-realencs— aconseguiren d'entrar a la ciutat en dues ocasions, el 1835 i el 1838, van arribar fins i tot en aquesta darrerria data —en què foren comandades personalment pel cèlebre Ramon Cabrera— a afusellar-ne l'alcalde i el secretari. Ja durant la Segona Guerra Carlina, en desembre del 1848, el Bridagier Llorens (conegut carlí local, que tenia com a malnom *Nius*) manà l'afusellament de huit veïns de Vila-real i el desterrament d'altres. Sarthou imputà⁴¹ aquests actes als carlins, però sembla que en realitat fou sota el consentiment d'una de les faccions del govern *moderat* que hom provocà aquesta matança⁴². A pesar que com remarca Doñate «hasta mediados de siglo la Villa no hace más que vegetar, de calamidad en calamidad»⁴³, la veritat és que la població de Vila-real augmentà en el decurs d'aquest període de quasi 6.300 habitants que tenia el 1787 als 7.800 el 1816⁴⁴ i als més de 8.500 el 1857⁴⁵.

Durant la segona meitat del segle XIX, Vila-real no es veié lliure de les incursions carlines⁴⁶, encara que no foren aquestes la principal causa de mortaldat a la ciutat, sinó les epidèmies de còlera que se succeïren els anys 1854, 1865 i 1886 i que deixaren el tràgic balanç de 1.149 víctimes⁴⁷; malgrat això, Vila-real va créixer com no ho havia fet mai fins a aquell moment i va aconseguir de duplicar la seua població durant aquesta segona meitat de la centúria (la ciutat passà de comptar amb poc més de 8.200 ànimes cap al 1845⁴⁸ a superar àmpliament les 16.000 el 1900⁴⁹). Aquest fort augment demogràfic no s'haguera assolit sense el notable progrés econòmic que va conèixer la ciutat en relació amb el comerç

exterior citrícola: els tarongers, que cap al 1816 s'havien introduït al nostre terme en plantacions regulars, conegueren a partir de la segona meitat del segle una ràpida expansió; com a resultat d'aquesta, l'any 1882 un 64% de la superfície d'horta ja era ocupada per aquests arbres, percentatge que augmentà al 86% l'any 1907 ⁵⁰.

Els progressos demogràfic i econòmic de la segona meitat del XIX donaren lloc a un notable creixement urbà, el qual es va produir, com en les segles anteriors, en forma d'escaquer (llevat del quadrant NO, on el Camí Reial travessava la quadrícula en diagonal), i principalment a ponent de la població, a pesar de la barrera que suposava el traçat, al llarg d'aquesta zona, de la via de la *Panderola* ⁵¹. Cal destacar també que durant aquest període es van salvar per primera volta algunes barreres urbanes històriques, com ara l'horta a llevant —encara que l'ocupació en va ser molt tímida— i el Barranquet de l'Hospital a migjorn, on es va formar un nou barri, anomenat precisament *El Barri* ⁵² (popularment *El Bàrio*).

L'expansió econòmica que s'inicià durant les darreres dècades del segle XIX i que vingué propiciada per l'augment de les exportacions citrícoles va continuar durant els primers anys de l'actual centúria; com a conseqüència, es va produir un nou augment demogràfic: el 1910 Vila-real ja superava els 17.500 habitants. Aquest increment de més de mil persones respecte al 1900 hi va tindre lloc a pesar de la crisi econòmica que patí la ciutat durant la segona meitat de la dècada, que va desembocar en el motí del 1908: la primera crisi important que va travessar Vila-real com a conseqüència del monocultiu taronjaire ⁵³.

A partir de la segona dècada del segle XX —i en concret, del 1914— es va trencar la tendència demogràfica alcista iniciada a mitjan segle anterior. La Gran Guerra Europea (1914-1918) ocasionà un fort increment dels nòlits (és a dir, dels preus del transport de mercaderies per mar), bloquejà els ports de la Mediterrània i dificultà les comunicacions per terra, a causa de la manca de combustible ⁵⁴. Per tot plegat es va produir una dràstica minva de les exportacions de taronja cap a Europa, de la qual es ressentí especialment l'economia de Vila-real, que era una de les ciutats valencianes (junt amb Borriana, Carcaixent i Alzira) que depenia més directament del comerç exterior citrícola ⁵⁵. Com a conseqüència d'aquet conflicte, de la nostra ciutat hagué d'emigrar un bon nombre de persones, sobretot cap a Barcelona i cap al sud de França; el polític valencianista Lluís Lucía mostrava la seua sorpresa per aquests fets en escriure que «!Sólo de la riquísima Villarreal han emigrado este año [el 1916] más de quinientas familias!» ⁵⁶. Derivada de les penúries econòmiques patides a causa de la Primera Guerra Mundial es va escampar la famosa —i tràgica— grip del 1918, que en només cinc mesos acabà amb la vida de 102 persones a la nostra

ciutat ⁵⁷. Per totes aquestes raons, el 1920 la població vila-realenca s'havia reduït en gairebé un miler de persones respecte de la xifra de deu anys abans.

Durant la dècada del 1920 i la primera meitat de la del 1930 Vila-real va eixir de la crisi econòmica anterior gràcies a la recuperació de la demanda exterior de cítrics. Això va possibilitar que es reprengueren les transformacions —iniciades a la primeria del segle— del secà en regadiu per tal de posar-hi en explotació noves plantacions de tarongers ⁵⁸; el 1935 pràcticament tres quartes parts de la superfície agrària ja es regaven, quan en començar l'actual segle encara un 60% d'aquesta era de secà. La ciutat, que va recuperar amb escreix la població perduda durant els quatre anys de la Guerra Europea (el 1930 ja es van superar ja els 15.800 habitants), continuà durant aquest període la seua secular expansió en quadrícula i cap a ponent. Precisament per aquesta banda es desvià el 1928 la carretera nacional 340, que fins aquell moment havia transcorregut pels actuals carrers de València i de l'Hospital, pel Raval del Carme, el Carrer Major, el Raval de Sant Pasqual, el Carrer Pérez Bayer i, finalment, pel Camí Reial. Aquesta important via de trànsit (N-340) i l'estació de la Panderola, que també estava situada en aquesta zona, no suposaren cap obstacle per a l'expansió de la ciutat: ans al contrari, fomentaren el creixement urbà i, especialment, industrial (s'hi establiren tallers, petites fàbriques i magatzems de taronja). A la banda de l'horta, en canvi, només podem destacar l'obertura el 1932 de l'Avinguda del Cedre (i la construcció allí d'una escola), que es dugué a terme amb la intenció de promoure la urbanització de la zona ⁵⁹.

La Guerra Civil i la Postguerra havien de suposar per a Vila-real un període d'estancament demogràfic. La nostra ciutat pertangué durant la major part del conflicte, a l'igual de la resta del País Valencià, al territori lleial a la República. En març del 1938, tanmateix, l'exèrcit autodenominat *nacional* llançà una gran ofensiva sobre l'est de la Península que pretenia de migpartir la zona republicana de Catalunya i València, cosa que aconseguiren en poc de temps: en abril caigué en les seues mans Vinaròs, i el catorze de juny seguiren aquest mateix destí Castelló i Vila-real ⁶⁰. Deu mesos després s'acabava la Guerra, que a la nostra ciutat havia causat nombroses baixes i importants destrosses urbanes i del patrimoni artístic (cal destacar la irreparable pèrdua arquitectònica del temple de Sant Pasqual, autèntica joia del barroc valencià) ⁶¹. La dècada del 1940 es va caracteritzar per la penúria econòmica: a les misèries i privacions de la Postguerra, s'uní el fet que les exportacions de taronja estaven bloquejades a causa de la Segona Guerra Mundial; molts camps de tarongers hagueren d'arrancar-se per plantar-hi blat i d'altres conreus de subsistència i, per si això fos poc, a penes acabat el conflicte mundial

la comarca de la Plana conegué la pitjor nevada de tot el segle (el setze de gener del 1946), que no només féu malbé gran part de la collita de taronja, sinó també una bona proporció dels arbres ⁶². No ens pot sorprendre, donades aquestes circumstàncies, que el cens del 1950 reflectisca un estancament demogràfic respecte del de l'any 1940.

A partir de mitjan segle, però, la ciutat torna a incrementar clarament la seua població i ara ho fa no només mercès al seu creixement natural, sinó també gràcies a les primeres immigracions massives. Des de la dècada del 1950 Vila-real havia començat a rebre una immigració de caràcter estacional —durant l'època de la prega de la taronja— de jornalers procedents de zones d'agricultura extensiva de secà, atrets pels sous agraris relativament alts que podien aconseguir a la nostra ciutat. A la darrereria de la mateixa dècada, tanmateix, l'aparició de les primeres empreses taulelleres possibilità que aquests immigrants temporals esdevingueren permanents, en canviar el treball agrícola per l'industrial ⁶³. Els nouvinguts s'encarregaren llavors de comunicar als seus familiars i amics l'àmplia oferta laboral que existia a la ciutat: aquesta transmissió d'informació dels immigrants als emigrants potencials, que va jugar un paper clau en l'èxode demogràfic cap a Vila-real, explica que s'hi instal·laren famílies senceres procedents d'un mateix poble. El resultat d'aquesta primerenca onada migratòria es traduí en el fort augment de la població —quasi 4.000 persones— que experimentà Vila-real entre el 1950 i el 1960.

Entre el 1960 i el 1975 la ciutat va enregistrar les taxes més altes de creixement conegudes fins ara (+3,5% anual): la població vila-realenca augmentà en un 53% en aquests quinze anys i va passar de quasi 25.000 habitants el 1960 a més de 36.500 el 1975. Aquest increment demogràfic va ser conseqüència del fort desenvolupament econòmic que tingué lloc a la nostra ciutat durant aquest període, que va coincidir amb una forta etapa expansiva de l'economia espanyola i mundial. Pel que fa a l'agricultura, el procés de transformació total del secà en regadiu estava ja pràcticament complet el 1975, moment en què la superfície agrària de Vila-real començava a reduir el seu nombre d'hectàrees davant la forta expansió urbana i industrial. Quant al desenvolupament urbà, per primera vegada en la història de la nostra ciutat el creixement no es va dirigir cap al secà, sinó cap a llevant —cap a les terres de l'horta tradicional—: en un primer moment el casc urbà s'estirà al voltant dels eixos del Camí de l'Estació i del Camí del Cedre (llavors anomenat oficialment *Calvo Sotelo*, encara que ningú la designava així, sinó amb el nom popular que després es va recuperar), entre la Séquia Major i l'estació de ferrocarril;

més avant el creixement s'orientà cap als dos extrems de l'eix de l'Avinguda de la Murà ⁶⁴ —que discorre paral·lela al llenç oriental de la murada medieval i que fins a la democràcia s'anomenà *Primo de Rivera*.

Pel que fa a la indústria, gràcies al seu intens desenvolupament —sobretot en la branca ceràmica— començà a necessitar a partir del 1960 una gran quantitat de mà d'obra, la qual no podia obtindre a partir dels treballadors vila-realencs, que eren majoritàriament refractaris a abandonar el seu treball agrícola per a passar a ser mers assalariats amb un horari fix i a torns i deslligat del camp ⁶⁵. La indústria, doncs, constituïa el principal factor d'atracció migratòria per a molts forasters, que sí que estaven disposats a proletaritzar-se; aquests immigrants —jóvens i fecunds la majoria— engrandirien substancialment el cens de Vila-real, tant per via directa com indirectament —a través de la consegüent alça de la natalitat.

Tot i que els nouvinguts s'integraren ràpidament en la vida laboral de la ciutat, a penes ho feren pel que fa a la resta d'aspectes socials, i en particular, a la llengua i a la cultura. Una de les circumstàncies que permeten explicar això és el fet que molts dels immigrants van fixar la seua residència en grups semidispersos pels camins rurals de la rodalia del poble ⁶⁶. En canvi, entre aquells immigrants que s'instal·laren dins del casc urbà el grau d'integració social va ser sensiblement superior, i proporcional a més a més al grau de proximitat al centre de la vila, per regla general ⁶⁷. També podem assenyalar que els immigrants procedents d'altres comarques valencianes —tant valenciano-parlants com castellano-parlants— o bé d'Aragó tenien molta més facilitat per a integrar-s'hi que no els vinguts de la Manxa i d'Andalusia, donada la major similitud cultural i de mentalitat que els primers posseïen amb els nadius de Vila-real. Al quadre 1 podem observar quin era l'origen de la població vila-realenca l'any 1992; a pesar del clar predomini dels locals, hi veiem com una tercera part dels vila-realencs havien nascut fora de la ciutat, i una quinta part no era de origen valencià.

A partir del 1975, com a conseqüència de la fi del cicle expansiu de l'economia, es va produir arreu del país una estabilització de la població. Durant la dècada del 1980 assistim «a una gradual —però molt intensa— davallada de la fecunditat, [...] acompanyada d'una forta caiguda de la nupcialitat» ⁶⁸ i d'una minva de l'arribada d'immigrants a les àrees tradicionalment receptores, com ho és Vila-real. Malgrat tot, entre el 1975 i el 1981 la ciutat va augmentar encara la seua població en 2.000 habitants i durant el període 1981-1991 l'increment va ser de 3.000 persones. L'important desenvolupament de la indústria taulellera durant aquesta dècada —i durant el que portem de la del 1990— ha contribuït a mantindre molt activa

l'economia vila-realenca i això ha permés de continuar amb aquest constant —per bé que lent— creixement de la població. De fet, Vila-real ha experimentat en aquest període el segon major creixement absolut (per darrere de Castelló) i relatiu

Quadre 1

ORIGEN DE LA POBLACIÓ VILA-REAL ENCA (1992)		
LLOC DE NAIXEMENT	HABITANTS	%
VILA-REAL/CASTELLÓ ¹	24.365	63,8
RESTA DE LA PLANA	1.569	4,1
ELS PORTS-EL MAESTRAT-L'ALCALATÉN	786	2,0
L'ALT MILLARS-L'ALT PALÀNCIA	730	1,9
RESTA DEL PAÍS VALENCIÀ	1.249	3,3
ANDALUSIA	4.055	10,6
CASTELLA-LA MANXA	2.498	6,5
ARAGÓ	757	2,0
CATALUNYA	702	1,8
RESTA ESTAT ESPANYOL	1.005	2,9
FORA DE L'ESTAT ESPANYOL	391	1,0
TOTAL	38.207	100,0

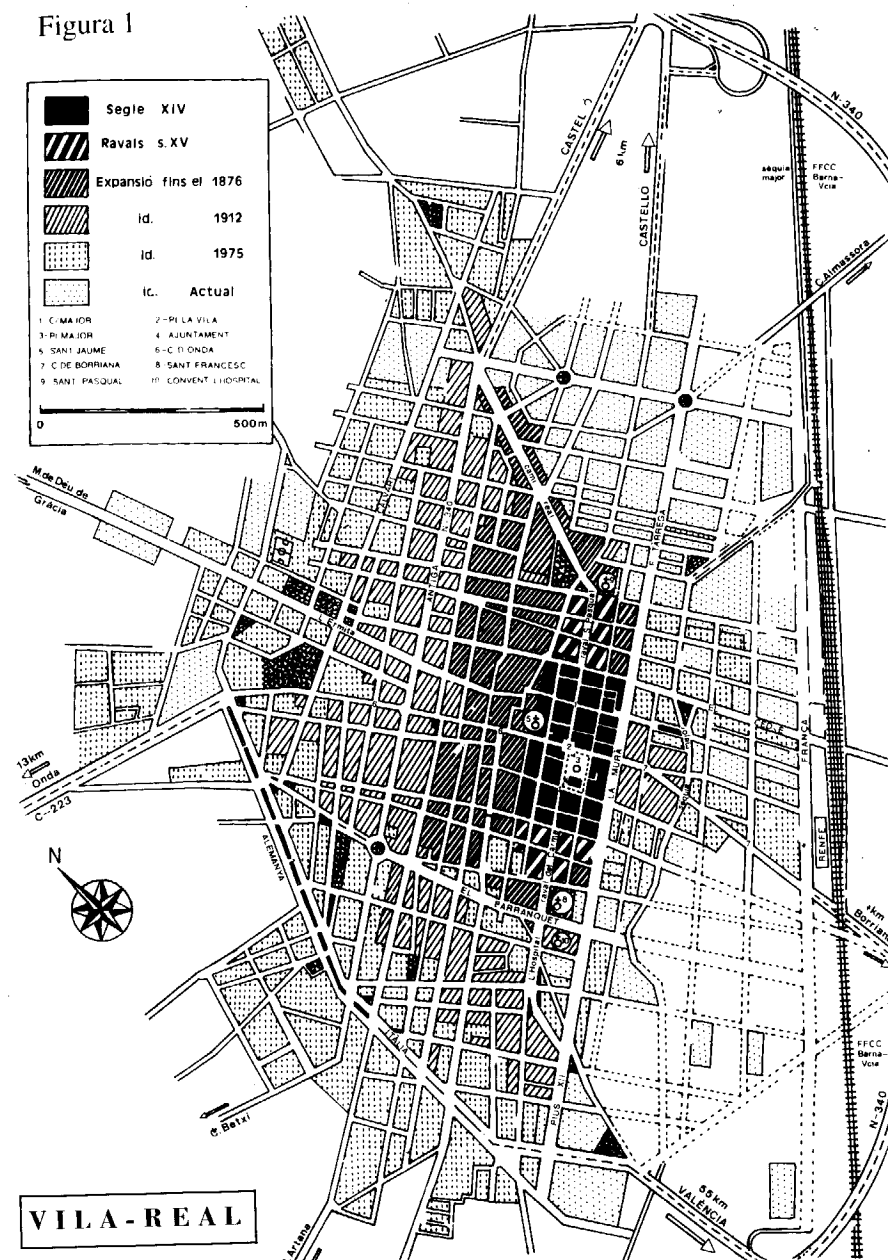
1. Els vila-realencs nascuts a Castelló -llevat dels escassos oriünds de la capital de la Plana que han instal·lat la seua residència a la nostra ciutat- podem considerar-los com d'origen local, ja que el seu naixement fora de Vila-real es deu només al fet que la ciutat no compte amb un centre de maternitat, i Castelló sí.

FONT: AJUNTAMENT DE VILA-REAL (1992)

(per darrere de Benicàssim) entre les ciutats planenques. Les rectificacions del Padró Municipal del 1992 (que afegia 280 hab. a la ciutat), del 1993 (que n'hi afegia 952), del 1994 (que encara en comptava 577 més) i del 1995 (amb un creixement moderat de 194 persones) mostren com any rere any la població vila-realenca segueix augmentant i se situa en vora 40.000 persones en la darrera data esmentada.

Durant la dècada del 1980 i el que portem de l'actual el creixement de la ciutat s'ha produït cap al NE, en direcció a Castelló —en la zona compresa entre l'Avinguda de Tàrraga i el Camí Reial—, i en menor mesura cap al SE, en direcció a la Ciutat de València —al final de l'Avinguda de Pius XII. Han aparegut, a més,

Figura 1

nous eixos d'expansió, encara que de menor rellevància que els anteriors. Un n'és el carrer conegut popularment com *el Barranquet*⁶⁹ que, després d'haver suposat durant segles un barrera per a l'expansió de la ciutat cap al sud, és hui, arran de la seua urbanització l'any 1982, una de les principals artèries per al trànsit de la ciutat (la qual travessa de sud-oest a sud-est). Un altre eix que s'ha potenciat recentment és el de l'antiga carretera nacional 340, el qual, en el trajecte comprés entre l'entrada septentrional a la ciutat i l'encreuament amb la carretera d'Onda (carrers de Joan Baptista Llorens i de Vicent Sanchis), ha perdut el seu trist aspecte de travessera. Cal destacar també actuacions de tanta transcendència com la urbanització i l'enjardinament dels eixos que envolten la ciutat a ponent, a migdia i a llevant: respectivament, l'Avinguda d'Alemanya (urbanitzada al començament de la dècada del 1980), l'Avinguda d'Itàlia (l'acondicionament de la qual data del 1994) i l'Avinguda de França (els treballs d'endrecament de la qual estan completant-se en l'actualitat, en començar l'any 1995). Per les dues primeres avingudes va circular —entre el 1907 i el 1963— el popular ferrocarril de via estreta conegut com *la Panderola*, en direcció a Borriana; és precisament el traçat d'aquest modest carrilet que possibilita que aquests dos eixos siguin hui els de major amplària de tot Vila-real⁷⁰. Finalment, el darrer eix d'expansió recent ha estat el Camí de l'Ermita, els dos costats del qual estan en l'actualitat totalment ocupats per les residències secundàries, popularment anomenades *masets*; alguns d'aquests masets han esdevingut hui residència principal, cosa que sembla probable que es generalitze en el futur⁷¹. A la figura 1 presentem l'actual plànol de Vila-real⁷² amb totes les etapes evolutives, mentre que al quadre 2 mostrem l'evolució de la població vila-realenca des del primer recompte de veïns conegut, que data de la darrerïa del segle XIV, fins al moment actual.

Quadre 2

EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE DRET DE VILA-REAL (1) (2)						
Any	Veïns	Hab.	Coef.	Any	Hab. (amb Les Alqueries)	Hab. (sense Les Alqueries)
1379	590	2.065	3'5	1845	8.207	—
1415	512	1.792	3'5	1857	10.743	—
1451	364	1.456	4	1887	13.722	11.919
1469	279	1.116	4	1900	16.493	13.781
1487	323	1.292	4	1910	17.554	15.096
1499	290	1.160	4	1920	16.770	14.494
1511	360	1.440	4	1930	19.101	16.167
1523	274	1.096	4	1940	20.245	17.503
1564	340	1.360	4	1950	20.871	17.862
1610	460	1.840	4	1960	24.876	21.657
1646	474	1.896	4	1970	33.306	29.823
1692	527	2.108	4	1975	36.567	33.073
1714	350	1.575	4'5	1981	38.532	34.923
1746	994	4.473	4'5	1986	—	36.802
1787	—	6.287	—	1991	—	37.845
1816	—	7.807	—	1995	—	39.930

FONTS DIVERSES⁷³.

1.3. L'actual situació econòmica

En l'actualitat, tres quartes parts del terme de Vila-real estan ocupades per explotacions agràries, dedicades gairebé en la seua totalitat al conreu del taronger. Aquesta gran proporció de terreny dedicat al monocultiu dels cítrics, tanmateix, no es correspon ni de bon tros amb el percentatge de treballadors que hi troben ocupació, que a penes supera el 8% dels actius vila-realencs. El nombre total d'explotacions agràries és de 3.876 (la grandària mitjana n'és una hectàrea), la majoria de les quals estan fragmentades en parcel·les: Vila-real en té 12.567 en tot el seu terme, amb unes ridícules dimensions mitjanes de 0,3 ha.⁷⁴ Com s'esdevé habitualment al regadiu valencià, la fragmentació de la propietat a Vila-real és extrema (fruit del sistema de transmissió de la terra característic del nostre país), cosa que, com veurem al segon capítol, resulta poc avantatjosa a l'hora de competir amb els grans productors d'altres zones cítriques. L'any 1991, segons l'I.V.E., hi havia a Vila-real 1.131 ocupats en el sector primari (que únicament representaven —com hem dit— el 8% del total de la població activa ocupada, enfront del 20% d'actius vila-realencs que el 1973 tenien l'agricultura com a ocupació principal⁷⁵); això vol dir que dels quasi 4.000 titulars d'explotació únicament un 30% tenia l'agricultura com a ocupació principal⁷⁶, un altre 30% eren jubilats i la resta dels practicaven l'agricultura a temps parcial⁷⁷ (aquests darrers tenien com a treball principal, doncs, la indústria o els serveis). S'observa des del 1960 un accelerat procés d'envelliment entre els titulars d'explotació: en la actualitat, un 30% depassa els 65 anys, un altre 30% està entre 55 i 65, un 35% se situa entre els 35 i els 55 anys i només un 5% té menys de 35 anys⁷⁸.

Sobre el 25% restant del terme municipal s'assenten el casc urbà, els *masets* i alqueries disperses arreu del terme, les empreses industrials i de serveis i les vies de comunicació, que completen la quasi absoluta antropització del nostre terme. Pel que fa al sector secundari cal dir que el seu desenvolupament a Vila-real és ben recent, a pesar de l'enorme pes específic amb què compta hui dia entre les activitats econòmiques de la ciutat. Dins d'aquest sector, la indústria ceràmica ha conegut la major i més ràpida expansió, iniciada durant el final de la dècada del 1950 i especialment intensa a partir de la dècada del 1980; d'altres subsectors manufacturers que també s'han desenrotllat a Vila-real són l'alimentari (en la seua branca de manipulació de cítrics), la construcció de maquinària (per a automòbils, per a la ceràmica, per a l'agricultura) i la indústria de la fusta, la paperera i la química (totes tres molt relacionades amb la ceràmica i, en menor mesura, amb la taronja). El 1991

la meitat dels actius vila-realencs —6.913 persones— estaven ocupats en el sector secundari⁷⁹ (excloent-ne la construcció); en la mateixa data, però, el nombre total de llocs de treball industrial ofertats per les empreses vila-realencs hi era superior, en concret arribava als 7.254⁸⁰. Aquest desajustament en les xifres s'explica pel fet que diàriament es desplacen a la nostra ciutat un nombre de treballadors industrials —provinents sobretot de Castelló, de Borriana i d'Onda—, superior al que des de Vila-real es dirigeix cap a altres ciutats.

A la figura 2 podem observar la distribució en branques industrials dels 7.254 operaris que el 1991 treballaven en el sector manufacturer de Vila-real; hi destaca clarament el grup ceràmic i, en menor mesura, l'alimentari (en aquest darrer sector quasi tots els operaris són dones, que treballen en la indústria de neteja i manipulació de cítrics) i el de construcció de maquinària. D'altra banda, al quadre 3 mostrem quines eren el 1991 les quaranta majors empreses locals (segons els ingressos). Tretze d'aquestes quaranta empreses són fabricants de taulells: *Porcelanosa*, *Zirconio*, *Azuvi*, *Todagrés*, *La Plana*, *Venis*, *Rocersa*, *Italceràmica*, *Monodecor*, *Mainzu*, *Studi Flama*, *Ida* i *Gresycer*. Huit més són auxiliars: *Esmalglass* i *Fritta* produeixen frites, esmalts i colors ceràmics; *Nassetti*, *Constantini Pecorara*, *Tecdesa* i *Granell* fabriquen maquinària per a la ceràmica; *Batimat* és un magatzem distribuïdor de taulell i *Arcilla Industrial* subministra argiles atomitzades a empreses taulelleres. Onze són alimentàries: hi ha un escorxador (*Productos Florida*, especialitzat en aus), una empresa de manipulació de fruits secs (*Almendra Mediterránea*) i nou empreses de neteja i manipulació de cítrics (*Arrufat*, *Sonavi*, *Meseguer*, *Cofrutvi*, *Cosecheros*, *Invicto*, *Frutas Gloria*, *Alcamí* i *Peris* i *Benjamín Beltrán*). Finalment hi ha dues grans empreses dedicades a la fabricació de peces i components d'automòbil (*Muelles y Ballestas Hispano-alemanas* i *Carrocerías Gozalbo* —aquesta darrera tancà les portes el 1993—), dues importantíssimes fàbriques de paper (*Pagui Anoia* i *Clariana*), dues més dedicades al treball de la fusta (*Maderas Clemente* i *Insca*) i finalment dos establiments fabrils que treballaven en la branca de materials de construcció (no ceràmics): *Luycris* (especialitzada en vidre) i *Gravas y Derivados*.

El Cens de Població del 1991⁸¹ situava en 1.350 el nombre d'actius que es dedicaven a la construcció, xifra que suposava quasi la desena part dels ocupats vila-realencs; l'atomització de les empreses constructores és bastant més acusada que la de la resta de les firmes del sector secundari de la ciutat a causa del gran nombre d'autònoms que hi ha: mentre que en la resta del sector secundari vila-realenc la mitjana de treballadors per empresa el 1991 s'acostava als vint-i-cinc, en

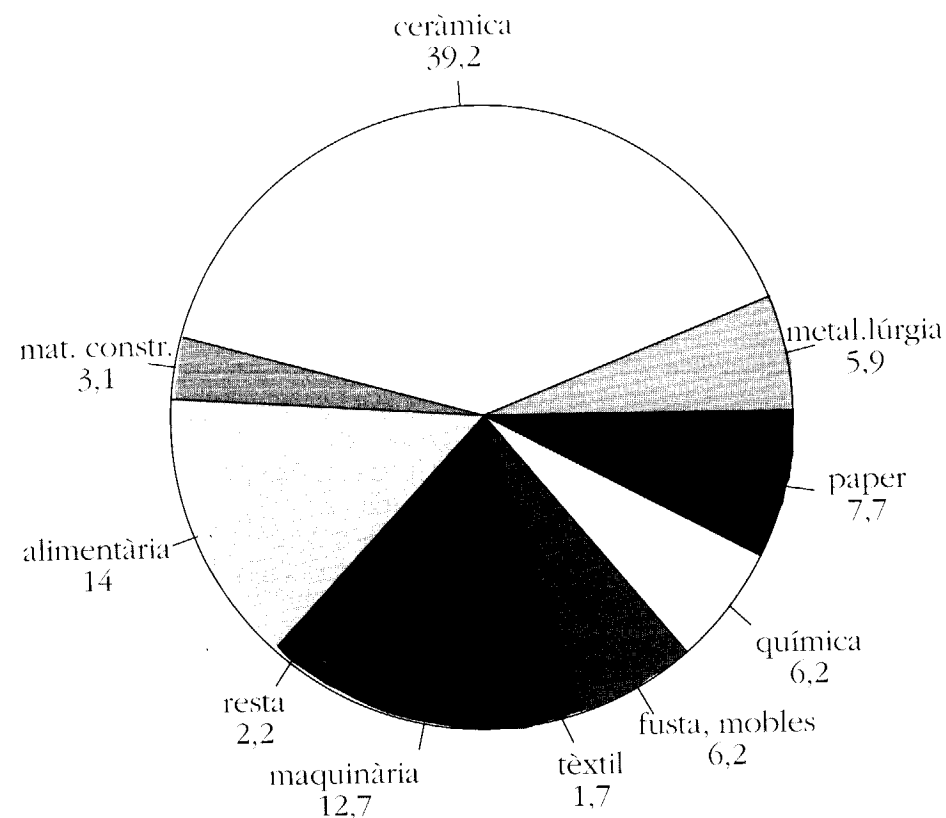
la construcció aquesta era de cinc operaris el mateix any. En l'actualitat (en començar l'any 1995) hi ha 266 empreses dedicades a la construcció a Vila-real, de les quals remarcuem les 85 que es dediquen a l'ofici de paleta (obrers) i menuts treballs de construcció, les 58 de construcció completa, reparació i conservació d'habitatges, les 35 d'instal·lacions elèctriques en general, les 35 més de fusteria, manyeria i terminacions i els 20 fontaners.

Pel que fa als serveis, segons el Cens de Població elaborat per l'I.V.E. el 1991 hi havia a Vila-real 4.681 treballadors en el sector terciari⁸², que suposaven la tercera part dels ocupats. Dins d'aquest sector, aproximadament un terç dels empleats són funcionaris: és a dir, treballen per a l'administració; un altre terç treballa en el comerç⁸³; un 20% està ocupat en l'hostaleria⁸⁴ i la resta de treballadors terciaris s'empleen en qualsevol altre tipus de servei, de caràcter privat (transports i comunicacions, institucions financeres i d'assegurances, serveis prestats a les empreses i lloguers, serveis agraris, de neteja, etc.)⁸⁵.

Cal dir que a diferència de la indústria, que conegué un fort desenvolupament des dels anys seixanta a Vila-real, el sector serveis no començà a tindre-hi un creixement similar fins a la darrereria de la dècada del 1980. Des de llavors la ciutat està replegant «una serie de servicios descentralizados y difundidos desde los centros de mayor tamaño, tanto en el ámbito privado com en el público»⁸⁶. D'aquest serveis cal destacar-ne, sobretot, l'increment dels serveis de caràcter comercial, que des del 1987 han enregistat un auge sense precedents a Vila-real i han situat el nombre de llicències comercials el 1994 en 1.268⁸⁷; el 1993 n'eren 1.158 i la quota de mercat equivalia a 102 unitats (Espanya = 100.000); només sis anys abans (el 1987) les llicències comercials eren únicament 924 i la quota de mercat 81 unitats; si encara ens remuntem més arrere, el 1975 el nombre de llicències no depassava les 817 i el 1965 les 462, mentre que la quota de mercat arribava a 86 (millor que no la del 1987) i a 59 unitats, respectivament⁸⁸. El 1992, Vila-real era la quinzena ciutat valenciana segons la població⁸⁹, però la dotzena quant a la seua quota de mercat⁹⁰, la qual cosa denota la forta significació amb què compta en l'actualitat el sector terciari a la ciutat (i més si tenim en compte que fins a la darrereria de la dècada del 1970 Vila-real tenia la qualificació de ciutat subequipada pel que fa als serveis). També dins del nostre país i pel que fa referència a un apartat concret dins del sector terciari —el nombre d'entitats de crèdit—, la ciutat (amb les seues quaranta-quatre sucursals: vint-i-tres bancs, catorze caixes d'estalvi i set caixes rurals)— se situava el 1993 en el nové lloc del rànquing de les ciutats valencianes, posició privilegiada que en manifesta clarament la vitalitat econòmica⁹¹. A més,

Figura 2

Principals subsectors industrial a Vila-real segons el nombre de treballadors

Font: Cens de l'I.N.S.S. (1991)

pel que fa als *serveis avançats* o *serveis a les empreses* (molt relacionats amb la indústria) ⁹², la geògrafa Mª Dolores Pitarch situa Vila-real en un nivell *tres* dins de les ciutats del País Valencià (la Ciutat de València es troba en el primer nivell i Alacant i Castelló en el segon); aquest tercer nivell engloba «las capitales comarcales y centros terciarios en los que se encuentran todas las actividades terciarias (en 1990), incluso las más especializadas. Son centros que abastecen a [sic] un área bastante amplia que sobrepasa su propia comarca. Estos son: Gandia, Vila-Real [sic] (que forma una unidad funcional con Castelló), Elx (que forma una unidad funcional con Alacant), Alcoi y Torrevieja»⁹³.

Quadre 3

LES 40 MAJORS EMPRESES INDUSTRIALS DE VILA-REAL SEGONS ELS INGRESSOS (1992)

1. PORCELANOSA	10.869	2. ESMALGLASS	6.471
3. PAGUI ANOIA	4.773	4. ZIRCONIO	4.736
5. AZUVI	4.728	6. CLARIANA	3.950
7. TODAGRÉS	3.800	8. FLORIDA	3.710
9. LA PLANA	3.210	10. MUELLES Y BALLESTAS	2.750
11. FRITTA	2.600	12. VENIS	2.100
13. ROCERSA	2.040	14. ITALCERAMICA	2.000
15. GOZALBO	1.600	16. ARRUFAT	1.355
17. NASSETTI	1.250	18. MONODECOR	970
19. SONAVI	900	20. MADERAS CLEMENTE	900
21. MESEGUER	813	22. MAINZU	745
23. STUDI FLAMA	650	24. ALMENDRERA MEDIT.	625
25. COFRUTVI	605	26. COSECHEROS	600
27. IDA	590	28. LUYCRIS	570
29. ARCILLA INDUSTRIAL	550	30. GRESYCER	530
31. INVICTO	530	32. CONSTANTINI PECORARA	479
33. BATIMAT	470	34. FRUTAS GLORIA	465
35. TECDESA	445	36. ALCAMÍ Y PERIS	440
37. GRAVAS Y DERIVADOS	440	38. INSCA	425
39. BENJAMÍN BELTRÁN	360	40. IND. GRANELL	330

Font: *Fomento de la Producción* (1993) i elaboració pròpia.

Deixant ja l'anàlisi del sector terciari, hem d'assenyalar com a cloenda a aquest punt que un 55% de la població vila-realenca de més de setze anys era considerada activa l'any 1991 ⁹⁴, percentatge més alt que el de la mitjana valenciana (53%) i sensiblement superior al de la mitjana d'Espanya (49%). En març del 1994, el nombre d'aturats inscrits en l'oficina d'ocupació (I.N.E.M.) de Vila-real era de 2.056 (vers un 14% dels actius inscrits), una xifra que tot i ser inferior percentualment a la de la resta del País Valencià i a la d'Espanya (que en les mateixes dates se situava pròxima al 20%), resulta força preocupant si tenim en compte que un any abans el nombre de persones inscrites sense faena a la nostra ciutat era de només 1.417 (un 10%) i el desembre del 1992 únicament de 1.177 persones (un 8% de la població activa) ⁹⁵. El principal causant d'aquesta pujada de l'atur fou la crisi econòmica mundial, que tingué una especial incidència a Espanya, al País Valencià i en concret a Vila-real que, dins de la Plana, ha estat la ciutat on més ha augmentat la quantitat d'aturats entre el març del 1993 i el mateix mes del 1994 —un 45,10%—.

NOTES PRIMERA PART

- 1 Segons la rectificació del Padró Municipal feta a 1-1-1995.
- 2 Provisionalment, Vila-real conserva 5.540 ha del seu terme històric, mentre que les 1.250 restants (coincidents amb la partida de Cap de Terme) han passat a configurar l'actual terme de les Alqueries, segregat el 1985.
- 3 La temperatura mitjana anual segons les dades enregistrades entre el 1912 i el 1992 a l'observatori d'Almassora (ubicat a només un km. de Vila-real) és de 17°C, la del mes més calorós (agost) és 24'5°C i la del mes més fred (gener) de 10'5°C (Ortells & Quereda 1993, pàg. 35).
- 4 Aquest riu, el quart més cabalós dels que desemboquen en aigües valencianes —per darrere del Xúquer, el Segura i el Túria—, registra un volum de 12 m³/sg. a l'aforament de Vila-real (Piqueras, 1993, pàg. 74).
- 5 La mitjana anual de precipitacions és de 430 litres per metre quadrat (segons dades de l'observatori d'Almassora recollides entre 1912 i 1991). Els valors extrems enregistrats a la Plana en l'actual segle són un mínim de 200 mm³ (el 1952) i un màxim de 1.025 mm³ (el 1989). Pel que fa a la irregularitat mensual, en la tardor es produeix gairebé la meitat de les precipitacions arreglades, mentre que durant l'estiu només se'n recull el 10% (Ortells & Quereda, 1993, pàg. 36).
- 6 Ramón de María, 1935, 120-121.
- 7 Traducció d'Antoni Martínez i Bernat.
- 8 La divergència entre la xifra de l'any que s'hi esmenta —1273— i la corresponent del calendari actual —1274, tal com hem dit— es deu al fet que el redactor de la Carta Pobra féu servir una datació basada en l'Encarnació de Crist (*Anno Incarnationis Domini*), segons la qual l'any començava el 25 de març —ço és, nou mesos abans del dia de Nadal—: així, el 20 de febrer pertanyia encara per a ell a l'any anterior, el 1273, mentre que per a nosaltres, que fem començar l'any l'1 de gener, el 20 de febrer correspon ja al 1274.
- 9 En l'actualitat aquesta plaça compta «amb arcs de diverses èpoques i només en part conservats i restaurats» (Pérez Moragón, 1991, pàg. 40). Efectivament, el costat sud-oriental de l'actual Plaça de la Vila era ocupat per l'anterior ajuntament, annexos al qual se situaven l'església de Sant Doménec i un convent de monges dominicanes. Tot aquest complex fou destruït sense compassió l'any 1966 —en el que constitueix la pitjor de les aberracions urbanístiques comeses a Vila-real durant l'època franquista— per tal de fer lloc a l'asèptica i impersonal *Plaza del Generalísimo* (l'actual *Plaça Major*) i al nou ajuntament: tant la plaça com l'edifici consistorial són bona mostra del desori urbanístic i la tristor i lletgesa que caracteritzen les construccions del règim acabdillat per l'antic

titular de la plaça. Dels tres costats restants de la Plaça de la Vila, al sud-occidental les arcades gòtiques també foren substituïdes per construir-hi arcs d'estil classicista, mentre que només als costats del nord es conserven els arcs gòtics, encara que al NE presenten un lamentable estat d'abandó (estan lluitats amb ciment).

- 10 Cinc anys després d'atorgar-se la Carta Pobra seguien concedint-se beneficis als pobladors que venien a habitar Vila-real (Ortells & Quereda, pàg. 99).
- 11 *Op. cit.*, 99-100.
- 12 Vilanova, 1988, pàg. 9.
- 13 Si apliquem el coeficient de 3,5 persones per cada *foch*, com proposa Vilanova per a aquest període (*op. cit.*, pàg. 10).
- 14 Obiol, 1994 [a], pàg. 34.
- 15 Domingo, 1983, 77-85.
- 16 Vilanova, 1988, pàg. 16.
- 17 Furió, 1992, 99-102.
- 18 Els anys 1411, 1428, 1439, 1450, 1459, 1466, 1475, i 1478 (García Cárcel, 1976, pàg. 61).
- 19 Pérez Puchal, 1972, 5-6.
- 20 García Cárcel, 1976, pàg. 63.
- 21 Que es van reproduir durant les tres primeres dècades del segle XVI, els anys 1508, 1519 i 1523 (*Op. cit.*, pàg. 61).
- 22 Vilanova, 1988, pàg. 16.
- 23 Salavert, 1988, pàg. 41.
- 24 García Cárcel, 1976, 62-63.
- 25 Entre els més duradors d'aquests efectes cal assenyalar l'afebliment de les classes menestrals i populars —les més dinàmiques— en benefici de la noblesa i l'oligarquia rendista, amb la consegüent pèrdua de pes de les ciutats davant de la ruralia (que es fonamentava en la relació entre noblesa i moriscs), el definitiu relegament del Regne de València a una posició perifèrica mancada de qualsevol protagonisme dins de la monarquia hispànica, i la castellanització lingüística i cultural de les classes dirigents de la societat valenciana (Ardit, 1992, 138-141).
- 26 Ardit, 1992, pàg. 143.
- 27 Vicianà, 1564, pàg. 299.
- 28 Escolano, 1610, pàg. 236.
- 29 Al conjunt del Regne de València l'expulsió dels moriscs suposà la pèrdua d'una tercera part de la població (vers les 130.000 persones), la crisi dels principals cultius agrícoles i la ruïna de les castigades classes rendistes urbanes, mentre que només la noblesa territorial —que augmentà les seues propietats mitjançant les requises de les terres dels moriscs i imposà condicions draconianes als nous pobladors cristians— en sortí beneficiada, tot i haver-se presentat en un primer moment com la víctima desconsolada de la dràstica mesura (Ardit *et alii*, 1980, 112-113).

- 30 Obiol, 1994 [a], 36-38.
- 31 Per al Regne de València, la victòria borbònica suposà —arran del Decret de Nova Planta— la pèrdua dels Furs, amb la qual cosa el país esdevenia una província regida per la legislació castellana, amb institucions noves que eren còpia de les castellanes o bé de les franceses.
- 32 Mundina, 1873, 646-647.
- 33 Casey, 1993, pàg. 300.
- 34 L'agricultura valenciana es desenvolupà llavors extraordinàriament gràcies als rompiments i a l'expansió dels conreus comercialitzables. Això permeté que al llarg del segle XVIII el país gairebé duplicàs la seua població i passàs de 400.000 habitants (el 1714) a vora 780.000 (el 1787) (Ardit *et alii*, 1980, pàg. 121).
- 35 A Vila-real, sobre una superfície municipal de 6.790 hectàrees, l'any 1675 només n'hi havien 3.273 de rompudes; l'any 1786, en canvi, les terres posades en cultiu ja suposaven 4.137 hectàrees (un 61% del terme) (Domingo, 1983, pàg. 86).
- 36 Segons el Cens de Floridablanca del 1787.
- 37 Balbàs, 1872, pàg. 871.
- 38 Romeu, 1985, 374-375.
- 39 Moliner, 1993, pàg. 381.
- 40 Sarthou, 1913, pàg. 482.
- 41 *Ibid.*
- 42 Efectivament, la facció moderada de l'ajuntament havia nomenat al carlí rehabilitat Llorens (que era família de l'alcalde Bayer) encarregat de la seguretat i la vigilància a la Plana. El Brigadier, fent un ús abusiu del seu càrrec i sota la passivitat de la facció moderada que estava en el poder, ordenà l'execució d'aquestes huit persones, que havien estat falsament acusades de corruptors de l'ordre. En realitat, el delictes d'aquests huit personatges era el de ser d'una facció moderada rival a la progovernamental de Bayer, que eliminant els seus contrincants més directes, se n'assegurava la reelecció en les futures votacions.
- 43 Doñate, 1975, pàg. 103.
- 44 Moliner, 1993, pàg. 381.
- 45 Segons el primer cens estadístic oficial de l'Estat espanyol, efectuat per tant l'any esmentat (el 1857).
- 46 Els partidaris d'En Carles entraren a la vila el 1873 —llavors van cremar l'Estació del Nord— i el 1874, ocasió en què, comandats pel capitost Cucala, afusellaren un veí de la població (Sarthou, 1913, pàg. 482).
- 47 *Ibid.*
- 48 Madoz, 1845-50, pàg. 338.
- 49 I.N.E., 1900.
- 50 Garrido, 1994, pàg. 72.
- 51 Aquest tramvia es va inaugurar el 1888 i discorria pel Carrer del Millars —actualment Joan Baptista Llorens— (Ortells & Quereda, 1993, 102).
- 52 *Op. cit.*, pàg. 101.
- 53 Segons Garrido (1983, pàg. 345), aquesta crisi es va iniciar per l'expansió a partir del 1905 de la plaga del poll roig, que atacava els tarongers, i posteriorment es va agreujar a causa de les «dificultades comerciales exteriores y [del] escaso mercado interior, debido a los ferrocarriles caros, impuestos municipales, que llegaban a superar el precio en origen, etc.» (López Gómez, 1957, pàg. 347).
- 54 Gil i Vicent, 1994, pàg. 21.
- 55 A escala valenciana, durant el decurs de la Guerra Europea les exportacions de cítrics passaren de prop de mig milió de tones, el 1914, a menys de 175.000 el 1918 (Abad, 1987, pàg. 56).
- 56 Ortells, 1994, pàg. 108.
- 57 Patuel & Obiol, 1987, pàg. 142.
- 58 Doñate, 1984, pàg. 103.
- 59 Ortells, 1994, 113-114.
- 60 Romeu, 1985, pàg. 396.
- 61 Ortells, 1994, pàg. 115. Amb tot i això, les destrosses urbanes podien haver estat majors ja que el front es va estabilitzar a ben poca distància de Vila-real: entre Nules i Almenara. Allí, les tropes franquistes es trobaren amb la resistència de l'exèrcit republicà durant nou mesos —ja que la Ciutat de València no caigué en mans dels *nacionals* fins al trenta de març del 1939, la vespra de l'acabament del conflicte. Per aquesta raó, Moncofa, Xilxes i la pròpia Nules patiren especialment els efectes devastadors de la Guerra d'Espanya.
- 62 Mata, 1994, pàg. 179.
- 63 Obiol, 1985, pàg. 61.
- 64 El creixement es va centrar al nord de la Murà (en l'avinguda que hui du el nom de Francesc Tàrrrega) i al sud d'aquesta (al llarg de l'Avinguda de Pius XII). Aquest eix de 2,5 km. de llargària i d'edificacions en altura començà a convertir-se ja durant el període del 1960-75 en la principal artèria —pel que fa als serveis— de la nostra ciutat.
- 65 Obiol, 1985, pàg. 61.
- 66 Aparegueren grups semidispersos a gairebé tots els camins que des de la ciutat parteixen cap al *secà*, com ara els camins del Riu, de Borriol, de Fornets, Senda dels Pescadors, de Vila i Camp, de Betxí, d'Artana, de la Carretera i de les Voltes —la toponímia d'aquests camins està normalitzada d'acord amb l'estudi del professor Emili Obiol (1987, 29-30).
- 67 Ortells, 1993, pàg. 105.
- 68 Baila, 1990, pàg. 333.
- 69 El nom oficial d'aquest carrer és Josep Ramon Batalla (fins al Raval del Carme) i el Barranquet (des d'aquest raval cap avall). Després de la mort del cardenal Vicent Enríque

- i Tarancón —resident a Vila-real durant els darrers anys de la seua vida— el consistori municipal ha decidit de dedicar el Carrer del Barranquet en homenatge pòstum al difunt prelat borrianenc, una de les més il·lustres personalitats valencianes del segle XX.
- 70 Ortells, 1993, pàg. 108.
- 71 Ortells, 1987, pàg. 121.
- 72 Per a la realització d'aquest plànol m'he basat en l'estudi de Vicenç M. Rosselló i Verger *55 ciutats valencianes* (1984), on es descriuen les diferents etapes del creixement de la nostra ciutat fins al 1975. Les dades corresponents al període comprés entre aquesta data i el moment present, així com les previsions de futur, m'han sigut facilitades per l'Ajuntament de Vila-real.
- 73 Les fonts que hem utilitzat per a l'elaboració d'aquest quadre són: Vilanova (1988, pàg. 16, per al període 1379-1523), Vicià (1564, pàg. 299, per al 1564), Escolano (1610, pàg. 236, per al 1610), Pérez Puchal (1972, pàg. 24, per al 1646), Casey (1993, pàg. 300, per al 1692), Ortells & Quereda (1993, pàg. 104, per al 1714), Vilanova (1978, pàg. 9, per al 1746 i 1787), Moliner (1993, pàg. 381, per al 1816), Madoz (1845-50, pàg. 338, per al 1845), I.N.E. (població de dret entre el 1857 i el 1970), Nomenclàtor municipal (població de dret entre el 1857 i el 1981), I.V.E. (població de dret els anys 1981 i 1991), i Padró municipal d'habitants de Vila-real (1975, 1986 i 1994).
- 74 I.N.E., 1989, pàg. 90.
- 75 Doñate, 1973, pàg. 57.
- 76 Aquest percentatge es donaria en el cas que tots els ocupats en el sector primari foren titulars d'explotació, fet que cada volta és menys habitual a Vila-real, la qual cosa ens fa pensar que aquest percentatge podia ser hui dia encara inferior. Cal dir a més que quasi la totalitat dels titulars d'explotació que tenen l'agricultura com a ocupació principal s'han d'empresar —fora de la seua pròpia explotació— com a assalariats en el propi sector agrícola (normalment en la prega de la taronja), ja que les rendes agrícoles —llevat de casos comptats— habitualment són insuficients com a única font d'ingressos (Domingo, 1993, pàg. 89).
- 77 El fenomen de l'A.T.P. no és nou a Vila-real ni al País Valencià; ja durant la dècada del 1970 Joan Francesc Mira destacava (1978, pàg. 134) l'alt nombre de llauradors que no tenien el camp com a ocupació principal, sobretot entre els obrers de la ceràmica, que treballaven generalment a torns i que per tant disposaven d'hores lliures durant els matins o les vespadres i durant el cap de setmana, moments en què no era possible distingir-los d'un llaurador dedicat a temps complet.
- 78 I.N.E., 1989.
- 79 Segons el Cens de Població elaborat per l'I.V.E. el 1991 només un 42% de la població activa vila-realenca (5.922 persones) era industrial. Nosaltres hem afegit a aquest percentatge les quasi 1.000 persones ocupades en la indústria de neteja i manipulació de cítrics que els autors del cens consideren terciàries, però que nosaltres hem adscrit —

per raons que expliquem a la segona part d'aquest llibre, en l'apartat dedicat a aquesta indústria— al sector secundari.

- 80 Segons les dades del cens de l'I.N.S.S. del 1991. Pel que fa a les empreses, a la darrereria de l'any 1994 hi ha 342 a Vila-real: cal que en destaquem les 92 dedicades a la fabricació de materials de construcció (la meitat de les quals són ceràmiques), les 109 metal·lúrgiques i de maquinària (entre els quals cal destacar els 42 tallers especialitzats en la fabricació de maquinària), les 16 d'indústria alimentària (sense incloure-hi les de manipulació de cítrics), les 70 de fusta, suro i mobles i les 19 d'arts gràfiques (COCIN, 1995).
- 81 I.V.E., 1991.
- 82 La xifra exacta que reflecteix el cens és de 5.672 persones, però nosaltres hem descomptat 991 persones que es corresponen amb les treballadores en la indústria de manipulació de cítrics (vegeu nota núm. 78).
- 83 Preferentment en algun dels 1.097 establiments comercials (excloent-ne l'hostaleria) de Vila-real, encara que també, en menor mesura, en la resta dels comerços de la comarca. D'aquests 1.097 establiments comercials que hi havien a la darrereria del 1994 a la ciutat cal destacar-ne els 60 de comerç al detall de peces de vestit i calcer, els 51 de comerç al detall de productes alimentaris i begudes, els 47 despatxos de pa i pastisseria i els 42 de comerç al detall de llibres, periòdics i revistes (COCIN, 1995).
- 84 Bé a Vila-real, bé a la resta de la comarca. El 1994 hi havia 173 establiments hostalers en total a Vila-real (entre els quals 113 bars, 38 restaurants i 10 cafeteries) (COCIN, 1995).
- 85 Hi destaquen les 171 empreses de transport de mercaderies per carretera, les 71 perruqueries i les 56 agències immobiliàries (COCIN, 1995).
- 86 Obiol, 1994 [b], pàg. 279.
- 87 COCIN, 1995.
- 88 Banesto, 1965, 1975, 1987 i 1993.
- 89 Segons el cens del 1991, les catorze ciutats valencianes que ultrapassaven la població (tant de fet com de dret) de Vila-real (que aquell any comptava 37.845 habitants de dret i 37.583 de fet) eren: Ciutat de València (amb 752.909 hab. de dret i 777.427 de fet, el 20% de la població del país), Alacant (que en sumava 261.255 i 270.951, respectivament), Elx (amb 181.658 i 181.192), Castelló (133.180 i 137.457), Alcoi (65.514 i 64.579), Torrent (55.973 i 55.600), Sagunt (55.416 i 55.791), Elda (54.350 i 54.010), Gandia (50.755 i 50.950), Oriola (48.013 i 48.215), Benidorm (42.022 i 74.902), Paterna (40.868 i 42.642), Mislata (38.593 i 38.808) i Alzira (38.550 i 38.305) (I.V.E., 1991).
- 90 Dins del País Valencià, les onze ciutats que el 1993 superaven la quota de mercat de Vila-real (que era de 102 unitats) eren el Cap i Casal (amb 2.115 unitats), Alacant (amb 738), Elx (431), Castelló (372), Benidorm (202), Alcoi (173), Gandia (165), Elda (142), Sagunt (134), Oriola (129) i Torrent (127) (Banesto, 1993). L'any 1965 Vila-real ocupava el lloc 19é entre les ciutats valencianes pel que fa a la quota de mercat, és a dir,

estava huit posicions per darrere que en l'actualitat; ciutats com Novelda, Alzira, Xàtiva, Requena, Villena, Ontinyent, Dénia i Algemés tenien una quota de mercat superior a la de Vila-real (Banesto, 1965), quan en totes aquestes ciutats esmentades la població era inferior a la de la nostra ciutat.

91 Les huit ciutats valencianes que superaven Vila-real pel que fa al nombre d'entitats de crèdit el 1993 eren: Ciutat de València (amb 703 sucursals: 418 bancs, 246 caixes d'estalvi i 39 caixes rurals), Alacant (amb 226 sucursals en total), Elx (que en sumava 131), Castelló (amb 119), Alcoi (64), Oriola (63), Benidorm (62) i Gandia (48) (Banesto, 1993).

92 Aquesta mena de serveis van sorgir a partir de la crisi econòmica internacional dels anys setanta, que va crear una nova situació econòmica internacional: l'anomenada *societat postindustrial*. Els serveis avançats (també anomenats *serveis a les empreses* o *terciari industrial*), que compten amb una alta qualificació, són els que tenen com a fi l'augment de la competitivitat d'un producte (industrial o terciari), o bé la millora de la qualitat d'aquest per tal d'incrementar-ne el valor afegit. Entre aquest tipus de serveis figuren els d'enginyeria, assistència i assessorament, informàtica, qualitat, publicitat, disseny i imatge, comercialització i transport de mercaderies (Pitarch, 1992, 126-128).

93 *Op. cit.*, pàg. 133.

94 I.V.E., 1991.

95 Conselleria de Treball i Afers Socials, 1994.

Segona Part

TRAJECTÒRIA HISTÒRICA DE LA INDÚSTRIA VILA-REAL ENCA (excepte el subsector ceràmic)

II.0. Introducció

Entre les manufactures que s'han desenvolupat històricament a Vila-real podem distingir dues grans branques: la tèxtil i l'alimentària. En el primer apartat d'aquesta segona part estudiem l'evolució de la indústria tèxtil de Vila-real, on cal destacar d'una banda el treball de la seda i el cànem, desplegat de manera especialment intensa durant el segle XVIII, i de l'altra la confecció d'espardenyes i de gèneres de punt, que s'hi va desenrotllar sobretot durant les primera meitat de l'actual centúria. El segon i tercer apartat d'aquesta segona part està centrat en l'estudi de l'altra gran indústria tradicional vila-realenca: l'alimentària; aquesta fou la primera activitat manufacturera que conegué Vila-real ja que, de fet, l'elaboració del pa en els molins fariners és coetània a la fundació de la vila. També dins de la indústria alimentària estudiem la producció oliera als trulls —activitat que revestí la màxima importància a Vila-real abans de l'expulsió dels moriscs el 1609—, la transformació dels vins en aiguardent —que començà a desenvolupar-s'hi en el segle XVIII i assolí el seu moment àlgid durant la centúria següent— i totes aquelles indústries relacionades amb els cítrics, a les quals dediquem exclusivament el tercer apartat, ja que aquesta activitat —tot i ser la més recent de les esmentades— és la que major transcendència històrica ha tingut per a la nostra ciutat. Finalment, al quart i darrer apartat estudiem l'evolució i estat actual de la indústria de materials de construcció (llevat del taulell), que també compten amb una llarga tradició que es remunta al segle passat. Pel que fa a la indústria taulellera, cal dir que el seu pes específic dins de les activitats secundàries vila-realenques ens obliga a estudiar-la monogràficament en la tercera part d'aquest assaig.

II.1. La indústria tèxtil

Encara que secularment es treballaren a Vila-real altres fibres com ara la llana, el lli i el cotó, les manufactures tèxtils que hi assoliren un major desenvolupament van ser la del cànem i la de la seda, a les quals dedicarem per aquesta raó un estudi ben exhaustiu. La majoria d'aquestes *indústries* tèxtils, tanmateix, ja havia desaparegut en el segle passat o durant la primeria de l'actual, i havien estat substituïdes per altres, com ara la fabricació d'espardenyes i la de gèneres de punt. Aquestes dues activitats esmentades tingueren un notable relleu dins la indústria vila-realenca durant les set primeres dècades del segle XX; en l'actualitat la primera també ha desaparegut i de la segona només es conserva una empresa (*Corominas*).

II.1.1. La seda

Segons Doñate les referències més antigues relacionades amb el cultiu de la morera —aliment dels cucs de seda— al terme de Vila-real daten de l'any 1414 i parlen del pagament d'uns honoraris per viatges efectuats a Castelló i Borriana per veure-hi si es collia el delme de la fulla de morera: «Item paga an Johan Climent per un viatge qui feu a Castello et a Borriana, tot en un dia, per parlar ab los jurats de alli et saber sis collia lo morer o no, com lo manasen collir en Vilareal. Quatre sols»¹. En altre document del 1454 es comenta la substitució a Vila-real de la vella balança de pesar la seda per una altra de nova, amb majors proporcions i en millor estat: «Item hague i rebe lo dit sindich e clavari den Bernad Vines, apothecari, vint sols per preu dels quals los magnífichs jurats li havien venut lo pes vell de pesar la seda del ofici de mustasaf [...] los quals los restitui lo discret en Luis Mascarell, Notari, apres quen fonch comprat altre moior y millor»². Aquestes referències donen fe d'un notable desenvolupament del comerç de la seda ja durant el segle XV, tant pel fet que l'església s'interessàs pel delme del producte, com perquè se'n restituís l'antiga balança per una de nova, la qual cosa indica que aquesta havia estat molt de temps en funcionament o, si més no, que s'havia quedat menuda davant l'expansió del comerç sedaire a Vila-real.

Tot i que, com confirmen els documents anteriors, en el segle XV existia a Vila-real una important tradició sedera i que en la centúria posterior Viciània destacava³ la morera entre les moltes produccions agrícoles de la vila, fins al segle XVIII el comerç de la seda només suposà un petit complement a l'economia dels vila-realencs. A partir d'aquesta centúria esmentada, en canvi, el comerç sedaire començà a trencar les barreres de l'autoconsum i a mostrar clars signes d'obertura, i passà a representar una important font d'ingressos per als llauradors que conreaven el morer i en venien la fulla, per als sericicultors que criaven els cucs de seda per a després comercialitzar-ne els capolls, o per als teixidors que mamprenien la filatura domèstica⁴. Respecte a aquests darrers cal dir que Vila-real comptava amb una destacada nòmina de quaranta-sis mestres filadors que havien passat un examen a requeriment de l'autoritat, encara que segons Doñate⁵ n'hi devien haver molts més, de filadors, no inscrits oficialment.

També durant el segle XVIII s'iniciaren les plantacions de parcel·les senceres de moreres, arbres que fins llavors s'havien conreat de manera dispersa (habitualment es disposaven linealment a la vora dels camins). Vila-real i, en concret el seu secà, esdevingué l'àrea de la Plana on el cultiu de la morera adquirí major rellevància i això

es traduí en el fet que la ciutat disposara d'una llotja des d'on es venia la major part de la producció sedaire comarcal⁶, la qual tenia com a destinació principal la Ciutat de València. L'any 1748 la collita de la Plana, que era realment mediocre si la comparàvem amb la de la resta del país (i en especial amb la del Cap i Casal), s'elevava a 40.555 lliures de fulla de morera, 12.059 de les quals provenien de Vila-real⁷.

A la darrerria del segle XVIII, Cabanilles remarca «...la infatigable aplicació de sus naturales [de Vila-real], ocupándose como unos cien en texidos de cáñamo, filosedá y cintas...»⁸. Segons Melià⁹ hi havia 150 telers a Vila-real, dels quals uns 100 devien confeccionar cintes de seda. Balbàs assenyala¹⁰ que a la fi del XVIII, la collita de la seda a la nostra ciutat es mantenia estancada en una mitjana anual de 12.000 lliures, mentre que a Borriana —que havia esdevingut el principal productor de la comarca— s'havia assolit una producció de 16.000 lliures de fulles de morera. Durant la primera meitat del XIX, Madoz destaca¹¹ la importació de fulles de morera a Vila-real amb el fi de transformar-les en seda; això és tot un indicatiu del ràpid retrocés del cultiu de la morera —que possiblement es veié afectada llavors per la malaltia anomenada vulgarment *pebrina*— tot i que la manufactura de la fibra encara hi pervivia. A la darrerria de la passada centúria, però, Balbàs ja assenyala com «la seda, uno de los productos más bellos de la industria humana, tan floreciente en esta región [La Plana] en épocas pasadas, ha desaparecido por completo...»¹².

La decadència de la seda a Vila-real i a la Plana durant la segona meitat del segle XIX respon a una panoràmica general d'instabilitat als conreus, que en provocà el retrocés d'alguns —com ara la morera i el cànem— i l'expansió d'uns altres més lucratis —notablement el taronger. El decaïment sedaire comença al nostre país a mitjan segle XIX amb l'aparició de la *pebrina*, malaltia que atacava els cucs de seda. Pareix ser que durant un cert període de temps les importacions de fulla de morera —si més no en el cas de Vila-real¹³— haurien substituït la primera matèria autòctona, tot possibilitant el manteniment de la manufactura sedaire. A la darrerria de segle, però, la indústria sedera ja no necessitava d'importar primeres matèries: la deficient estructura d'aquest sector manufacturer i la indefensió davant la competència estrangera, havien afonat definitivament la indústria sedaire valenciana¹⁴. Dins de la Plana, les economies de Vila-real i de Borriana van ser les més perjudicades a causa del decaïment de la seda pel fet que eren les que en tenien una major producció; ara bé, l'ampli ventall de conreus amb què comptaven aquestes ciutats possibilità que la incidència d'aquesta crisi no afectara massa les seues economies¹⁵.

Historiadors i economistes han polemitzat llargament sobre el paper que la decadència de la indústria sedera pogué jugar en el fet que València s'industrialitzara tardanament. Joan Fuster també féu la seua aportació a aquest debat¹⁶, considerant que ja des del segle XVIII s'estava forjant a València una industrialització que tenia la seda com a fonament, però que la primerenca crisi d'aquesta manufactura impedí el seu arrelament industrial. L'assagista suecà atribueix al camp valencià, i més concretament a la taronja, el fet que no hi haguera una posterior industrialització ja que aquest cultiu desvià capitals cap a l'agricultura des de la petita indústria, els comerciants i els professionals liberals¹⁷. Aquesta visió de Fuster del 1962 és hui considerada com a superada per part d'alguns autors, que l'han ampliada i renovada. Garrabou afirma¹⁸ que durant la segona meitat del segle XIX existia a València una burgesia, una petita burgesia agrarista que es preocupava per augmentar al màxim les seues rendes. Aquesta burgesia valenciana, però, estava molt distant dels models paradigmàtics de la burgesia anglesa que mecanitzà el camp anglès i industrialitzà les ciutats. La burgesia valenciana, gràcies al seu enginy, a la seua enorme tenacitat i als magnífics esforços realitzats va aconseguir d'ampliar els regadius destinats al cultiu de la taronja, que era el seu sustent bàsic. En la mateixa línia de Garrabou, Jordi Nadal postula¹⁹ que la industrialització del País Valencià començà durant la segona meitat del XIX i la primera del XX, tot i que aquesta s'hi portà a terme a la *manera valenciana*, amb uns trets molt específics a causa de la seua vinculació a l'agricultura; aquest economista català vol llevar importància al mite sedaire i és del parer que la industrialització valenciana vingué per una via —l'agrària— ben diferent a la via més comuna i freqüent —la tèxtil—, que havia estat seguida per la majoria dels països primerencament industrialitzats com ara Anglaterra, Valònia, Lionesa²⁰, Llombardia, Catalunya, etc. En definitiva, doncs, a Vila-real i a la major part del País Valencià sí que hi va haver indústria, tot i que aquesta es va desenvolupar normalment²¹ com a complement de l'agricultura, que era en realitat el principal sustent de l'economia valenciana.

II.1.2. El cànem

La primera notícia que deixa constància de l'existència del cànem a Vila-real data del 1326 quan, per raons higièniques, el Consell local va establir una sèrie de limitacions al cultiu i elaboració d'aquesta fibra: «...que ningú tinga basses de oli ni de amerar lly ni cànem en so del seu o de altri...»²²; tenint en compte que només mig segle després de la fundació de la vila ja se n'estava prohibint la maceració,

podem suposar que el cultiu del cànem degué ser un dels primers a conrear-s'hi. A partir de la segona meitat del segle XVI l'ús de teixits de cànem s'escampa entre les capes populars de la Plana a causa del baix cost d'aquesta fibra tèxtil; durant tot el segle XVII i la primera meitat del XVIII les teles de cànem s'hi imposen a les de llana, primer, i a les de lli posteriorment²³, i durant la segona meitat del XVIII el cultiu del cànem i la producció de teixits a partir d'aquesta planta assoleixen el seu màxim desenvolupament a Vila-real i a tota la comarca i competeixen amb la seda. A banda d'elaborar filats per a teixits (vestit i calçat) a partir de la manufactura del cànem, aquesta fibra també s'utilitzava en l'elaboració de cordes: és per açò que la collita era manufacturada bé pel gremi de teixidors, bé pel d'espardenyers o bé pel de corders. Una part de la fibra, en estat semielaborat, era venuda per les associacions gremials planenques a d'altres artesans de les comarques septentrionals valencianes i a traginers d'algunes comarques valencianes centrals i meridionals, d'Aragó i de la Manxa²⁴.

A partir del 1751, la companyia estatal *Reales Fábricas de Lonas y Jarcias de Cartagena* va monopolitzar el cultiu de cànem de la Plana. A l'empara d'una comercialització segura, l'expansió i producció del cànem hi assolí el seu màxim desenvolupament, sent la ciutat de Castelló la principal productora entre totes les de la comarca, seguida de lluny de Vila-real, Nules, la Vall d'Uixó i Borriana. Les relacions entre la marina espanyola i la Plana no es limitaven únicament a l'enviament de la primera matèria: un bon nombre de teixidors i filadors acompanyaven els carregaments de cànem a la ciutat murciana²⁵.

El 1768 setze pobles de la Plana tenien un major o menor grau de dedicació al cultiu del cànem; segons un document de l'època redactat pel gremi de teixidors «...el cáñamo en este País [la Plana] no sólo es la cosecha principal, si [sinó] que ella es el primer eslabón que forma la riqueza y de él dependen todas las demás clases...»²⁶. Sembla que aquesta afirmació era massa rotunda; en tot cas, podia fer referència més a l'economia de Castelló —principal productor de la comarca²⁷—, que no a la de Vila-real (on la seda tenia ja llavors tanta o més importància com el cànem) o a la d'una altra ciutat planenca. El 1791, segons Cabanilles²⁸, encara s'arreplegaven 4.000 arroves anuals de cànem a Vila-real, que seguia sent el segon màxim productor comarcal a molta distància de Castelló. Segons que comenta Casimir Melià²⁹, tot citant Cabanilles, almenys cent vila-realencs es dedicaven a la indústria tèxtil a la darrereria del segle XVIII, part dels quals devien fabricar teixits de cànem.

Després de l'auge econòmic assolit fins a mitjan segle pel comerç del cànem, a partir del 1770 comencen a palesar-se a la Plana els primers símptomes de

decaïment de l'activitat agrícola, manufacturera i comercial d'aquesta fibra tèxtil. Balbàs atribueix³⁰ aquest declivi a una sèrie de sobtats canvis climàtics que tingueren lloc a la Plana entre la fi del segle XVIII i l'inici del XIX i que ocasionaren dotze sequeres entre el 1770 i el 1825, i cinc grans inundacions entre el 1776 i el 1793. Segons Vicent Gil³¹, la causa real de la crisi del cànem fou la fi de la puixança de la *Real Marina* —després de les repetides derrotes que aquesta va patir contra Anglaterra entre el 1796 i el 1808³²—, que repercutí en una contracció de la demanda i per tant en un excés de l'oferta, una consegüent caiguda dels preus i, davant d'això, una reducció del conreu i de la manufactura d'aquesta fibra³³. Segons Gil³⁴, un altre factor que es juxtaposava als anteriors era el fet que els teixidors de la Plana —organitzats en corporació gremial— no s'haurien adaptat a les noves exigències econòmiques i socials de l'època a causa de la seua mentalitat conservadora. A més hi havia interessos oposats entre els col·lidors de cànem —l·ligats al mercat exterior monopolitzat per la *Real Marina*— i el gremi de teixidors de cànem —que confeccionaven els teixits, les cordes i els altres derivats de la fibra de cànem. Aquests darrers també estaven en contínua pugna amb els tractants i comerciants professionals que s'encarregaven del control financer del cànem, els quals es mantenien totalment aliens al gremi.

Durant la segona meitat del segle XIX Mundina encara destacava³⁵ la importància de la manufactura del cànem a Castelló, ciutat on, a pesar de tot, unes tres mil persones s'empleaven en la fabricació de tot tipus de fils, cordes, cordells i maromes per a embarcacions. A Vila-real, en canvi, el cànem perdé progressivament importància: a mitjan segle XIX Madoz menciona³⁶ la importació de cànem al municipi per a la confecció de teixits; d'això podem deduir que s'hi havia produït un retrocés del seu cultiu, tot i que seguia tenint pes específic com a manufactura. Segons el Padró Industrial del 1885, a Vila-real només quedaven un fabricant de cordes de cànem i nou telers³⁷, part dels quals devien treballar amb teixits de cànem, ja que onze anys després Llinàs hi comptabilitza³⁸ encara setze telers, alguns dels quals, segons aquest autor, treballaven amb aquesta fibra tèxtil. Al començament del segle XX, Benito Traver comentava³⁹ com les indústries del cànem i les del cotó, que en època anterior havien estat les principals de la vila, perderen aquesta condició amb l'entrada a l'actual centúria. Amb tot i això, cap al 1930 encara quedava a la ciutat la fàbrica de *García Gómez* que comptava amb vint-i-huit telers dedicats a la fabricació de teixits de cànem. Si la corderia i les filatures de cànem desaparegueren pràcticament amb el segle XX, l'espardenyeria s'encarregaria de continuar amb la secular manufactura a Vila-real, almenys fins al 1960.

II.1.3. Les espardenyes

Tot i que Cabanilles no destaca⁴⁰ Vila-real per la producció d'espardenyes, el fet que apunte que a la ciutat es collien 4.000 arroves anuals de cànem fa pensar que probablement a les acaballes del segle XVIII hi devia haver certa activitat espardenyera relacionada amb aquesta fibra tèxtil⁴¹. Madoz tampoc fa cap esment de l'existència a Vila-real d'indústries lligades amb l'espardenya, però sí que remarca⁴² que s'hi importava cànem, part del qual devia dedicar-se a la confecció d'aquest calcer. Cap a la segona meitat del XIX Mundina destaca⁴³ l'espardenyeria com una de les variades indústries que hom pot trobar a Vila-real i ja en la darrera part d'aquesta centúria, Bernat comptabilitza⁴⁴ cinc sabaters a la vila —que es devien dedicar a la fabricació d'espardenyes (que era llavors el calcer habitual dels llauradors valencians)—, mentre que Llinàs comenta⁴⁵ que la confecció d'espardenyes, en la qual s'ocupaven alguns centenars de treballadors, havia esdevingut la principal indústria de Vila-real.

En començar l'actual segle Benito Traver destaca⁴⁶ la gran importància que havia adquirit a Vila-real l'espardenyeria durant les darreres dècades del segle XIX, tot i que el cronista vila-realenc afegeix que llavors (durant la primera dècada del segle XX) aquesta activitat començava a decaure. El mateix autor destaca la construcció a Vila-real per part de *Clavería, García i Cia.* d'una fàbrica moguda a vapor, on treballaven un gran nombre de jòvens operàries en la confecció de teixits i brodats per a espardenyes. Perales Vilar, que coincideix amb Traver en què durant el començament de l'actual segle la indústria de l'espardenya travessava una període de declivi, considera⁴⁷ que, a pesar d'aquesta crisi, la confecció d'espardenyes era la principal indústria de la comarca, on destacaven les produccions de tres ciutats: Castelló, Vila-real i la Vall d'Uixó. Durant la segona dècada del segle XX s'inicià a la Plana un període de recuperació de la indústria de l'espardenya, sobretot a la Vall d'Uixó, ciutat on a partir de la tercera dècada del mateix segle algunes empreses —com ara la de *Silvestre Segarra e Hijos*— començaren a adequar les seues plantes industrials (que fabricaven espardenyes) a la producció d'un tipus de calçat més resistent i de major qualitat: les sabates. El canvi qualitatiu que suposava la fabricació de sabates, en compte d'espardenyes, es va produir a la Vall d'Uixó com a conseqüència de la prosperitat de l'economia espanyola durant la dècada del 1920, que comportaria uns nous gusts —de major qualitat— en la demanda estatal de calcer⁴⁸. Això va provocar, en contrapartida, un declivi de la producció espardenyera, de manera que a Vila-real, on hom seguia fabricant

exclusivament aquest tipus de calcer, el nombre de fabricants d'espardenyes passà d'uns quaranta⁴⁹ el 1916 a vint-i-sis el 1927 i a només vint-i-un el 1935⁵⁰.

Després de la Guerra Civil s'assisteix a un nou ressorgiment de l'espardenyeria a causa, d'una banda, del descens generalitzat del nivell de vida, que no permetia de comprar calcer de qualitat, i de l'altra, al fet que als fabricants els resultà difícil de reunir el capital per a adquirir les primeres matèries necessàries per a produir sabates⁵¹. Així, el 1950 la fabricació d'espardenyes encara estava en ple auge a Vila-real, on se censaren llavors vint-i-tres espardenyers artesans i tres fàbriques d'espardenyes amb huit màquines⁵², sent-ne l'establiment més important el de *Miralles Callergues*, ubicat al Camí de l'Ermita. A partir del 1955, tanmateix, a causa de l'augment del poder adquisitiu, la sabata tornà a imposar-se progressivament en els nostres mercats; aquest fet repercutí novament (com en la dècada del 1920) en detriment de l'activitat espardenyera vila-realenca, que el 1960 es reduïa a la producció de sis fabricants manuals i un de mecànic i que el 1975 havia desaparegut per complet del municipi⁵³. Si a la Vall d'Uixó l'espardenya va ser el pilar sobre el qual es va sustentar la posterior indústria sabatera, a la nostra ciutat, en canvi, la desaparició de l'espardenyeria durant la huitena dècada del segle suposà la fi de les activitats tèxtils relacionades amb el calcer.

II.1.4. Els gèneres de punt

A pesar de la decadència de la seda i de la corderia de cànem durant el segle XIX, la tradició tèxtil de Vila-real encara hi pervivia a la darrereria de la centúria passada. El 1885 s'hi comptabilitzaven nou telers llançadora, tres teixidors de llana i un corder (que treballava el cànem)⁵⁴ i una dècada després setze telers, que produïen teixits de cànem i de cotó⁵⁵. En començar el segle actual, Traver destacà el fet que les indústries tèxtils de Vila-real «que en otro tiempo fueron las principales industrias de Villarreal» havien perdut la importància anterior⁵⁶; aquesta rellevància, no obstant la recuperarien cap al 1935, en vespres de la Guerra d'Espanya. Efectivament, aquell any l'empresa tèxtil especialitzada en gèneres de punt *Miguel Marcet Poal* va començar la seua particular singladura per Vila-real. Miguel Marcet Poal —empresari català, procedent d'una família carlina de Terrassa— va decidir traslladar-se el 1935 des de la ciutat vallesana a Vila-real pel fet que la màxima competència en l'especialitat de la roba d'abric femenina⁵⁷ —que suposava el gruix de la producció de l'empresa de Marcet— es trobava a la Plana⁵⁸. Un altre dels motius del trasllat fou el fet que la població laboral vila-realenca, d'estructura

sòcio-econòmica exclusivament agrícola, era molt més dòcil, molt menys conflictiva, que la reivindicativa població industrial vallesana. Ja durant la Postguerra, la fàbrica de *Ramón Marcet Bellver*, fill major de l'antic propietari de l'empresa (a qui havia succeït el 1936), era el major establiment industrial de la ciutat i tota una institució social entre els seus treballadors que —a imitació del que ocorria en altres factories (com la de *Segarra* a la Vall d'Uixó)— disposaven d'un economat on podien comprar a preus força assequibles.

La *Fàbrica de Marcet*, durant les seues tres dècades d'existència a Vila-real, tingué en nòmina una mitjana de cent treballadores, tot i que durant alguns anys aquesta xifra pogué acostar-se a les dues-centes. La població laboral femenina de la fàbrica —dins de la qual sovintejava el treball a domicili⁵⁹— representava el 90% del personal empleat i la seua faena consistia a realitzar les operacions manuals bàsiques; mentrestant, els hòmens —alguns d'ells vinguts des de Terrassa— ocupaven els càrrecs tècnics, administratius i comercials. Un bon nombre de viatjants, a més, s'encarregaven de vendre la producció arreu d'Espanya⁶⁰. La de *Marcet*, però, no era l'única empresa tèxtil de Vila-real; l'any 1950, la ciutat en comptava dues més —encara que de dimensions molt més reduïdes—: la de *Rosa Sanchis*, que disposava de trenta-dos telers i fabricava teixits de cotó i lona per a espardenyes i la de *Díaz Vall*, que sumava set telers i també produïa gèneres de punt.

L'augment del nivell de vida de la població espanyola a partir de la dècada del 1960 féu canviar les preferències en la demanda de roba femenina i obligà *Marcet* a abandonar la seua producció habitual i a fabricar una gamma de gèneres de punt més diversificada i més d'acord amb els nous gusts. A pesar de la modernització que suposà la incorporació, cap al 1960, d'algunes innovacions tecnològiques, com ara les màquines *Tricotoses*, les *Cotton* o les *Raschel*, la *Fàbrica de Marcet* hagué de tancar l'any 1965 a causa de la seua manca de competitivitat. Les contínues innovacions tècniques que calia portar a terme en l'empresa per modernitzar-la acabaren per impossibilitar-ne la rendibilitat. A causa de la seua producció de temporada, els beneficis de la *Fàbrica de Marcet* es concentraven en una determinada època de l'any (durant l'hivern), la qual cosa hi ocasionava una manca de liquidesa durant la major part de l'any i forçava l'empresa a recórrer al préstec per mantindre la producció; a més, la dura competència⁶¹ obligava *Marcet* a ajustar molt el marge de benefici i a ampliar contínuament els mercats. La competència amb les fibres sintètiques, el canvi de gusts i de qualitat en la roba a mesura que la renda espanyola s'incrementava i el fenomen sociològic de les modes, també influïren a més en el decaïment de *Marcet* i de moltes altres indústries tèxtils durant la dècada del 1960⁶².

El 1970 la indústria tèxtil vila-realenca es limitava a l'empresa de *Sidro Castell* —especialitzada en teixits de cotó—, a algunes empreses de confecció poc importants i a una fàbrica de gèneres de punt: *Mucama*⁶³—hereva i successora de *Marcet*, però distingida d'aquesta pel fet que produïa un gènere molt més selecte i innovador, raó per la qual hi va sobreviure. Al cens de llicències fiscals de la COCIN del 1979, entre les empreses tèxtils vila-realencs—a banda de *Mucama*—, figurava una (*Corominas*) especialitzada en gèneres de punt i una altra (*Dolores Cortés*) dedicada a la confecció de roba de casa. Posteriorment l'empresa *Mucama* fou absorbida per *Corominas*, de la qual era propietari l'empresari barceloní homònim, que havia estat tècnic anteriorment de la fàbrica de *Marcet*. Al cens de l'I.N.S.S. del 1991, *Corominas* i *Dolores Font Cortés* —hereva de *Dolores Cortés* i especialitzada també en confecció— eren les dues úniques empreses tèxtils importants que restaven a la ciutat: un bagatge certament pobre i poc d'acord amb el pes relatiu que aquesta indústria ha tingut històricament a la ciutat.

II.2. La indústria alimentària (excepte el subsector taronjaire)

Fins a la darrerria del segle XIX tota la activitat *industrial* vila-realenca —si n'excloem les manufactures tèxtils— consistia a transformar els productes agraris locals amb el fi de comercialitzar-los —en alguns casos— i d'abastir les necessitats alimentàries de la població —en la majoria d'aquests. La primera *indústria* documentada al nostre municipi va ser la mòlta de blat als molins, que tenia com a fi convertir aquest cereal en farina, de la cocció de la qual se n'obtenia pa; a aquesta activitat es va afegir poc de temps després la del premsatge de les olives als trulls per tal de transformar-ne el greix en oli, i la de la pitjada dels grans de raïm a les premses per fer-ne most, que se sotmetia després a un procés de fermentació per tal de transformar-lo en vi. La transformació *industrial* dels fruits del cereal, l'olivera i la vinya —ço és, la clàssica trilogia mediterrània— va suposar, doncs, la més primerenca i també la més habitual manufactura coneguda a Vila-real i a tot el Regne durant els primers segles d'existència de totes dues entitats territorials, com correspon a una ciutat i a una nació tan genuïnament mediterrànies com són Vila-real i València. A partir precisament de la destil·lació del producte d'una d'aquestes *indústries* —en concret del vi— es desenvolupà a Vila-real, i també a altres llocs del país, una nova activitat *industrial* agroalimentària a partir del segle XVIII: l'elaboració d'aiguardent. Va ser, però, amb la introducció massiva a mitjan segle XIX del cultiu del taronger al País Valencià que es va desenrotllar la principal indústria alimentària vila-realenca: la relacionada amb la taronja. La transcendència històrica que aquest cítric ha tingut sobre la indústria local i sobre la de bona part del país ens obliga a estudiar-lo monogràficament en el tercer punt d'aquesta segona part.

II.2.1. Els molins fariners

Des de la fundació de la vila el 1274 fins al segle passat —i encara en determinats períodes de l'actual segle— el blat i la resta de cereals foren un aliment essencial en la dieta quotidiana dels vila-realencs. És probable que ja des del segle XI —moment en què segons Barceló⁶⁴ es produí un avanç en el rompiment de les terres de bosc de la Plana per tal de destinar-les a cultius de sembradura— part del solar sobre el qual s'assentaria dos segles després el terme de Vila-real (sobretot a *les Solades* i en menor mesura a *Carinyena* i al *Cap de Terme*, és a dir, a les tres partides de l'horta tradicional) estiguera ja plantat de cereal, que devia ser el menjar bàsic

dels musulmans —dels moros que estaven sota la jurisdicció de Borriana— que habitaven les poques alqueries que s'estenien sobre aquest territori ⁶⁵.

Ja durant la segona meitat del segle XIII, en la carta de poblament de Vila-real Jaume I el Conqueridor va fer una relació dels drets —les regalies— que es reservava (segons ús i costum de l'època) en compensació per les exempcions i privilegis atorgats als futurs pobladors de la vila, entre els quals figurava l'explotació mitjançant arrendament dels molins fariners⁶⁶; cinc anys després, ja sota el regnat de Pere el Gran, hi trobem el primer document ⁶⁷ que fa referència a la molinaria: el monarca valencià hi concedia el 1279 llicència i autorització als jueus Ramon de Juiaç i Isaac de Castelló per a construir dos molins fariners al terme de Vila-real, que havien d'emprar aigua de la séquia de la vila per al seu funcionament.

A les acaballes del segle XIV la documentació recopilada per Doñate referida a la molinaria vila-realenc era abundant⁶⁸; entre altres hi havia els molins de *Miquel Soler*, de *Miquel Giner*, del *Riu*, d'*En Pegueroles*, *Nou*, de *la Vila*, d'*En Folch*, etc. Gairebé dos segles després Vicià feia esment dels dos molins fariners existents a la ciutat: «el uno que antiguamente compraron y el otro que nuevamente han fundado de cimient y con avisada invención el año de .M.D.LI.»; i dels nou molins més que s'estenien pel terme: «Y por el termino los vezinos tienen nueve molinos harineros que sirven a los de la villa y aun a los pueblos comarcanos»⁶⁹. El cronista borrianenc també remarcava la importància que tenien a Vila-real els cultius cerealícoles: de fet, l'any 1566 la superfície ocupada per les terres de sembradura —aquelles que eren susceptibles de ser plantades de cereal— era de 1.633 ha. (la major part d'aquestes terres —que suposaven la meitat de tota la superfície agrària vila-realenc— es trobaven al regadiu). En el decurs del segle XVII es va produir a Vila-real —de forma paral·lela al creixement de la població— un augment de la superfície agrícola que es dedicava a la terra de sembradura⁷⁰, la qual s'estenia el 1675 sobre les tres quartes parts de la superfície agrària de Vila-real (equivalents a 2.388 ha.). Tanmateix, al llarg de la següent centúria —la diuitena— aquesta proporció s'hi va reduir a només un terç de les terres conreades (el 1786 hi havia 1.333 ha. de superfície de cultius de sembradura); aquesta minva va ser especialment acusada al secà i s'explica per la gran expansió que hi va conèixer la garrofera⁷¹.

La reducció de les terres de sembradura al regadiu va ser menys intensa i durant la primera meitat del segle XIX els cereals seguien sent-hi el cultiu predominant; a mitjan de la mateixa centúria Madoz encara comptabilitzà⁷² dotze molins fariners a Vila-real. Durant la segona meitat del segle XIX, tanmateix, hi va començar

l'expansió citrícola, que es va produir a costa principalment de la terra de sembradura, que el 1882 només ocupava ja una tercera part de l'horta tradicional (equivalent a 819 ha.); tres anys després Bernat només va recollir⁷³ huit molins fariners (i una fabrica de farines) en el *Padró Industrial* de Vila-real del 1885. Durant la darrera dècada del segle XIX —moment de forta expansió de la taronja— Llinàs únicament comptabilitzava⁷⁴ ja cinc molins, el mateix nombre que tretze anys després esmenta Traver⁷⁵ en la seua *Historia de Villarreal* publicada el 1909; el cronista local, a més, replega la toponímia dels cinc molins: *Molí Nou*, de *la Vila*, *Roqueta*, de *l'Inglés* i de *Cap de Terme*. Ja durant la segona dècada del segle, Sarthou fa referència a l'existència de sis molins fariners, però remarca el declivi del cultiu del blat a Vila-real: «Hoy apenas se cultivan cien cahíces de trigo. Resulta más conveniente comprarlo hasta de Egipto, y las tierras de pan rinden triple con las naranjas»⁷⁶.

Fins al final de la dècada del 1930 els cultius cerealícoles seguiren reduint-se a Vila-real; tanmateix, durant el període marcat per les dificultats econòmiques que van suposar la Guerra d'Espanya, la Postguerra i la nevada del 1946, molts horts de tarongers hagueren de ser arrancats per tornar a plantar-hi cereal i altres productes d'autoconsum, com ara llegums⁷⁷. No obstant això, l'any 1951 —superades les més greus dificultats econòmiques— ja només quedaven dos molins fariners al terme de Vila-real: el de *l'Ermita*, que tancà les seues portes l'any 1959, després que en la seua etapa final funcionara com a molí draper fent fil regenerat per a la *Fàbrica de Marcel*⁷⁸ i el de *Montoliu*, que continuà molent blat durant els anys posteriors, tot i que amb una estructura empresarial més familiar que no industrial.

II.2.2. Els molins oliers

Segons el recull efectuat pel cronista local Josep Maria Doñate⁷⁹, la primera notícia escrita que certifica l'existència de trulls o almàsseres al terme de Vila-real data del 1405 i fa referència en concret al molí d'oli de *Marc de Calaceyt*; el 1432 en un altre document s'esmenta també el trull de *Miquel Forés*, i el 1442 hi ha una tercera notícia al respecte, ara relativa al de *Jaume Benedito*. En el segle XVI, moment de màxima expansió del cultiu de l'olivera pel seu terme, Vila-real va arribar a sumar onze trulls i la seua producció oliera era la més destacada entre les de la Plana: el 1566 l'oliverar ocupava 672 ha. del terme vila-realenc (la cinquena part de tota la superfície agrària) i era el cultiu més estès dins del secà⁸⁰. Martí de

Viciano remarcava en aquestes dates l'existència a Vila-real «de azeyte del bueno del reyno aunque en una partida del termino junto a la villa que nombran la balça se coge azeyte que es tan delicado que yguala con el balsamo»; el mateix cronista parlava de l'existència a la vila de «siete molinos de azeyte»⁸¹. Cal recordar, de passada, que a diferència dels molins fariners —que funcionaven amb aigua de les séquies, motiu pel qual s'ubicaven preferentment pel terme—, els oliers no tenien cap altra força motriu que no fos la tracció animal.

La producció oliera vila-realenc degué continuar sent destacada almenys fins a l'expulsió dels moriscs (1609), ja que els pobladors valencians anteriors a la conquesta eren els propietaris de la major part de l'oliverar. Arran del decret d'expulsió d'aquests Vila-real perdé la majoria del seu olivar, que es concentrava sobretot a la partida de Pinella (on es deixaren de conrear gran part dels terrenys dedicats anteriorment a l'oliverar): el 1675 només quedaven 126 hectàrees plantades d'oliveres al terme de Vila-real (un 3,8% de la superfície conreada, enfront del 21% que hi havia el 1566). Durant el segle XVIII els terrenys ocupats antigament per l'oliverar van anar substituint-se de manera progressiva (gairebé sempre per la garrofera) i no tornaren a recuperar mai l'extensió de l'època anterior a l'expulsió. A la darrerria del segle XVIII, no obstant, la superfície plantada d'oliveres augmentà en xifres absolutes —gràcies a l'augment absolut de les terres rompudes— i passà a suposar 204 ha. (en termes relatius passà de poc menys del 4% de la superfície conreada, el 1675, al 5% el 1786). Durant la primera meitat del XIX va continuar la tímida recuperació d'aquest cultiu, ja que segons Madoz⁸² la superfície d'oliverar al terme vila-realenc havia augmentat a 270 hectàrees; el mateix autor xifrava en nou el nombre de trulls existents a la ciutat. El 1885 el *Padró Industrial* de Vila-real censava quatre bigues, sense especificar-hi el nombre d'almàsseres⁸³; una dècada després Llinàs encara comptabilitzà⁸⁴ deu trulls, malgrat el fort retrocés que havia patit la superfície ocupada per les oliveres (quasi sempre substituïdes per les garroferes), que era de només 127 ha. a la darrerria del segle XIX, totes al secà. Durant el segle XX, els cultius oleícoles seguien en regressió: el 1951 només quedaven a Vila-real 41 hectàrees d'olivar —que no trigarien gaire a ser substituïdes, ara per tarongers— i dos trulls —els de Manuel i Maria Gracia Fortuño Almela, que en poc de temps també van deixar de funcionar⁸⁵.

II.2.3. L'elaboració de l'aiguardent

Al nostre país, la destil·lació dels vins (normalment els de menor qualitat, per assegurar-ne la venda) en alambins per convertir-lo en aiguardent és una tradició que es remunta a la darrerria del segle XVIII. La introducció d'aquesta pràctica va suposar un important expansió de la vinya a Vila-real, com a conseqüència de la qual la producció de vi s'hi va quadruplicar entre el 1748 i el 1792. A la darrerria del segle XVIII (en concret l'any 1786) l'extensió de la vinya al terme de Vila-real era de 258 ha. i la de la vinya combinada amb altres cultius arboris assolí 348 ha.: tot plegat, la sisena part de la superfície agrària vila-realenc estava relacionada amb el cultiu vitícol (quan durant el segle anterior la vinya només ocupava el 2% d'aquesta superfície)⁸⁶. D'altra banda, en les mateixes dates⁸⁷ la producció vinícola de Vila-real arribava a una mitjana de 60.000 cànters anuals (uns 6.750 hl.) i era la major de la Plana; a més, la ciutat era un destacat centre manipulador de vins i aiguardents, i també una important seu de comerciants, cellerers i comissionistes⁸⁸.

Pel que fa a l'elaboració de l'aiguardent, les primeres notícies que en tenim estan relacionades amb el comerciant francès Sarthou, que cap al 1780 proveïa la destil·leria d'Enric Platet de Sagunt amb aiguardent elaborat al seu *colador* (o alambí) de Vila-real. L'any 1804 la ciutat ja comptava amb cinc alambins que estaven en mans de cases comercials franceses i irlandeses, establides a la Ciutat de València i a Vinaròs⁸⁹; a mitjan segle XIX Madoz cita⁹⁰ el mateix nombre de *coladors*. A pesar que poguéssim fer la impressió que hi hauria una forta comercialització exterior de l'aiguardent, la realitat era ben diferent: és difícil establir-ne una xifra exacta, però tenint en compte que el 1794 la producció vinícola era de 6.750 hl. i el consum local d'uns 50 litres per habitant i any, l'excedent seria només d'uns 3.600 hl., la major part del qual —fóra vi o aiguardent— devia vendre's als pobles veïns, ja que durant el període 1791-95 únicament passaren per la duana —pel port— del Cap i Casal procedents de Vila-real trenta-cinc cànters d'aiguardent (uns 400 litres) i trenta-sis més de vi⁹¹.

Durant la segona meitat del segle XIX, com a conseqüència dels efectes catastròfics que l'oïdium i sobretot la fil·loxera van causar en els ceps francesos, el cultiu de la vinya a la Plana i en general a tot València va conèixer un període de prosperitat gràcies a l'augment de les exportacions cap a l'estat veí, amb el qual s'havia signat una sèrie de tractats comercials favorables: Onda, Castelló, Nules i Betxí —per citar els casos més importants— van experimentar la major expansió de la vinya de la seua història. En canvi, a Vila-real i Borriana s'aprecià una minva

de l'extensió de la vinya durant les darreres dècades del segle passat, que sens dubte va respondre a la ràpida expansió que el taronger hi tingué llavors (a la nostra ciutat, la producció vinícola passà de gairebé 7.000 hl. el 1794 a només 4.000 el 1.888)⁹²; amb tot i això, Vila-real continuà sent durant aquest període un centre actiu en la manipulació de vins —durant el quinquenni del 1882-1886 van eixir per l'Estació del Nord (inaugurada el 1862) una mitjana de 21.000 hl. de vi⁹³— i d'aiguardents —segons el *Padró Industrial* del 1885⁹⁴, Vila-real comptava aquell any dues empreses que fabricaven aquest licor, dos comerços que el distribuïen a l'engròs i huit tendes (tavernes) que el venien al detall. Encara una dècada després, Llinàs esmenta en el seu recull d'establiments industrials⁹⁵ cinc fàbriques d'aiguardent a la nostra ciutat.

Durant els darrers anys del segle XIX i els primers de l'actual, l'expansió de la fil·loxera entre les vinyes del nostre país i la repoblació dels ceps francesos amb peus tolerants van marcar l'inici de la decadència dels vins valencians i van accelerar encara més el retrocés del cultiu de la vinya a Vila-real, fins a la seua desaparició com a cultiu comercial del nostre terme a mitjan de l'actual segle. No obstant això, els paladars dels vila-realencs estaven avesats a l'aiguardent almenys des del final del segle XVIII, i no estaven disposats a prescindir-ne tan fàcilment. D'aquesta manera, els fabricants locals es decidiren a continuar amb l'elaboració d'aquest licor i començaren a importar l'alcohol des d'importants centres vitivinícoles valencians (com ara Requena i Villena) o bé de fora del país (el Penedés, la Manxa, etc.). L'any 1945 hi havia a Vila-real quatre fabricants d'aiguardent i el 1960 el seu nombre havia augmentat a sis⁹⁶. Durant aquest període, els productors vila-realencs d'aiguardent subministraven estrictament les seues pròpies tavernes o el venien dins d'un àmbit exclusivament local, a excepció de l'empresa de *Manuel Ortells*, que comercialitzava part de la seua producció arreu de la comarca.

A partir de la dècada del 1960 la introducció en el mercat d'una gamma variada de begudes alcohòliques —com ara el brandy, la cervesa o el whisky— va trencar el monopoli que l'aiguardent posseïa entre aquestes. Com a conseqüència, el seu consum anà reduint-se i els fabricants locals hagueren de tancar les empreses; el 1970 només quedaven a Vila-real les fàbriques d'aiguardent de *Gil*, de *Canós* i d'*Ortells* i deu anys després només aquesta darrera⁹⁷, que amb el seu tancament a meitat de la passada dècada trencà amb la tradició local d'arrelament secular que representava l'elaboració de l'aiguardent.

II.2.4. Les actuals indústries alimentàries

Segons el cens de l'I.N.S.S. del 1991, Vila-real sumava 1.150 actius en la indústria alimentària, dels quals pràcticament un miler treballaven en la branca de neteja i classificació de cítrics, ço és, en els *magatzems* de taronja. D'aquests darrers en parlarem tot seguit al punt II.3, pel que fa a la resta de la indústria alimentària cal dir que es dedicava a activitats ben diverses, però d'escassa importància com no fóra a escala local. En destacarem únicament les empreses més significatives: els dos escorxadors locals, l'un municipal (*Matavill*) i l'altre privat (*Productos Florida*, especialitzat en aus), les dues empreses de begudes refrescants (*Gasvi* i *Hijos de M. Bort*) —cal dir que aquesta indústria va tindre un desenvolupament notable durant la dècada del 1970, quan Vila-real arribà a comptar amb quatre fàbriques dins aquest ram⁹⁸—, la *Panificadora Industrial Vila-real S.A.*, empresa que distribueix pa i productes de pastisseria entre un bon nombre de despatxos de venda arreu de la nostra ciutat i, finalment, *Almendra Mediterránea*, que és una de les poques empreses agro-industrials (no cítriques) de Vila-real que transcendeix clarament el mercat local (*Productos Florida* n'es una altra).

II.3. La taronja i les activitats industrials relacionades

Des de la darrereria del segle XIX fins a la dècada del 1980, la principal activitat econòmica de Vila-real es desenvolupà al voltant de la taronja; actualment, però, el seu estancament comercial i la forta expansió de la indústria taulellera han relegat a un segon pla les activitats industrials relacionades amb els cítrics. Entre les indústries directament relacionades amb la taronja cal distingir dos tipus d'empreses: aquelles que tenen a veure amb el cultiu del taronger (per exemple les de fabricació d'adobs, herbicides, fungicides, maquinària per a raure o per a l'elevació d'aigües del subsòl, etc.) i aquelles que tracten directament la fruita (neteja i classificació de la taronja als magatzems). En l'actualitat aquest darrer tipus d'empreses ha experimentat un procés de forta mecanització que ha possibilitat que cada volta compten amb una major autonomia en la gestió productiva; històricament, però, la dependència d'aquesta agro-indústria respecte d'altres activitats auxiliars era notable, la qual cosa propicià un destacat desenvolupament d'empreses de timbrat de papiers de seda, de maquinària per a tipografia, de fabricació de tatxes, de confecció de caixons i basquets de fusta, d'envasos de paper i cartó, etc.

II.3.1. El cultiu de la taronja a Vila-real

II.3.1.1. Origen i evolució

La presència del taronger agre i de la llimera a València està testimoniada des del període musulmà, en què els àrabs l'hi introduïren amb una funció més decorativa i guaridora que no alimentària ni molt menys comercial. La introducció del taronger dolç o de la Xina (*Citrus sinensis*), en canvi, s'esdevingué vers el segle XV, ja en plena època foral del regne cristià de València, quan els navegants portuguesos l'hi importaren des d'aquella part del Orient Llunyà⁹⁹. A Vila-real tenim documentat el conreu del taronger almenys des del començament del segle XVI: l'any 1513 el Consell local protestà per haver de pagar el delme i la primícia en algunes fruites, entre les quals es trobaven les taronges: «E no haiguen acostumat pagar delme ne primisia de garrofes, anous, figues, avellanes, castanyes, taronges, limons, magranes, fulla de morera e altres fruits»¹⁰⁰. Ja a la darrereria del segle XVIII, Cabanilles va calcular per a la nostra ciutat una collita mitjana anual de 500.000 arroves (uns 40.000 kgs.) «de todo género de frutas, de las cuales gran parte son naranjas chinas y agrio»¹⁰¹; aquest volum de producció més aviat esquitit

permet fer-nos una idea que la taronja no era sinó un complement poc significatiu de la resta de les vàries produccions agrícoles de Vila-real. Pasqual Martí, en la seua *Història de Villarreal* inèdita¹⁰², ens dóna fe de la poca importància que els tarongers —que es distribuïen de forma irregular i dispersa per les zones més pròximes a la vila— tingueren a Vila-real fins al XIX: «La plantación de naranjos estaba reducida a los huertos cercados de pared que existían y existen inmediatamente a las casas del pueblo, y aun estos sólo tenían por las orillas, ocupándose los claros con hortalizas»¹⁰³.

El pluricultiu —característic de l'ager valencià durant el segle XVIII i la primera meitat del XIX— es va veure seriosament afectat per la crisi agrícola general de la centúria passada¹⁰⁴; tres cultius comercials de gran arrelament a Vila-real i a la major part del nostre país com cren la morera, el cànem i la vinya van ser substituïts progressivament per altres, entre els quals el taronger s'hi mostrà com l'alternativa més rendible. D'aquesta manera, si fins al segle XIX la taronja s'havia caracteritzat —com hem dit— per la seua escassa significació entre les produccions vila-realenes, a partir del període 1825-30, segons que comenta Balbàs «empezaron ya á plantarse algunos huertos en Villareal, siguiendo este ejemplo Burriana y Almazora, y extendiéndose despues su cultivo á los demás pueblos de la Plana»¹⁰⁵. Efectivament, Vila-real fou la primera ciutat planenca, i una de les primeres valencianes¹⁰⁶, que comptà amb plantacions regulars de taronger: Pasqual Martí comenta que ja el 1816-17 —és a dir, una dècada abans del període que esmenta Balbàs— se'n va realitzar la primera sobre un terreny de quatre fanecades¹⁰⁷ pertanyent a Francesc Iváñez Galindo a la subpartida de Carinyena anomenada *el Campàs*, vora el riu Sec de Betxí. Uns altres propietaris del Campàs, seguint aquest exemple, van plantar-hi les seues finques de tarongers, de manera que el 1840 la major part d'aquesta subpartida ja estava ocupada per aquest conreu¹⁰⁸. Amb tot, a la resta del terme municipal l'expansió del taronger fou mínima: el 1847 només se n'havien plantat 340 fanecades (ço és, 28 hectàrees) a tot Vila-real. Fou a partir de llavors que les plantacions cítriques començaren a estendre's-hi massivament: el 1860 ja hi havien 2.624 fanecades (220 ha.) que ocupaven el 9% de la superfície de l'horta tradicional. La plaga de la goma del 1862 alentí el ritme expansiu de la dècada anterior, però a partir del 1873-74 aquest es va reprendre amb major força, de manera que el 1882 ja s'havien plantat a Vila-real més de 1.500 ha. de taronger, que gairebé suposaven dues tercers parts de l'extensió de l'horta tradicional; l'any 1907 un 86,2 d'aquesta (més de 2.000 ha., equivalents a 25.000 fanecades) ja estava plantada de cítrics, que havien envaït

pràcticament tot el terreny de regadiu que a mitjan del segle anterior encara estava majoritàriament ocupat per cereals, hortalisses i llegums.

Aquesta espectacular expansió del conreu dels cítrics es va deure al fort creixement que les exportacions de taronja experimentaren a partir de mitjan segle passat, i que a Vila-real es veié especialment afavorit per la primerenca arribada del ferrocarril, l'any 1862 ¹⁰⁹. L'auge comercial citrícola es va produir com a conseqüència de l'obertura dels mercats europeus, i molt especialment de l'anglès, que va generar una notable alça de la demanda internacional d'aquesta fruita, que convertiria el taronger en el cultiu de major rendibilitat entre tots els que tenien possibilitats de ser conreats en el nostre regadiu. Ara bé, per a la implantació massiva d'aquest cultiu calgué un important capital inicial —ja que era el que majors costos d'inversió requeria— de manera que van ser els grans i mitjans terratinents els primers a especialitzar-s'hi ¹¹⁰. Amb tot i això, des del principi els petits propietaris també van jugar un paper notable en l'expansió taronjaire vila-realenc i a partir del començament de l'actual segle la seua participació esdevindrà fonamental, com veurem tot seguit.

A la primeria de l'actual segle el taronger arribava ja a cobrir gairebé la totalitat de l'horta tradicional del nostre terme; tanmateix, no contents amb això, els llauradors vila-realencs havien començat a la darrerria de l'anterior centúria a realitzar prospeccions d'aigües al secà amb el fi de transformar-lo en regadiu apte per al cultiu dels cítrics. Fins llavors el secà de Vila-real s'havia caracteritzat pel predomini del garroferar, que en cobria tres quartes parts de la superfície; la resta estava ocupada per vinyes, oliveres o per ermots improductius que encara calia rompre. En els primers setanta anys del nostre segle, els nostres llauradors aconseguïren —gràcies a una abnegació i perseverança poc usuals— la proesa de transformar tot el secà en un feraç regadiu de tarongers ¹¹¹. Aquesta gesta s'inicià el 1898, amb la inauguració a la partida del Madrigal de la primera sènia de Vila-real, i de tota la Plana, que tenia com a funció regar una superfície de tarongers amb aigua del subsòl (obtinguda, en aquest cas, a seixanta-cinc metres de profunditat); la sènia s'anomenà *dels Atrevits* en homenatge a la gosadia d'aquells pioners. Dues dècades més tard, la fam de terra dels llauradors locals els havia menat —amb l'ajut de les inversions dels comerciants de taronja i dels professionals liberals— a *traure* (ço és, a transformar en regadiu) gairebé un terç del secà tradicional. Així, si el 1900 només es regaven dos quintes parts (coincidentes amb l'horta tradicional) de la superfície agrícola del terme de Vila-real, el 1920 una part més d'aquesta ja era de regadiu.

L'economia vila-realenc i de tota la Plana es ressentí dels efectes de la Gran

Guerra Europea (1914-18), que havia obstaculitzat les exportacions de taronja cap als principals mercats d'aquest fruit. Així i tot, durant el quinquenni comprés entre el 1915 i el 1920 encara es van posar en regadiu prop de mig miler d'hectàrees; aquesta continuïtat de l'expansió s'explica pel fet que el procés de transformació del secà —des que s'iniciaven les prospeccions a la recerca d'aigua fins que es plantaven els tarongers— requeria alguns anys per a ser completat (hem de pensar que gairebé totes les tècniques emprades en aquest procés eren manuals): per consegüent, les terres tretes en el moment de la Guerra Europea eren habitualment aquelles que ja es trobaven en procés de transformació abans que s'iniciàs el conflicte. Les conseqüències que aquest tingué per a l'evolució del cultiu del taronger es deixaren sentir, precisament, a partir del seu final: així, durant la dècada del 1920 es produí un alentiment considerable en el ritme de *treta* de terres, de manera que el 1930 només havien estat posades en regadiu unes 400 ha. més de les que hi havia deu anys abans (recordem que la dècada del 1910 havia vist, en canvi, com en un sol quinquenni —el segon— se'n transformaven prop de 500). En realitat, entre el 1920 i el 1930 es va treballar molt més intensament en la transformació del secà que no en el quinquenni anterior; els resultats d'aquest esforç, però, no foren gaire evidents sinó a partir dels anys següents (només durant l'època republicana es van traure unes 350 ha., gairebé tantes com en tota la dècada anterior). Tot plegat, en vespres de la Guerra d'Espanya, pràcticament tres quartes parts de la superfície agrícola vila-realenc (equivalents a unes 4.400 ha.) eren ja de regadiu ¹¹².

La conversió en regadiu del secà vila-realenc permeté a molts petits i mitjans propietaris agrícoles d'ampliar les seues explotacions, però també possibilità que un bon nombre de jornalers accediren també a aquesta condició de propietaris. La via més habitual per a l'adquisició d'una propietat en terres de secà era aquella en què el propietari d'un terreny en cedia una part a un jornalero a canvi que aquest li l *traguera*. La transformació d'aquestes terres —que implicava entre altres faenes la perforació de pous (a una mitjana de cinquanta-quatre metres de fondària), la neteja de pedres, l'anivellament del terreny, el transport de terres d'altres zones quan l'escàs o nul toll de sòl ho feia necessari, la creació d'una xàrcia de petites séquies o reguers i la plantació dels nous cultius citrícoles— es pogué dur a terme gràcies a l'esperit de sacrifici dels llauradors vila-realencs, que hagueren de traure milers de fanecades fent servir gairebé sempre tècniques manuals ¹¹³. Tot aquest procés tampoc no s'haguera pogut portar a terme sense les inversions que hi realitzaren tant els grans i mitjans propietaris (comerciants de taronja, professionals liberals, etc.) com els petits. Precisament les dificultats econòmiques que aquests darrers

experimentaren per a portar a terme les dites inversions els menaren a agrupar-se en associacions de diverses menes: el 1898 es fundà una Comunitat de Llauradors, un any després una cooperativa *guanera* (és a dir, per a la compra del *guano* —adob natural del Perú—) i també en aquelles dates es creà la primera cooperativa que tenia com a fi la comercialització de les taronges. Durant les dues primeres dècades de l'actual segle es creà un alt nombre de petits sindicats agrícoles: el més important de tots que arribà a eclipsar els altres ràpidament fou el Sindicat Catòlic Agrari ¹¹⁴, fundat l'any 1919, en el marc de les dificultats econòmiques que la Guerra Europea havia ocasionat. A més, el 1911 s'havia creat la *Caja de Ahorros de Villarreal*, que fins a la seua fallida el 1935 va oferir 50 milions de pessetes en préstecs personals, el 80% dels quals es varen invertir en les transformacions agrícoles del secà ¹¹⁵. Mercés a l'auge econòmic experimentat per Vila-real durant la dècada del 1920 i la primera meitat de la del 1930 a causa de la bona marxa del comerç cítricol, el 1924 s'hi va fundar la primera sucursal bancària d'àmbit estatal (*Banco Hispano-americano*), a la qual se n'uniren durant la dècada següent dues noves: la del *Banc de València* i la del *Banco Español de Crédito*.

La Guerra d'Espanya (1936-39) i els seus efectes immediats —és a dir, la Postguerra— truncarien la bona conjuntura econòmica que estava travessant Vila-real des de la dècada del 1920. La taronja va travessar durant aquell període la situació més crítica des de la seua massiva expansió a Vila-real i a tot el País Valencià a mitjan segle XIX; aquesta crisi va comportar un retrocés significatiu en el nombre d'hectàrees plantades de cítrics, en benefici dels cereals i d'altres conreus d'autosubsistència. A la misèria i carestia que van caracteritzar aquest període, es va unir el fet que les exportacions cítriques —que eren la principal font d'ingressos dels vila-realencs— es veïeren bloquejades en la major part dels circuits internacionals com a conseqüència de la Segona Guerra Mundial (en la qual estaven decidivament implicats els principals països compradors de taronja valenciana). Com que les desgràcies no vénen mai soles, tot just en acabar aquest conflicte bèl·lic va caure sobre la Plana la més intensa nevada del segle (la del 1946) que va repercutir en un nou retrocés en el cultiu dels tarongers (bona part dels quals no havien resistit les gèlides temperatures patides durant la nevada).

Com a conseqüència d'aquests esdeveniments el ritme de conversió del secà es va alentir notòriament durant el període comprés entre el 1935 i el 1955, en el qual només es van traure 450 ha., quan només entre el 1930 i el 1935 se n'havien tret gairebé 350. Entre 1945 i 1950, període en què es deurién haver completat els treballs de transformació del secà iniciats durant la dècada anterior (ço és,

coincidint amb la Guerra d'Espanya, la Postguerra i la Segona Guerra Mundial), únicament es van traure huit hectàrees, xifra que reflecteix clarament la gairebé absoluta paralització dels treballs de conversió del secà que es produí a Vila-real entre el 1935 i el 1945. Superades les circumstàncies adverses apuntades, a partir de mitjan segle es va prosseguir amb la transformació del secà, que assolí un ritme especialment intens entre el 1955 i el 1960; durant aquest quinquenni es posaren en regadiu quasi mig miler d'hectàrees (més que durant els vint anys precedents), de manera que en començar la setena dècada de l'actual segle el regadiu vila-realenc ja assolí el 87% de totes les terres conreades (equivalents a més de 5.300 ha.). Segons dades de la Cambra Agrària local ¹¹⁶, el 1960 la superfície agrícola del terme de Vila-real havia arribat a ocupar 6.213 hectàrees (gairebé 75.000 fanecades), que era la major extensió agrària coneguda en la història de la nostra ciutat (un 91,5% de tot el terme municipal).

Durant la dècada del 1960, la bona conjuntura internacional va permetre que Vila-real enregistrara les majors taxes de creixement econòmic i demogràfic conegudes fins al moment, la qual cosa marcaria decisivament el futur de l'agricultura local. D'una banda, com a conseqüència dels avanços tècnics introduïts durant aquest període es va generalitzar l'ús de la maquinària moderna entre els llauradors vila-realencs; aquesta facilitava notablement els treballs relacionats amb la posada en cultiu del taronger i la seua posterior explotació, que d'antuvi es realitzaven mitjançant tècniques manuals. De l'altra, podem dir que com a conseqüència de l'expansió urbano-industrial, per primera vegada en molts segles (possiblement des de l'expulsió dels moriscs) es va reduir la superfície agrària de Vila-real: es passà de 6.213 ha. el 1960 a 6.025 el 1970 ¹¹⁷. Aquesta tendència va continuar durant la dècada següent i es va accentuar a partir del 1980 i el que portem del 1990, de manera que el 1993 la superfície agrària de Vila-real (incloent-hi el terme de les Alqueries ¹¹⁸) era de poc més de 5.200 hectàrees, un miler menys que el 1960. D'altra banda, podem dir que durant les tres darreres dècades el taronger ha assolit ja la categoria gairebé absoluta de monocultiu al terme de Vila-real, ja que el 1989 aquest ocupava ja el 99% de la superfície agrària local ¹¹⁹. Al quadre 4 podem observar el rànquing que ocupava Vila-real (sense incloure-hi el terme de les Alqueries) l'any 1993 entre els municipis valencians pel que fa al nombre d'hectàrees plantades de cítrics:

Al quadre 5, mentrestant, podem veure l'evolució de la superfície agrícola vila-realenc a llarg del segle XX, durant el qual s'ha produït la transformació de pràcticament tot el secà tradicional en regadiu.

Quadre 4

RÀNKING DE MUNICIPIS SEGONS LA SUPERFÍCIE PLANTADA DE CÍTRICS AL PAÍS VALENCIÀ L'ANY 1993 (en hectàrees)				
Municipi	Taronger	Mandarí	Llimes	Total
1. ORIOLA	4.177	510	5.512	10.199
2. CASTELLÓ	2.174	3.379	2	5.555
3. PICASSENT	2.863	2.350	5	5.218
4. ALZIRA	3.675	1.435	82	5.192
5. VINARÒS	2.880	2.305	3	5.188
6. SAGUNT	2.447	2.576	9	5.032
7. ONDA	1.094	3.429	0	4.523
8. TORRENT	3.033	1.015	305	4.353
9. VILA-REAL	1.140	2.956	2	4.098
10. NULES	166	3.731	0	3.897
11. BÉTERA	3.007	610	15	3.632
12. BORRIANA	1.250	2.275	1	3.526
13. OLIVA	1.684	1.572	0	3.256
14. ALMORADÍ	1.258	103	1.858	3.219
15. ALGEMESÍ	1.969	1.063	3	3.035
16. CARCAIXENT	1.200	1.275	0	2.475
17. LA VALL D'UIXÓ	165	2.175	0	2.340
18. RIBA-ROJA	1.883	445	0	2.328
19. ALMASSORA	945	1.320	1	2.266
20. PEGO	1.108	753	7	1.868
ALTRES	67.567	35.765	4.065	117.783
PAÍS VALENCIÀ	105.685	71.042	17.754	194.481
Font: Conselleria d'Agricultura (1993) i elaboració pròpia.				

Quadre 5

EVOLUCIÓ DE LA SUPERFÍCIE AGRÀRIA VILA-REAL ENCA (en hectàrees)					
Any	Secà	%	Regadiu	%	Total
1900	3.514	59,3	2.413	40,7	5.927
1910	2.998	50,3	2.968	49,7	5.966
1920	2.367	39,4	3.639	60,6	6.006
1930	2.004	33,1	4.042	66,9	6.046
1940	1.591	26,0	4.536	74,0	6.127
1950	1.471	23,9	4.675	76,1	6.146
1960	980	15,8	5.233	84,2	6.213
1970	470	7,8	5.554	92,2	6.024
1983	335	5,7	5.537	94,3	5.872
1993 (1)	16	0,4	5.219	99,6	5.235
(1) Hi hem inclòs les dades del terme de les Alqueries per poder comparar amb la resta de la sèrie.					
Font: Obiol (1987, pàg. 36), Conselleria d'Agricultura (1993) i elaboració pròpia.					

II.3.1.2. L'actual crisi i el paper de les cooperatives

A partir de la dècada del 1980 l'agricultura valenciana —i la de tot el món occidental en general— va començar a patir els efectes d'una crisi que venia forjant-se almenys des de la dècada anterior. Aquesta crisi es relacionava, segons Romero ¹²⁰, amb el fort desenvolupament econòmic que experimentaren a partir del 1960 els països desenrotllats i que va comportar un accelerat creixement de les àrees urbanes, que al seu torn implicà la necessitat de produir gran quantitat d'aliments d'una manera ràpida i barata per nodrir una població urbana en continu creixement; mentrestant, els avanços en tecnologia permetien una notable millora de la productivitat i de la producció agrària, la qual passà a ser controlada des de llavors per les multinacionals agroalimentàries —creadores i difusores de les noves

tecnologies agràries ¹²¹. Per tal que l'agricultura tradicional —l'explotació familiar ¹²²— poguera competir amb la producció d'aquestes grans empreses capitalistes agroalimentàries hagué de dur a terme un accelerat procés de modernització amb el fi de millorar la seua rendibilitat.

Al País Valencià aquesta transformació només es pogué portar a terme parcialment ja que l'extrema parcel·lació de la propietat agrícola entrebancava la principal premissa que es requeria per a portar a cap aquest procés de modernització: l'augment de les dimensions de les explotacions. Aquesta fragmentació era fruit del sistema d'herència de la terra més estés al territori valencià que correspon al model de repartiment rigorosament igualitari entre fills, amb raríssima utilització de les possibilitats de millora compensada ¹²³. Aquest sistema, mal que bé, va permetre de viure els xicotets propietaris cítrícoles valencians almenys fins a la dècada del 1980, gràcies que els preus pagats per la taronja —i els preus agraris en general— eren encara relativament alts. D'aleshores ençà, però, l'excés d'oferta internacional ha obligat que les explotacions siguen cada volta més eficients i rendibles, la qual cosa només es pot assolir mitjançant la mecanització i la tecnificació de l'explotació i això resulta —com hem dit— poc viable hui dia per a la citricultura valenciana (si més no a curt i mitjà termini) donat el caràcter irracional i antieconòmic de l'actual estructura de la propietat, que no permet una fàcil adaptació del sistema agrari a les noves tecnologies.

Fins ara, les cooperatives de producció s'han mostrat com la millor alternativa coneguda per a superar —o si més no, alleugerir— la crisi cítrícola. Mentre que les firmes privades de neteja i manipulació de cítrics han conegut durant les dues darreres dècades —com veurem en el següent punt— una reducció en el seu volum de comercialització (moltes d'aquestes empreses han hagut de tancar bé per suspensió de pagaments bé per fallida), durant el mateix període les cooperatives han vist augmentar sensiblement el seu nombre d'associats i, en conseqüència, el seu volum de comercialització. La trajectòria de les cooperatives al País Valencià és relativament curta: el 1965 el percentatge de producció de cítrics comercialitzat per aquestes era insignificant, el 1984 assolí el 18% i hui dia el podem estimar en més del 30% ¹²⁴. Davant de la creixent incertesa i indefensió en què es troben hui els llauradors, un bon nombre d'aquests, superant el seu tradicional individualisme, s'ha associat a una cooperativa de producció, ja que aquestes els asseguren la venda de la collita i els en garanteixen el cobrament. En contrapartida, la pertinença a una cooperativa suposa una limitació del marge de maniobra a l'hora de negociar els preus, cosa que fa que molts llauradors vila-realencs i de tot València encara siguen reticents a associar-s'hi ¹²⁵.

Hui dia, doncs, les cooperatives representen —pels motius que acabem d'exposar— el sistema de comercialització de cítrics menys dolent per al llaurador valencià. Una solució millor seria, si més no a priori, la que proposa Vilanova ¹²⁶, que consistiria bàsicament a crear cooperatives no d'exportació sinó d'explotació, que haurien de reunir totes les parcel·les d'un territori determinat —com més grans aquest millors resultats s'aconseguirien— independentment de quins en foren els propietaris. La creació d'aquestes cooperatives possibilitaria una reducció de tota mena de despeses relatives a l'explotació dels conreus cítrícoles. Ara bé, si tenim en compte la mentalitat dels propietaris agrícoles del nostre país se'ns fa difícil de creure que aquests vulguen renunciar mai voluntàriament a la llibertat il·limitada que els ofereix l'actual situació. Així, la creació del tipus de cooperatives que proposa Vilanova només resultaria factible en cas que resultara plenament evident per a tothom —o gairebé tothom— que aquesta era l'única forma de garantir la rendibilitat de les explotacions tarongeres. Mentre que això no arribe, el que cal és assolir un major grau d'implantació cooperativista al País Valencià i un augment de les dimensions mitjanes d'aquestes empreses per tal que puguin aconseguir un desenvolupament, una eficàcia i una competitivitat majors dins dels mercats agraris (aquest augment s'aconseguiria bé a través de fusions, bé mitjançant altres fórmules de cooperació empresarial). Els països europeus que compten amb un major grau d'implantació cooperativista en el sector agrari són els que presenten uns més alts nivells de competitivitat i d'efectivitat ¹²⁷.

II.3.2. La Indústria de manipulació de cítrics

Abans d'explicar quina ha estat l'evolució històrica d'aquesta indústria, hem de dir, com a preàmbul, que aquest subsector consisteix bàsicament en la neteja, classificació i envasat dels cítrics, és a dir, es produeix una transformació —per bé que mínima— del producte (la taronja). És per això que nosaltres hem considerat aquest subsector com industrial, i no com terciari, sector on alguns autors l'inclouen. Segons la definició clàssica de Colin Clark ¹²⁸ els *serveis* són el conjunt d'activitats econòmiques dedicades a la distribució de béns (serveis financers, comerç, transport, etc.) o la satisfacció de necessitats no cobertes mitjançant béns materials (hostaleria, educació, defensa, administració, etc.), el subsector de *manipulació de cítrics* no respon a cap de les dues accepcions esmentades.

Passant ja a l'exposició dels fets més significatius relacionats amb aquest subsector cal dir que, durant la huitena dècada del segle passat, Mundina ja hi

destacava la indústria vila-realenca relacionada amb la taronja, «la qual es tan abundante, que dá abasto á mas de ocho almacenes que se dedican a confeccionar cajas de este fruto para transportarlas al extranjero» ¹²⁹. Ja en la primeria de l'actual segle el cronista Traver remarcava que la principal indústria vila-realenca era «la recolección de naranja, empaquetado, confección de cajas y transporte de las mismas, ocupando á unos cuantos miles de personas, durante una parte del otoño y todo el invierno y primavera» ¹³⁰. El mateix Benito Traver també feia esment ¹³¹ de l'eixamplament de la via fèrria al seu pas per Vila-real i la construcció d'una nova estació de ferrocarril com a conseqüència de l'extraordinari desenvolupament de la indústria i del comerç cítrics. Dins de la indústria vila-realenca de començament de segle Sarthou també feia especial esment de les activitats derivades de la producció tarongera, com ara les serrereries mecàniques que laminaven fusta per fer-ne caixons, els tallers que fabricaven les tatxes anomenades *puntas de París* i les empreses que confeccionaven el «dorado fruto en soberbios almacenes de las afueras de la población» ¹³².

Abans de la dècada del 1930 la selecció, neteja i envasat de les taronges encara es realitzava mitjançant operacions manuals; aquell any el número d'empreses de manipulació de cítrics era de nou a Vila-real ¹³³ (entre les quals ja figuraven *Eliseo Arrufat* i *Benjamín Beltran*, que hui dia encara continuen treballant a ple rendiment). Durant les dècades del 1930 i del 1940 començà un període de modernització dels *magatzems* (nom amb què eren designades popularment aquesta mena d'empreses) amb la instal·lació de maquinària que realitzava els processos de manipulació dels fruits, de manera que el 1950 onze *magatzems* vila-realencs ja disposaven de maquinària de neteja i classificació de la taronja ¹³⁴. Durant la dècada del 1950 Melià ressaltà ¹³⁵ el grau de modernitat que va assolir aquesta indústria, la qual havia arribat a automatitzar notablement les seues operacions mecàniques gràcies a la instal·lació de cintes transportadores, taules de classificació, màquines d'etiquetat, clavetejat de caixes, etc. El 1965 hi havia vint-i-tres *magatzems* a Vila-real amb instal·lacions mecanitzades, i en només deu anys aquest nombre augmentà a setanta (cinquanta-quatre a la ciutat i setze a les Alqueries), que donaven ocupació a una quarta part de la població ¹³⁶.

Pel que fa a la localització, aquests *magatzems* s'ubicaven en les proximitats de les principals vies de comunicació, i en particular del ferrocarril, el qual, va ser durant moltes dècades el principal mitjà de transport utilitzat per a l'exportació taronjaire (fins al 1980 més del 40% de les exportacions valencianes de cítrics eixien cap a les seues destinacions a través del ferrocarril) ¹³⁷; és per això que les

indústries hortofrutícoles (no només de Vila-real, sinó també d'altres poblacions veïnes, com ara Borriana i les Alqueries, Nules, Xilxes o Almenara) s'han ubicat preferentment junt a les línies ferroviàries ¹³⁸. A la nostra ciutat la localització habitual dels *magatzems* de taronja ha estat l'antiga estació de la *Panderola*, l'Avinguda d'Itàlia (per on circulava la N-340 fins al 1980 i la *Panderola* —en direcció a Borriana— fins al 1963) i sobretot les proximitats de l'estació de RENFE. Precisament junt a l'antiga Estació del Nord (hui de RENFE) trobem un destacat exemple d'arquitectura modernista valenciana aplicada en la construcció d'una empresa cítrica: es tracta de l'antic magatzem de *Pasqual Candau* —que després passà a ser de *Tomàs Cabrera*—, construït el 1919 en la cantonada entre el Passeig de l'Estació i l'Avinguda de França ¹³⁹.

A partir de la dècada del 1980, a causa de la crisi cítrica de què hem parlat en el punt anterior, un alt nombre de *magatzems* hagué de tancar les seues portes: si el 1975 hi havia a Vila-real 54 empreses de manipulació de cítrics, el 1986 només en quedaven vint-i-cinc (que empleaven el 14% dels treballadors locals) i el 1991, segons dades de l'I.N.S.S., quinze ¹⁴⁰ (que ocupaven poc més d'un miler d'empleats, únicament el 6% dels actius vila-realencs). Cal remarcar el destacat paper que durant les darreres dècades han adquirit les cooperatives vila-realencs: fins a la dècada del 1960 només n'hi havia una (*Cosecheros*, fundada l'any 1934); el 1964, a l'empara del Sindicat Catòlic Agrari, se'n varen fundar tres més (*Coana*, *Sonavi* i *Cofrutvi*), a les quals no tardaria a unir-se una quinta cooperativa: *Cenal*. En la actualitat aquestes cinc societats cooperatives figuren entre les onze majors empreses de manipulació de cítrics de Vila-real.

Dades més recents referides a la indústria vila-realenca de manipulació de cítrics, replegades per Domingo ¹⁴¹, mostren un major nombre de *magatzems* (vint-i-un) i de dones empleades (unes 1.380) al reflectit pel cens de l'I.N.S.S. del 1991. El fet que a causa de la seua estacionalitat aquest siga un subsector on abunde el treball subcontractat explica les discordances entre les dades estrictes de la Seguretat Social i els resultats del treball de camp elaborat per la geògrafa Concepció Domingo. Respecte als operaris d'aquestes empreses cal dir que malgrat la seua creixent mecanització, encara es fa imprescindible una mà d'obra abundant, normalment temporal i femenina, que realitze les tasques de selecció (faena que porten a terme les dones triadores) i d'envasat (que executen les encaixadores). Més del 90% dels treballadors són dones, encara que els principals càrrecs directius estan copats normalment per hòmens. La població laboral femenina de Vila-real i de la seua comarca, especialment a partir d'una determinada edat, prefereix aquest

tipus de treball, donat que les empreses de manipulació de cítrics se situen habitualment als cascos urbans de les poblacions, per tant molt pròximes als llocs de residència de les treballadores —i de la família i dels fills d'aquestes, l'atenció dels quals sol confiar-se exclusivament a les mares. A més, moltes dones accepten aquesta faena a pesar de les dures condicions en què s'hi treballa i de la baixa remuneració pel fet de no tindre més alternatives, ja que la seua mínima qualificació no els permet de trobar fàcilment una ocupació més ben pagada (amb la mateixa condició professional, l'home sol trobar faena). Finalment, el fet que el treball en els *magatzems* sovint tinga caràcter de subcontractat és un altre factor que determina que siga realitzat per personal femení: les dones són les que gairebé sempre s'encarreguen d'aquest tipus de treball, ja que les actituds actualment existents en la nostra societat fan que el treball negre o subcontractat resulte indigne per a l'home (a no ser que aquest siga un immigrant més o menys moreno), i en canvi, les dones l'accepten, per tal com el seu treball és subestimat —fins i tot per si mateixes, que el consideren només com un complement o ajuda a l'economia familiar¹⁴².

II.3.3. Indústries relacionades amb la taronja

Gairebé la totalitat dels subsectors industrials vila-realencs existents en el present —inclòs el tauleller (com veuren a la tercera part d'aquest llibre)— es relacionen en el seu origen d'una manera més o menys directa amb la taronja. Tanmateix, la majoria d'aquestes indústries han perdut en l'actualitat aquella vinculació inicial amb els cítrics, i han esdevingut subministradores d'altres subsectors industrials —especialment del tauleller. Això ocorre amb la maquinària —indústria que va nèixer en relació a l'expansió dels cítrics i que actualment està dedicada sobretot a la fabricació d'equipament ceràmic— i amb el de la fusta per a envasos —subsector que es va desenvolupar a Vila-real com a proveïdor dels magatzems de taronja i que actualment dedica la major part de la seua producció a subministrar les empreses ceràmiques. En aquest apartat fem un recull d'aquelles indústries que tingueren una major o menor grau de vinculació amb les cítrics en el moment que van aparéixer a Vila-real.

II.3.3.1. Les indústries de maquinària

Des de la dècada del 1930 Vila-real veié nèixer i florir una pròspera indústria de maquinària relacionada amb el cultiu de la taronja. La transformació del secà en regadiu per al conreu de cítrics —que requeria una maquinària potent per a elevar les aigües subterrànies—, la substitució dels carros (moguts per tracció animal) per camions —per tal de transportar les taronges des dels horts als magatzems, i des d'allí al seu punt de destinació— i la necessitat de reemplaçar les cavalleries pels motocultors i cavadores en la tasca de llaurar la terra —de raure— van ser els tres processos que feren desenvolupar aquestes indústries. Com a conseqüència de la gran difusió que, sobretot des de la dècada de 1950, tingueren a Vila-real les empreses mecàniques relacionades amb la taronja, la indústria de maquinària de la nostra ciutat és en la actualitat la principal a escala comarcal i una de les més importants de tot València.

II.331.1. La maquinària per a elevació d'aigües

A Vila-real —i a la major part del País Valencià— l'inici de les activitats industrials mecàniques està lligat a l'agricultura, i més concretament a la citricultura. Com ja hem dit anteriorment, des de la darrera dècada del segle XIX l'horta tradicional estava gairebé tota coberta pel taronger, de manera que —utilitzant una expressió metafòrica— l'*exèrcit* de llauradors vila-realencs va decidir de mamprendre la *conquesta de l'oest* (ço és, del secà), per a la qual precisaven de les *armes* adients: és a dir, la maquinària per a extraure l'aigua del subsòl.

Les primeres empreses valencianes especialitzades en sènies, bombes d'aigua i màquines de vapor estaven afincades al Cap i Casal¹⁴³, i fou amb la maquinària que s'hi construïa que es van poder elevar les primeres aigües del subsòl del terme de Vila-real, durant l'inici de l'actual segle. Tanmateix, prompte sorgiren a la nostra ciutat una sèrie de tallers de reparació amb la funció de corregir qualsevol avaria que poguera tindre el mecanisme de les bombes d'aigua; els *tècnics* d'aquests petits establiments industrials vila-realencs —no contents amb dedicar-se a la reparació d'aquests aparells— van decidir de construir les seues pròpies bombes, tenint com a únic referent la consulta d'algunes obres tècniques de divulgació i l'observació de les màquines fabricades a la Ciutat de València¹⁴⁴. Entre els principals exponents d'aquesta indústria, que es va consolidar a Vila-real durant els anys trenta, cal remarcar el taller de *Claramonte*, que fou el primer a trencar els límits

d'una especialització metal·lúrgica gairebé absolutament lligada a les bombes per a elevació d'aigües; cal destacar a més els establiments industrials d'*Ortiz, Ochando, Ramos y Cía., Sales i Diago* (aquest darrer especialitzat en la construcció de bombes centrífugues d'eix vertical per encàrrec) ¹⁴⁵. L'any 1960 —moment de màxim auge en la conversió en regadiu de les terres del secà— hi havia a Vila-real onze tallers relacionats amb la maquinària per a elevació de les aigües del subsòl, entre els quals seguia distingint-se per la seua producció el de *Claramonte* i també el de *Font Ramos*. Durant els següents anys va minvar el ritme de perforacions a causa que a penes ja no quedava terreny al secà susceptible de ser transformat en regadiu. No obstant això, la incipient indústria vila-realenca de maquinària per a elevació d'aigües ja havia tingut llavors uns grans «efectes amplificadors» ¹⁴⁶, en contribuir a formar durant les dècades del 1950 i del 1960 una generació qualificada de mecànics i de quadres tècnics especialitzats en tota mena d'indústries mecàniques i del metall; d'aquesta manera, el 1970 Vila-real s'havia convertit en un centre especialitzat a escala comarcal i nacional pel que fa a la indústria metal·lúrgica i de fabricació de maquinària ¹⁴⁷.

Aquesta especialització mecano-metal·lúrgica no l'ha abandonada en l'actualitat la nostra ciutat, que el 1991 era la segona de la Plana (per darrere de Castelló) amb major nombre de treballadors dins de la indústria metal·lúrgica i la primera en el grup de fabricació de maquinària. Vila-real estava especialitzat aquell any en quatre grups de maquinària: la ceràmica, la de peces per a components d'automòbils, l'agrícola i la de construcció de bombes per a elevació d'aigua, que encara s'hi mantenia a pesar que, lògicament, havia perdut el pes relatiu que arribà a tindre dins de la indústria local durant els anys trenta. La rellevància del subsector de construcció de maquinària es reflecteix en el fet que donava ocupació en 1991 a un 13% dels actius industrials vila-realencs ¹⁴⁸.

II.331.2. La maquinària agrícola

A partir del 1960 es produí a Vila-real una progressiva desaparició de les cavalleries en les seues funcions de treball i de transport agrícoles. Els animals de llaurada van ser substituïts pels motocultors i les cavadores, que en un primer moment eren d'importació francesa i italiana. La maquinària agrícola importada, tanmateix, no s'ajustava a una disposició dels conreus com la del regadiu valencià, on es dona una escassa separació entre els arbres. Així, les *maquinetes de raure* importades prompte van ser modificades pels tècnics vila-realencs per tal d'adequar-

les a la nova estructura de cultius ¹⁴⁹. Aquests tècnics no eren sinó els antics ferrers de la vila, que van deixar de fabricar les ferradures per a les peülles dels animals i es van dedicar a la fabricació de les fulles dels rotovàtors, i els antics constructors de carros, que van passar a dedicar-se a la producció de remols i accessoris per als motocultors.

Des del moment en què es va produir aquest fet, en la dècada del 1960, es va apreciar a Vila-real un gran augment en la matriculació dels motocultors: durant el període 1948-1960 els llauradors vila-realencs només havien adquirit vint unitats; entre 1960 i 1970 el nombre d'aparells matriculats fou de més d'un miler. Entre les quaranta-sis diferents marques de motocultors i cavadores que hi havien al mercat en aquest darrer període esmentat, quinze eren vila-realencs ¹⁵⁰. Entre 1970 i 1980 les xifres de matriculació seguiren augmentant, de manera que durant tota aquesta dècada es van vendre 2.300 unitats més. Durant la dècada de 1980 i el que portem de la de 1990, la maquinària agrícola ha perdut el pes relatiu que havia adquirit a Vila-real a causa de la introducció d'herbicides que estalvien al llaurador el treball amb les cavadores, i al fet que aquestes màquines siguen uns béns duradors en el temps i per tant renovables normalment a llarg termini.

II.331.3. La maquinària relacionada amb el transport

Fins a l'any 1930 el carro (mogut per cavalleries) era l'únic vehicle que s'emprava a Vila-real per al transport de les taronges —i en general per a tot tipus de transport de càrrega. El nombre de carreteres hi era molt alt durant les primeres dècades de segle (el 1919 n'hi havien 111 ¹⁵¹) i també el de constructors de carros (huit el 1930). D'altra banda, el transport individual més generalitzat entre els vila-realencs —per a realitzar distàncies relativament llargues— era la bicicleta, havent-hi també per tant alguns tallers de reparació d'aquest mitjà de locomoció cap al 1930; de tota manera els velocípedes no estaven a l'abast de tothom i molts llauradors —tots els que no disposaven de bicicleta— diàriament havien de desplaçar-se a peu, carregats amb les eines necessàries a l'esquena, al seu lloc de treball, és a dir als horts, que podien estar a una distància d'algunes hores.

Amb el fi de facilitar el transport de les taronges des de l'hort fins als *magatzems* el 1934 el cèlebre empresari local José María Gozalbo mamprengué la construcció de carrosseries d'automòbils i camions ¹⁵². El 1950 *Gozalbo*, juntament amb *Guarque*, funcionaven com a tallers de reparació d'autos i conformaven, junt amb quatre constructors de carros i deu tallers de reparació de bicicletes, tota la branca

industrial de Vila-real relacionada amb el transport. Va ser durant la dècada del 1960 que començà a desenvolupar-se més intensament aquesta indústria, ja que els canvis socio-econòmics generats llavors —que comportaren un augment del nivell de vida— van permetre un major accés a l'automòbil i a altres vehicles de transport (accés que fins aleshores havia estat restringit a les elits locals). Al començament de la dècada del 1970 ja hi havia trenta-un tallers de reparació d'automòbils, dos establiments industrials fabricants de carrosseries (*Carrocerías Mijares* i *Gozalbo Hnos.*, totes dues líders en aquesta branca a escala estatal), quatre fàbriques dedicades a la producció de caixes de camió (*Dols*, *Carvill*, *Vicent* i *Viciano*) i una gran empresa multinacional fabricant de peces i components per a automòbils (*Muelles y Ballestas Hispano-alemanas*). El 1991 podíem afirmar que Vila-real estava especialitzat a escala estatal en la indústria de components i peces per a vehicles automòbils i camions, ja que aquell any, segons el cens de l'I.N.S.S., la ciutat comptava amb tres empreses líders en aquesta branca industrial: *Muelles y Ballestas Hispano-alemanas*, *Carrocerías Mijares* i *Carrocerías Gozalbo* (la crisi que travessava la indústria automobilística durant els primers anys d'aquesta dècada, no obstant, condicionà el tancament d'aquesta darrera empresa el 1993).

II.3.3.2. La indústria paperera

Segons Melià ¹⁵³, l'origen d'aquesta indústria a Vila-real i a la Plana està relacionat amb la demanda, per part dels exportadors de taronges, de paper fi —de seda— amb el qual embolicaven les taronges per tal que aquestes es conservaren millor i tingueren una presentació més pulcra. Abans de la Guerra Civil, els tallers de *Diago* i *Aleixandre* fabricaven màquines per a timbrar paper de seda (màquines que portaven una impressió a diverses tintes i purpurines, les úniques d'aquest tipus a la Plana ¹⁵⁴) mentre que els establiments tipogràfics de *Colomer* i *Viuda de Vte. Gurrea* eren els més destacats pel que fa a la impressió d'aquesta mena de paper. La indústria paperera va continuar desenvolupant-se a Vila-real durant les dècades del 1950 i del 1960, i en aquesta segona les impremtes que timbraven paper de seda per a l'embolcall de les taronges ja hi eren quatre: *Colomer*, *Alget*, *Vte. Costa y Cía.* i *J. Vilar Parra* ¹⁵⁵. Aquesta forma de presentació dels fruits caigué en desús progressivament durant les dècades del 1970 i 1980, però la indústria paperera vila-realencja s'havia desenvolupat i especialitzat en altres branques.

El 1960 Vila-real ja comptava, a banda de les empreses de timbrat de seda referides, amb dues fàbriques de paper (*Papelera del Palancia* i *Pallarés Girona*),

dues de cartó (*Aleixandre* i *Pallarés Picón*) i tres impremtes (*Botella*, *Colom* i *Seriols-Sichet-Herrero*). Deu anys més tard (el 1970) l'especialització de Vila-real en la indústria paperera era més que notòria: hi havia una fàbrica d'embalatges (*Clariana del Palancia* ¹⁵⁶), una de cartó (*Vte. Aleixandre*), dues de paper d'ús divers (*Pallarés Soldevila* i *Pascual Aguilera* —posteriorment *Pagui-Anoia*—) i una de sobres i bosses (*Colomer Hnos.*), a banda de les fàbriques de timbrar paper de seda i de les impremtes. A la darrerria de la dècada (el 1979) Vila-real comptava tres empreses més: dues de transformació de cartó (*Caixes* i *Ramos Garijo*) i una de transformació de paper (*Envases*, *Papel y Cartón*) ¹⁵⁷. Segons el cens de l'I.N.S.S. del 1991 Vila-real es distingia, dins de la Plana, per la seua especialització en la indústria paperera (més de la meitat dels ocupats de la comarca en aquest subsector treballaven al municipi). Les tres principals empreses eren llavors *Clariana* —que fabricava fonamentalment envasos de cartó per a la indústria taulellera—, *Pagui-Anoia* —especialitzada en la fabricació de tissús (tovallons de paper)— i la multinacional finlandesa *Polarcup* —que tenia una producció ben variada—. Aquesta darrera empresa va ser traslladada a Nules el 1992 (aprofitant els avantatges que ofería l'ajuntament de la veïna localitat per a la localització industrial) i als terrenys que hi ocupava en la zona industrial sud de Vila-real s'emplaçà pocs mesos després l'hipermercat *Amica*; aquest fet és tot un indicatiu de progressiu increment i descentralització dels servicis que està vivint la ciutat des de la darrerria dels huitanta, que en aquesta ocasió —no és massa habitual— s'hi portà a cap aprofitant un sòl que abans havia estat industrial.

II.3.3.3. La indústria de la fusta i el moble

A mitjan segle XIX, la indústria vila-realencja de la fusta encara es trobava en un estadi artesanal; a partir de les dues darreres dècades de la centúria passada, tanmateix, aquesta experimentà un fort impuls arran de l'augment del comerç taronjaire. Durant la darrerria del segle passat i la major part de l'actual, les taronges eren expedides al seus punts de destinació mitjançant caixons i *basquets* ¹⁵⁸ de fusta, que eren confeccionats a les serradores de la ciutat. A partir del 1900 van començar a utilitzar-se en algun dels establiments industrials vila-realencs que es dedicaven al treball de la fusta les serres *sense fi* o *de cinta*; aquests aparells, que en un principi eren moguts bé a mà o bé per cavalleries, van fer possible un notable augment de la producció de caixons per a taronges, augment que es feia necessari davant l'auge en l'exportació de cítrics que s'hi produí durant la primera meitat de segle ¹⁵⁹.

Cap al 1930, a Vila-real almenys huit empreses (entre les quals destacaven la de *Moner Millà* i la de la *Sociedad la Amistad*) feien servir serres *sense fi*, que ja funcionaven mitjançant vapor, i també per mitjà de l'electricitat. Aquell mateix any, a més, hi havien dues fàbriques (*Lleó Girona* i *García Ferrer*)¹⁶⁰ especialitzades en la fabricació de *puntes de París* —nom amb què es designaven les tatxes emprades per a l'elaboració de les caixes de fusta per a exportar taronja. L'any 1940 el nombre de tallers on se serrava fusta (ço és, serradores) era de huit i el 1950 de tretze (que comptaven amb vint-i-un aparells autoritzats)¹⁶¹; totes aquestes empreses fusteres vila-realenes treballaven de manera quasi exclusiva en la fabricació d'envasos, al servei de la indústria de manipulació de cítrics¹⁶².

A partir del 1960 s'inicià un procés de modernització i de diversificació —per bé que tímida— de les serradores vila-realenes, de forma que al final d'aquesta dècada n'hi havia tretze, dues de les quals treballaven la fusta per a la construcció (*Broch Rius* i *Cabanes Gimeno*) i la resta es dedicaven a la fabricació d'envasos (cal destacar per les seues dimensions les d'*Albella Envases* i *Cercós Carda*). Actualment, en la dècada del 1990, a més de fusteries i serradores que treballen per a la construcció (entre les quals destaca *Maderas Clemente*) i per a l'embalatge dels cítrics¹⁶³ hi ha també a Vila-real empreses fusteres relacionades amb el taulell, entre les quals cal destacar *Insca*, que fabrica expositors per a productes ceràmics.

Pel que fa a la indústria del moble cal dir que el seu desenvolupament a la Plana, segons Tomàs Carpi¹⁶⁴ està relacionat, d'un costat, amb la tradicional fusteria per a la construcció de cadires, portes, taules, armaris, etc. (activitat que funcionava al servei de la demanda local), i de l'altre, amb la taronja, encara que siga d'una forma indirecta: efectivament, el comerç cítricol en possibilitar una redistribució més igualitària de la renda, va permetre als habitants de la Plana d'augmentar el seu nivell de vida; això provocà, entre altres coses un increment en la demanda de mobles. En cas que la renda hagués estat molt concentrada, només una minoria hauria pogut comprar mobles i, com que aquests són uns béns de consum duradors, la seua demanda temporal hagués estat baixa, i difícil la seua producció en sèrie.

A partir del 1960, el procés d'urbanització i l'increment de les construccions turístiques consolidaren la indústria del moble de la Plana, especialment a Vila-real, Castelló i Borriol. L'any 1970 la indústria del moble vila-realenc estava representada per cinc empreses: una fàbrica de mobles de luxe, una de mobles per encàrrec i tres de mobles metàl·lics¹⁶⁵; vint anys després hi trobem set establiments relacionats amb aquesta indústria: l'un dedicat a la fabricació de mobles metàl·lics i els sis restants especialitzats en mobles de fusta (entre aquests darrers destacava

Coycama)¹⁶⁶. Aquest volum d'empreses fabricants de mobles resulta bastant esquifit i és que ni la ciutat de Vila-real, ni en general la comarca de la Plana, han estat mai clarament especialitzades en cap branca de la indústria del moble, a diferència del que s'esdevé en altres zones valencianes com ara el Baix Maestrat —on es fabrica moble clàssic—, l'Horta —que s'ha especialitzat en el moble per a la casa—, la Vall de Montesa —en què destaca el moble realitzat de jonc i de canya— o la Valldigna —les empreses de la qual produeixen moble escolar i *kit*¹⁶⁷.

II.3.3.4. La indústria química

Encara que l'origen de la indústria química vila-realenc no està lligat a la taronja, a escala comarcal la relació entre aquestes dues activitats productives és ben evident: la Plana ha estat fins fa ben poc una comarca quasi exclusivament agrària —particularment cítricola— i ha necessitat, per tant, d'adobs per a augmentar la fertilitat de la terra, d'herbicides per eliminar les males herbes dels camps, de plaguicides per tal de combatre les malalties dels tarongers, de fungicides per destruir-ne els fongs paràsits, etc. Això va ser un dels condicionants de la instal·lació al Grau de Castelló de dos grans empreses fabricants de productes químics: *Proquimed* (que compta amb una planta de sulfat amònic amb capacitat per a una producció anual de 155.000 tones¹⁶⁸) i *Fertiliberia* (que després s'anomenà *Fertilizantes Españoles S.A.* i que en l'actualitat ja no s'hi troba en funcionament). Segons el cens de Melià¹⁶⁹, cap a l'any 1950 l'únic establiment fabril químic de Vila-real relacionat amb la taronja era *Pallarés*, que fabricava insecticides i plaguicides. Recentment (el 1991), l'única empresa local dedicada a la fabricació de productes químics destinats principalment a l'agricultura era *Agrovill*¹⁷⁰.

Que no hi hagués a Vila-real una important activitat química relacionada amb el cultiu de la taronja no significa que aquesta indústria no s'hi desenvolupara primerencament. La indústria química, en efecte, ja era present a la nostra ciutat durant les darreres dècades del segle passat i les primeres de l'actual, encara que connectada amb la fabricació de sabons i lleixius, de ceres i parafines i de productes farmacèutics. Al *Padró Industrial* del 1885 ja consta que hi havia una gran fàbrica de sabó, amb capacitat per a 3.500 litres¹⁷¹; entre els últims anys del segle passat i els primers de l'actual, tant Llinàs¹⁷², com Traver¹⁷³ i com també Sarthou¹⁷⁴ van comptabilitzar algunes fàbriques de sabó a la vila. El 1934 hi havia quatre empreses saboneres, que donaven servei a una demanda local i comarcal; en la mateixa data

la ciutat també comptava amb tres fàbriques de bugies —d'espelmes— i tres de ciris, que es destinaven als ritus litúrgics. El 1950 un destacat laboratori farmacèutic (*Viviar*), dues fàbriques d'espelmes, tres de sabó i una de lleixiu constituïen la indústria química vila-realenca.

Ja durant les dècades del 1960 i del 1970 desaparegué la tradició químic-sabonera de Vila-real, mentre que la fabricació de ciris i bugies s'hi va mantindre fins a la del 1980. Fou en aquelles dates, en concret a partir del 1970, que van nàixer a la Plana les primeres empreses especialitzades en la fabricació de frites, esmalts i colors ceràmics; abans, aquestes primeres matèries químic-ceràmiques s'elaboraven dins de les mateixes instal·lacions de les empreses taulelleres. Durant l'actual dècada, els majors establiments industrials químics de Vila-real ¹⁷⁵ són precisament *Esmalglass*, *Fritta* i *Vidres*, tres empreses que subministren frites, esmalts i colors ceràmics a les empreses taulelleres. Cal dir, per a acabar, que la química de Vila-real i de la Plana és la indústria que —junt amb la taulellera— ha experimentat un major creixement econòmic durant la darrera dècada; de tot açò, però, en parlarem més acuradament a la tercera part d'aquest llibre.

II.4. La indústria de materials de construcció (llevat del taulell)

Cal que recordem que abans de l'aparició, a mitjan dècada del 1950, de les primeres empreses taulelleres, a Vila-real ja existia una destacada indústria de materials de construcció que, d'altra banda, era una de les escasses branques industrials l'origen de la qual no es relacionava amb la taronja.

A les acaballes del segle XIX aquesta indústria ja tenia un pes destacat entre les activitats secundàries de Vila-real; en la relació del *Padró Industrial* del 1885 apareixien ¹⁷⁶ —a banda d'un venedor d'algeps— set establiments industrials relacionats amb els materials de construcció: una fàbrica de rajoles i sis de rajoles ¹⁷⁷. Durant la següent dècada Llinàs també recull ¹⁷⁸ una fàbrica de rajoles, però només cinc de rajoles. A la primeria de l'actual segle, Traver destaca ¹⁷⁹ entre les indústries vila-realenes —sense especificar-ne el nombre— algunes fàbriques de pedra artificial i de teules ¹⁸⁰; Sarthou, mentrestant, en la seua *Geografía General del Reino de Valencia* ¹⁸¹ fa menció de l'existència a Vila-real de diferents fàbriques de rajoles, de teules, de pedra artificial i també de lloses ¹⁸².

La *Guía Comercial de la Provincia* del 1921 recollia a la nostra ciutat, a banda d'algunes fàbriques de teules i de mosaics hidràulics ¹⁸³, dues empreses fabricants de taulellers; d'aquesta darrera notícia, en canvi, ja no se'n diu res al cens de llicències fiscals de la COCIN de l'any 1930. La memòria de la COCIN de l'any 1934 destacava, dins de la indústria de materials de construcció vila-realenca, algunes fàbriques de mosaics, de llosetes hidràuliques ¹⁸⁴ i de pedra artificial (notablement la de *J. Moner*, que treballava en la fabricació dels sanitaris propis d'aquell període —piques, llavadors, canonades, etc.— i al servei de l'agricultura —proporcionant els materials per a construir séquies, reguers, portells, etc.—); aquesta mateixa font també remarcava la rellevància de la terrisseria ¹⁸⁵, que subministrava una demanda exclusivament local i que es dedicava, d'un costat, a la fabricació de tot tipus de recipients de fang (gerres, cassoles, cànters, cossis, llibrells, etc.), i de l'altre a la producció de materials de construcció (rajoles, teules, etc.).

Cap al 1940 es fundaren a Vila-real dues grans empreses fabricants de rajoles: *La constructora Villarrealense* i *El Puente* (empresa que encara existeix en l'actualitat i que popularment rep el nom popular de *Rajolar de Balaguer*); cal relacionar l'aparició d'aquestes dues empreses amb la necessitat de reconstruir edificis afectats per les desfetes de la Guerra Civil o per bastir-ne de nous. Gràcies a un primer auge immobiliari, durant la dècada del 1950 la indústria de materials de construcció s'hi va desenvolupar notablement i al final de la dècada la nostra

ciutat comptava cinc fàbriques de rajoles (*Balaguer, Constructora Villarrealense, El Canal, El Pilar i Pérez Guillamón*), quatre de llosetes, quatre de pedra artificial, una única de teules, tres d'objectes de ciment i tres més de taulells i quatre tallers de marbre ¹⁸⁶. Dues dècades després —el 1979— alguns materials com ara les teules, la pedra artificial o les llosetes ja no es fabricaven a Vila-real, per tal com les noves tècniques constructives els havien substituït; aquell any, els materials de construcció que s'hi fabricaven eren, a banda dels taulells, les rajoles (hi havia sis empreses), els objectes de formigó (amb el mateix nombre de fàbriques, de les quals destacaven *Pavi i Herarbo*), les lloses aglomerades o *terrazzo* ¹⁸⁷ (amb tres establiments industrials), el marbre (entre les set empreses que l'hi treballaven cal citar *Marmolera Villarrealense i Bosquet*) i el vidre (hi havia l'empresa *Luycris*) ¹⁸⁸.

Segons el cens de l'INSS del 1991 Vila-real sumava —a banda de trenta-nou firmes fabricants de tot tipus de productes ceràmics— una empresa fabricant de rajoles (*El Puente*), sis de ciments (on destacava *Gravas y Derivados i Hormigones Mijares*) i una d'objectes de formigó (*Herarbo*), quatre establiments industrials que treballaven la pedra natural (destacant-hi les empreses marbristes *Bosquet Saura i Marmolera Villarrealense*) i quatre més especialitzats en el vidre (sent-hi el de major dimensió *Manufacturas del vidrio* —abans *Luycris*—). A partir de les dades d'aquest cens s'extrau que la població laboral de Vila-real englobada dins del grup de materials de construcció (exclosa la ceràmica) era, amb 231 treballadors, la més nombrosa de tota la comarca ¹⁸⁹; no obstant això, aquest volum de treballadors resulta poc significatiu si el comparem amb els vora 4.000 vila-realencs ocupats en la indústria taulellera i les seues auxiliars, de les quals en parlarem a la tercera part d'aquesta publicació.

NOTES

- 1 Doñate, 1982, pàgs. 46 i 51.
- 2 *Ibid.*
- 3 Vicianà, 1564, pàg. 301.
- 4 Domingo, 1983, 93-96.
- 5 Doñate, 1982, pàg. 49.
- 6 Díaz, 1979, pàg. 37.
- 7 Balbàs, 1892, pàg. 298.
- 8 Cabanilles, 1795, pàg. 109.
- 9 Melià, 1978, pàg. 144.
- 10 Balbàs, 1882, pàg. 299.
- 11 Madoz, 1845-50, pàg. 339.
- 12 Balbàs, 1892, pàg. 298.
- 13 Madoz, 1845-50, pàg. 339.
- 14 Giralt, 1968, 381-382.
- 15 Domingo, 1983, pàg. 96.
- 16 Fuster, 1962, 87-88.
- 17 *Op. cit.*, pàg. 185.
- 18 Garrabou, 1985, 47-49.
- 19 Nadal, 1990, 297-310.
- 20 La ciutat de Lió tingué una incipient industrialització sedera i, de fet, la competència de la seda valenciana amb la lionesa fou un dels motius que contribuï a la ràpida decadència sedera del nostre país.
- 21 Hi ha algunes excepcions al País Valencià, com ara les d'Alcoi i Morella, amb la indústria tèxtil (encara que a la capital dels Ports aquesta no va poder recixir), la d'Elx amb la sabata, la d'Onda amb el taulellet, etc.
- 22 Doñate, 1977, pàg. 168.
- 23 A la darrereria del segle XVII el *Gremi de teixidors de llana i lli* esdevé *Gremi de teixidors de lli i canem* i ja en el segle XVIII aquesta corporació queda reduïda a *Gremi de teixidors de canem* (Gil i Vicent, 1987, pàg. 302). La popularització de les teles de canem per a ús domèstic queda patent als inventaris post-mortem o als contractes matrimonials on és habitual de trobar «llansols, camises, mantels de cordonet de cor de canem...», especialment entre 1609 i 1680 (*Op. cit.*, pàg. 312).
- 24 *Op. cit.*, 301-302.
- 25 Així, el 1752 foren enviats setze mestres teixidors a Cartagena, tres dels quals eren de Vila-real (Obiol, 1988, 64-65).
- 26 Gil i Vicent, 1987, pàg. 303.
- 27 Vicent Gimeno cita un paràgraf (1926, pàg. 281) escrit pel pare Vela cap al 1750 en què aquest religiós es refereix al canem de Castelló: «El cáñamo, es de los más excelentes

que se cogen en estos países y hace ventaja a los linos de otras partes; se coge en su territorio con notable abundancia. He oído a personas de fe y verdad, que algún año ha cogido Castellón, muy cerca de cien mil arrobas de esta especie». Segons Eugeni Díaz Manteca (1979, pàg. 33) aquesta xifra que esmenta el pare Vela podria referir-se a un any de collita extraordinària a la capital de la Plana. En realitat, segons aquest historiador, la mitjana anual devia acostar-se a les 40.075 arroves collides a Castelló el 1721, tot i que a la darrerria d'aquesta centúria —quan ja el comerç del cànem entrava en decadència—, segons Cabanilles (1795, pàg. 103), encara se n'hi arreplegaven 80.000 i l'economia de dues-centes famílies castellonenques depenia directament de la manufactura del cànem. Aquesta xifra contrasta amb la donada per Ponz de 50.000 arroves de cànem per al mateix període de la darrerria de segle (Díaz Manteca, 1979, pàg. 33). La importància adquirida pel cultiu i comerç del cànem a Castelló es reflecteix en la construcció —iniciada el 1747— de l'Hort anomenat *de corders* (Gimeno, 1926, pàg. 282) als afores de la capital de la Plana el 1747, que es correspon amb l'actual i cèntrica plaça homònima.

28 Cabanilles, 1795, pàg. 109.

29 Melià, 1978, pàg. 276.

30 Balbàs, 1892, 871-872.

31 Gil i Vicent, 1987, pàg. 303.

32 Especialment dura, a més de decisiva, fou la batalla de Trafalgar (1805), en què la flota franco-espanyola sucumbí davant l'anglesa prop del cap que donà nom a la contesa (i que està situat al nord de l'estret de Gibraltar)

33 Ardit, 1979, 79-84.

34 Gil i Vicent, 1987, pàg. 311.

35 Mundina, 1873, pàg. 203.

36 Madoz, 1845-50, pàg. 339.

37 Bernat, 1985, pàg. 74.

38 Llinàs, 1896, pàg. 74.

39 Traver, 1909, pàg. 506.

40 Cabanilles, 1795, pàg. 109.

41 Viruela, 1988, pàg. 15.

42 Madoz, 1845-50, pàg. 339.

43 Mundina, 1873, pàg. 643.

44 Bernat, 1985, pàg. 75.

45 Llinàs, 1896, pàg. 74.

46 Traver, 1909, pàg. 506.

47 Perales Vilar, 1912, 116-117.

48 Tomàs Carpi, 1985, pàg. 428.

49 Obiol, 1994 [b], pàg. 264.

50 COCIN, 1927 i 1935.

51 Tomàs Carpi, 1985, pàg. 428.

52 COCIN, 1950.

53 COCIN, 1960 i 1975.

54 Bernat, 1985, pàg. 75.

55 Llinàs, 1896, pàg. 74.

56 Traver, 1909, pàg. 506.

57 La roba d'abric femenina que produïa la *Fàbrica de Marcet* —com era coneguda popularment aquesta empresa— estava d'acord amb els gusts i possibilitats de l'època; hi destacava sobretot la producció de toquetes, xals i *écharpes*.

58 Cal destacar dues empreses de Castelló especialitzades en gèneres de punt (*Dávalos* i *Fabregat*, que des de començament de segle es dedicaven a la fabricació de roba d'abric femenina).

59 Obiol, 1993.

60 La producció anava destinada fonamentalment a les regions de més baix nivell de vida de l'Estat, com ara Galícia, Castella, Lleó, Extremadura i Andalusia (Obiol, 1993).

61 Les principals empreses competidores de *Marcet* es concentraven en la Plana (com ara les de *Saborit*, *Adsuara* i *Dávalos*, totes tres a Castelló i la de *Díaz Vall* a Vila-real) o en comarques properes (com ara la de *Roig Merín* de Benicarló, al Baix Maestrat).

62 Obiol, 1993.

63 Fundada per tres empresaris relacionats amb el tèxtil vila-realenc, i en concret amb la *Fàbrica de Marcet*: Mundó, ex-operari d'aquesta empresa, Castelló, antic propietari de l'empresa de *Pascual Castelló Gil* (successora de la de *Rosa Sanchis*) i Marcet, descendent dels propietaris de l'empresa homònima.

64 Barceló, 1985, pàg. 288.

65 Ortells & Quereda, 1993, pàg. 99.

66 Doñate, 1990, pàg. 100. La carta pobla de Vila-real descriu la relació de regalies que es reservava el rei —«*Est tamen faciendum quod retinemus nobis in predicta populatione furnos, molendinos, carniciam, pensum et almudinum, ropatoria sive tendas*» (Ramón de María, 1935, pàg. 121), és a dir, «Determinem, amb tot, de retenir-nos en la susdita població els forns, els molins, l'escorxador, el pes, l'almodí i les botigues de roba» (traducció d'Antoni Martínez i Bernat)—.

67 Recollit pel pare Ramón de María, 1935, 148-149.

68 Doñate, 1990, 101-102.

69 Vicianà, 1564, pàg. 301.

70 On es cultivava principalment cereal —sobretot blat, i en menor mesura panís i ordi—, encara que també hortalisses i llegums; tots tres tipus de conreus —especialment el primer, com hem dit anteriorment— constituïen la base de l'alimentació de la població vila-realenca.

- 71 Cal dir, de passada, que durant el segle XVIII gràcies a l'expansió del garrofer es van rompre un alt nombre de terres incultes al secà; precisament en aquesta zona del terme, la garrofera ha estat el cultiu predominant des de la forta expansió esmentada del segle XVIII fins als nostres dies (en què aquest arbre ha esdevingut relict al nostre terme, a causa de l'expansió del taronger per tot arreu del secà). El seu fruit —la garrofa— no es transformava (com el raïm, el blat o l'oliva), sinó que servia com a farratge per a les nombroses bèsties de càrrega que llauraven les terres de Vila-real i de tota la comarca.
- 72 Madoz, 1845-50, pàg. 339.
- 73 Bernat, 1985, pàg. 75.
- 74 Llinàs, 1896, pàg. 74.
- 75 Traver, 1909, 492-496.
- 76 Sarthou, 1913, pàg. 454. Un cafís (*cahiz*) equival a 199'2 litres (Domingo, 1983, pàg. 92).
- 77 *Op. cit.*, pàg. 9.
- 78 Obiol, 1993.
- 79 Doñate, 1990, 104-107.
- 80 Domingo, 1983, 85-87.
- 81 Vicianà, 1564, pàg. 301.
- 82 Madoz, 1845-50, pàg. 339.
- 83 Bernat, 1985, pàg. 75. Les bigues eren els aparells que esprenien les olives prèviament mòltes a les almàsseres.
- 84 Llinàs, 1896, pàg. 74.
- 85 Melià, 1953, pàg. 82.
- 86 Domingo, 1983, pàg. 86.
- 87 Segons Cabanilles, 1795, pàg. 109.
- 88 Piqueras, 1981, pàg. 20.
- 89 Gil, 1986.
- 90 Madoz, 1845-50, pàg. 339.
- 91 Gil i Vicent, 1986.
- 92 Piqueras, 1981, pàg. 20.
- 93 Sanchis, 1988, pàg. 66. Al nord del Cap i Casal, l'estació de Vila-real era la quarta més important pel que fa al volum de vi que s'hi embarcava, per darrere de les de Sagunt, Castelló i Vinaròs, respectivament.
- 94 Bernat, 1985, pàg. 75.
- 95 Llinàs, 1896, pàg. 74.
- 96 Eren les empreses de Bort, Gil, Ortells, Albalat, Canós i Pesudo (COCIN, 1960).
- 97 COCIN, 1970 i 1979.
- 98 *Cobere, Gasvi, Miramar i Hijos de Manuel Bort.*
- 99 Piqueras, 1993, pàg. 502.

- 100 Traver, 1909, pàg. 502.
- 101 Cabanilles, 1795, pàg. 109.
- 102 Martí, 1893.
- 103 Garrido, 1994, pàg. 74.
- 104 López Gómez, 1957, pàg. 341.
- 105 Balbàs, 1892, 299-300.
- 106 A Carcaixent —*bres de la taronja*, com s'anuncia en els rètols que hi ha a l'entrada d'aquesta ciutat de la Ribera del Xúquer— es realitzaren les primeres plantacions de tarongers del nostre país cap a l'any 1781, sobre antics terrenys de secà transformats en regadiu.
- 107 Quatre fanecades equivalen aproximadament a la tercera part d'una hectàrea.
- 108 Martí, 1893.
- 109 L'any 1862 —només catorze anys després que s'obris la primera línia ferroviària a l'Estat espanyol (Barcelona-Mataró)— s'inaugurà la línia de ferrocarril que circulava entre Castelló i la Ciutat de València i que passava, lògicament, per Vila-real.
- 110 Els grans propietaris foren els encarregats d'introduir a Vila-real les innovacions relacionades amb la taronja. Anastasio Márquez, propietari absentista resident a la Ciutat de València, fou el primer a doblar un hort de tarongers i dedicar-lo exclusivament al cultiu d'aquests (abans, entre els arbres es deixava una gran separació per plantar-hi d'altres collites, la qual cosa perjudicava el creixement dels tarongers). D'altra banda el vila-realenc Polo de Bernabé va ser l'introduïdor de la varietat *mandarina*, que hui és predominant a Vila-real i a la Plana (Garrido, 1994, pàg. 73).
- 111 Aquesta proesa ha estat reconeguda per la ciutat de Vila-real, que en record i agraïment ha dedicat la Plaça del Llaurador (com indica la inscripció que es troba al monument que hi ha al seu centre) «Al llaurador del nostre poble, l'home que forandant les dures penyes ha fet eixir al sol les aigües».
- 112 Obiol, 1987, pàg. 37.
- 113 Només en algunes ocasions, quan el terreny era un enorme roquissar, els llauradors hagueren d'emprar la dinamita per a la seua transformació; els mateixos agricultors començaren des de les primeres dècades de segle a fer servir l'aladre conegut com *xaruga*, tot un progrés tècnic per a aquella època que facilitava les faenes de neteja de pedres (pedres que, d'altra banda, s'apilaven als margens dels camins per formar-ne murs, anomenats *ribassos*, que tancaven les parcel·les, tot modificant l'estructura tradicional de l'horta, caracteritzada pels camps oberts) (Obiol, 1994 [a], pàg. 51).
- 114 Aquesta entitat està treballant des de la seua fundació al servei del llaurador vila-realenc, facilitant-los els préstecs i canalitzant-ne els estalvis. Segons Obiol, la *Caixa Rural Catòlica Agrària Cooperativa de Crèdit Valenciana* —que recentment ha complert els setanta-cinc anys d'existència— encara hui dia és l'entitat de crèdit «que mayor peso específico tiene en la ciudad, quizá como consecuencia de la fuerte

- inclinación agraria de la misma [de Vila-real] hasta hace unas pocas décadas» (1994 [b], pàg. 278)
- 115 *Op. cit.*, pàg. 264.
- 116 Recollides per Obiol, 1987, pàg. 36.
- 117 Aquesta minva es féu sobretot a costa del secà, que va perdre més de mig miler d'hectàrees durant aquest període, mentre que el regadiu encara en va guanyar més de 300.
- 118 Hi incloem també les dades del terme de les Alqueries (segregat el 1985) per a poder comparar amb els anys anteriors. De les 5.219 ha. de tarongers compabilitzades l'any 1993, 4.098 corresponien al terme de Vila-real i 1.121 al de les Alqueries, de manera que en la primera ciutat el 74% del terme està ocupat per aquests cítrics i en la segona aquesta proporció s'eleva al 90% (Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, 1993).
- 119 I.N.E., 1989. Des de la construcció del mercat de les bajoques el 1963 fins a l'any 1988 el cultiu d'aquest llegum també s'havia generalitzat a Vila-real, bé en les terres camps o bé als horts on s'acabaven de plantar tarongers (que deixaven per tant un frau suficientment ample per a plantar-ne). L'any 1985 es van arribar a comercialitzar més de 9.000 tones de bajoques en la llotja de Vila-real, la qual cosa mostra clarament l'important nombre d'hectàrees plantades que hi havia; a partir del 1989, tanmateix, s'aprecia un descens generalitzat d'aquest volum de comerç, que l'any 1993 a penes passava de les 130 tones (Obiol, 1994 [b], pàg. 267).
- 120 Romero, 1989, pàg. 105.
- 121 Aquestes noves tecnologies implicaven una mecanització de les faenes agrícoles, un augment dels regadius, una millora de l'adobat, una selecció de llavors i d'espècies, un ús massiu de productes químics, etc. Tot plegat això incrementava substancialment la dependència agrícola de la agro-indústria, ço és, de les grans empreses agro-industrials (Méndez, Molinero, 1991, 64).
- 122 Cal dir que just després de la Segona Guerra Mundial l'agricultor *tradicional* encara percebia el 80% del valor en el mercat del producte agrari. Hui dia, el percentatge del valor final del producte agrari que li correspon està entre el 10 i el 15%. La indústria i el comerç alimentari s'emporten el restant 85-90% (això ho saben molt bé els propietaris citrícoles valencians). Aquesta alta proporció del preu final del producte va a parar a aquests sectors be mitjançant el subministrament d'*inputs* a l'agricultor (maquinària, adobs, llavors, pesticides, fungicides, insecticides, etc.) en les indústries conegudes com *en amont*, bé a través de l'addició d'*outputs* al producte agrícola (neteja, classificació, transformació, envasat, etc.) en les indústries conegudes com *en aval*, o bé pels serveis posteriors, com ara el transport, la distribució i la venda.
- 123 Mira, 1978, pàg. 176.
- 124 Una dada rellevant al respecte del creixent pes específic de les cooperatives valencianes

- en la comercialització de cítrics són les exportacions. Durant la campanya 1970-71 únicament el 9% dels enviaments exteriors es comercialitzaven en cooperatives, durant la del 1980-81 el percentatge augmentà al 15 %, durant la del 1984-85 era del 20% i en la campanya 1989-90 assolí el 28%. D'altra banda el nombre de cooperatives al País Valencià augmentà de 65 el 1971 a 85 el 1986 i a 115 el 1990 (Abad, 1991, 159-201).
- 125 Domingo, 1993, pàg. 90.
- 126 Vilanova, 1989.
- 127 Julià, 1989, 265-266.
- 128 Clark, 1940, pàg. 399-400.
- 129 Mundina, 1873, pàg. 640.
- 130 Traver, 1909, pàg. 507.
- 131 *Op. cit.*, pàg. 508.
- 132 Sarthou, 1913, pàg. 454.
- 133 COCIN, 1930.
- 134 Cal destacar els magatzems de *Beltrán, Cabrera, Coll, Alberti i Puigserver, Meseguer, Parra i Moreno* (COCIN, 1950).
- 135 Melià, 1953, pàg. 107.
- 136 L'any 1965 destacaven —en funció dels seus ingressos econòmics— els magatzems de *Vicent Ros Vicent* i el de *Jaime Coll y Cía.*. Això no obstant, eren dues empreses de fabricació de suc (Adrian Klein i Citronia) i una de conserves vegetals de taronja (*Sanchis Marco*) que majors beneficis declarats obtingueren durant aquell any (COCIN, 1965). Pel que fa al 1975, els que pagaven major quota al Tresor eren els magatzems d'*Algar, Arbona, Beltran, Arrufat, Ros Vicent, Sureda y Costa* i les empreses de conserves i suc vegetals *Sanchis Marco* i *Adrian Klein* (COCIN, 1975).
- 137 Durant algunes campanyes, com ara les del 1971-72 i 1972-73 aquest percentatge s'elevà a un 60% (Sanchis, 1988, pàg. 185). Pel que fa a les expedicions de taronges per ferrocarril des de la Plana podem dir que entre el 1901 i el 1916 aquestes van passar de 19.410 a 49.155 tones; posteriorment descendiren a causa de la Guerra Europea i van tornar a recuperar valors aproximats a les 50.000 tones cap al 1924, superant els 106.000 vers el 1930. Durant tot aquest període (1901-1930) a la Plana «era Vila-real, sin lugar a dudas, la estación que facturava las mayores cantidades de naranjas, del orden de las 17.348 Tm anuales, lo que representaba casi el 44% del total de las expediciones comarcales» (*Op. cit.*, pàg. 116). L'any 1935, per l'estació de Vila-real isqueren 58.056 tones de taronges (mitjana sensiblement superior a la del període 1901-1930), tres quartes parts de les quals tenien com a destinació l'exportació (Obiol, 1994 [b], pàg. 261). A partir dels anys seixanta la importància relativa de l'estació vila-realenca a escala comarcal va descendir: el 1973-74 només el 31% de tot el trànsit ferroviari citrícola de la Plana s'expedia des de Vila-real i durant la campanya 1982-83 aquest percentatge s'havia reduït al 19%. En números absoluts, l'estació de

- Vila-real va expedir el 1973-74 68.310 tones i el 1982-83 només 39.494 (Sanchis, 1988, pàg. 197). En l'actualitat pràcticament ja no s'expedeixen taronges des de l'estació de Vila-real a causa de la irrupció del transport per carretera cap al 1970, que cada vegada transporta un major volum de mercaderies, en detriment del ferrocarril. Segons Brunet «le trafic routier a doublé de 1970 à 1990» i «croît beaucoup plus vite que tous les autres modes, du moins pour le fret [les mercaderies]: il est passé de 54 à 72% des transports terrestres européens entre 1970 et 1990, au détriment du fer et de l'eau» (1993, pàg. 220).
- 138 Ortells, 1992, pàg. 30.
 - 139 Modernisme tardà influït per les formes neobarròques que l'Exposició Regional Valenciana del 1909 va portar (Benito, 1992, pàg. 51).
 - 140 Entre aquestes quinze empreses cinc eren societats cooperatives —*Sonavi, Cofrutvi, Cosecheros, Cenal i Coama*. La resta eren comerços privats, entre els quals cal esmentar els d'*Eliseo Arrufat, Vicente Meseguer, Invictofruits, Alcamí y Peris, Frutas Gloria i Benjamín Beltrán*. Tot comptant aquestes onze empreses de manipulació de cítrics —que es repartien gairebé tot el comerç cítricol de Vila-real l'any 1992—, un 44% dels ingressos corresponien a les cooperatives i un 56% a les societats anònimes (elaboració pròpia amb dades d'Obiol, 1994 [b], pàg. 276).
 - 141 Domingo, 1993, 91-94.
 - 142 Baylina & Garcia Ramon, 1993.
 - 143 Les més importants eren la *Fundición Primitiva Valenciana, La Maquinista Valenciana, La maquinista Belga i El Vulcano* (Nadal, 1990, pàg. 303).
 - 144 Vilar, 1972, pàg. 11.
 - 145 Gil i Vicent, 1989.
 - 146 *Ibid.*
 - 147 El 1970 hi havia a Vila-real vint-i-nou tallers de reparació (en general), cinquanta-un de soldadura autògena, vint de fabricació de maquinària (alguns dels quals seguien especialitzats en la fabricació de bombes per a elevació d'aigües, com ara *Bombas Diago, La Maquinista Villarrealense i Ramos y Cía.*, encara que la majoria eren empreses de fabricació de maquinària agrícola), set de manyeria, trenta-un de reparació d'automòbils, dos de caldereria grossa i tres de fabricació de mobles metàl·lics (COCIN, 1970).
 - 148 Segons els cens de l'I.N.S.S. del 1991.
 - 149 Mezquita, 1981, 394-395.
 - 150 Vilanova, 1984. Aquestes quinze empreses eren *Bronco, Casaña, Cavasola, Cyrmet, Demeter, Font, Helena, Jocla, Macaper, Moabar, Movicam, Récord, Terbu, Truss i V.G.*.
 - 151 Precisament, entre els 565 primers obrers socis del Sindicat Catòlic Agrari, fundat en 1919, figuraven aquests 111 carreters (Obiol, 1994 [b], 263-264).

- 152 Gil i Vicent, 1989.
- 153 Melià, 1955, pàg. 41.
- 154 Segons la memòria de la COCIN del 1934.
- 155 COCIN, 1960.
- 156 El nom anterior d'aquesta empresa era *Papelera del Palancia* i actualment és *Clariana S.A.*; durant la dècada del 1960 arribà a tindre les majors dimensions entre les fàbriques de Vila-real (si hi excloem les empreses ceràmiques, per a les quals treballava llavors i treballa en la actualitat principalment), i en 1992 encara era la segona major fàbrica (en funció dels ingressos i sense comptar-hi amb les taulel·leres, segons dades de *Fomento de la Producción*, 1993), per darrere, precisament, d'una altra gran empresa paperera de la ciutat: *Pagui Anoia*.
- 157 COCIN, 1979.
- 158 El *basquet* era un tipus de recipient de fusta (en forma cònica truncada, semblant a la forma del cabàs que hui s'utilitza habitualment per a collir, però amb obertures en forma de ranures a les parets) que s'emprava per a l'expedició de taronges a l'estranger. Aquest anglicisme adaptat al valencià (la paraula prové del anglés *basket*, ço és cistella) demostra les intenses relacions que tingueren Anglaterra i València durant les darreres dècades del segle passat i les primeres de l'actual arran de l'exportació de les nostres taronges cap al mercat britànic.
- 159 Gil i Vicent, 1989.
- 160 COCIN, 1930.
- 161 COCIN, 1940 i 1950.
- 162 Melià, 1954, pàg. 8.
- 163 Cada vegada menys, ja que per al transport de la taronja hom prefereix en l'actualitat plàstic o cartó, producte aquest darrer fàcilment reciclable, raó per la qual és demanat pels importadors europeus de taronja.
- 164 Tomàs Carpi, 1985, pàg. 500.
- 165 COCIN, 1970.
- 166 Cens de l'I.N.S.S. del 1991.
- 167 Piqueras, 1993, 236-243.
- 168 Ortells & Quereda, 1993, pàg. 199.
- 169 Melià, 1955, pàg. 17.
- 170 Segons el cens de l'I.N.S.S. del 1991.
- 171 Bernat, 1985, pàg. 74.
- 172 Llinàs, 1896, pàg. 74.
- 173 Traver, 1909, 506.
- 174 Sarthou, 1913, pàg. 454.
- 175 Cens de l'I.N.S.S., 1991.
- 176 Bernat, 1985, 74-75.

- 177 La *rajoleta* (*baldosín* en castellà) és un taulellet amb dimensions ben reduïdes (normalment 15 x 15); la *rajola* (*brick* en anglés, *ladrillo* en castellà) s'empra per a la construcció de parets, murs, pilars, etc. En altres zones del domini lingüístic catalano-valencià empren la paraula *maó* per a designar la rajola.
- 178 Llinàs, 1896, pàg. 74.
- 179 Traver, 1909, pàg. 506.
- 180 La *pedra artificial* és aquella que s'elabora amb formigó però que una volta polida imita l'aspecte de la *pedra natural* (sovint aquesta darrera és sinònim del *marbre*, ja que aquesta roca és la pedra natural que hom més fa servir en la construcció); amb *teules*, que tenen una forma còncaua i més ampla d'un extrem que de l'altre (*teules mores*) o bé són planes (*teules catalanes*), es revestien les teulades de les cases i *magatzems* de la nostra ciutat abans de l'arribada de les noves tècniques constructives del segle XX.
- 181 Sarthou, 1913, pàg. 454.
- 182 La *llosa* (*flagstone* en anglés) és una pedra quadrada, plana, poc gruixuda i de dimensions grans que hom utilitza en pavimentació, per a cobrir teulades, etc.
- 183 El *mosaic hidràulic* és un paviment emprat en interiors que resulta molt fàcil d'abrillantar i que està compost per petites peces esmaltades de color.
- 184 La *lloseta hidràulica* és una llosa menuda (veg. nota núm 180). L'apel·latiu *hidràulic* fa referència a tots els materials que s'endureixen pel contacte amb l'aigua.
- 185 La *terrisseria* (*poterie* en francès i *pottery* en anglés, *alfar* en castellà) és la fàbrica en la qual hom modela i cou distints tipus d'objectes fets de terra argilosa.
- 186 COCIN, 1960.
- 187 La *llosa aglomerada* (*terrazzo* en italià) és un paviment format amb trossos de marbre aglomerats amb ciment i que té la superfície polida.
- 188 COCIN, 1979.
- 189 Elaboració pròpia amb dades de l'I.N.S.S. (1991).

Tercera Part

LA INDÚSTRIA TAULELLERA A VILA-REAL I A LA PLANA

III.0. Introducció

En la segona part d'aquest llibre ens hem ocupat de l'evolució històrica de la indústria de Vila-real, però, de manera deliberada, n'hem exclòs un subsector. Aquesta omisió creiem que es justifica plenament pel fet que el subsector en qüestió, que no és altre que el ceràmic o tauleller, revesteix una importància tan desmesurada dins de la indústria de la nostra ciutat que si a hores d'ara podem anomenar Vila-real *Ciutat Industrial* —com ho fem des del títol mateix del nostre llibre— és precisament gràcies a l'extraordinària volada que aquest hi ha adquirit en les darreres dècades. El lector, doncs, no s'estranyarà que hàgem considerat convenient de donar un tractament separat a l'estudi de la indústria taulellera, comparats amb la qual els subsectors de què ens hem ocupat en la segona part han de ser considerats, només, com a mers precedents d'industrialització al nostre municipi. A més, una altra raó feia necessari aquest tractament individualitzat del subsector ceràmic: ens referim al fet que l'estudi d'aquesta indústria no pot portar-se a terme de manera adequada si no és englobant-la dins del marc de la comarca de la Plana, on ha sorgit, s'ha desenvolupat i segueix desenrotllant-se amb molt bones perspectives de futur. La comarca industrial taulellera de la Plana conforma un complex industrial compacte on les relacions entre les empreses dels diferents municipis poden ser tan o més habituals com les que es donen entre les empreses d'una mateixa localitat.

La tercera part d'aquest llibre, dedicada monogràficament al subsector tauleller de Vila-real i de la Plana, comença amb una síntesi de l'evolució històrica de la ceràmica a la comarca (des dels primers jaciments arqueològics ceràmics trobats a la Plana fins a la fi de l'anomenada *Primera Reconversió Industrial*). Al segon apartat completament aquesta síntesi de la trajectòria de la indústria ceràmica planenca en parlar de l'evolució recent i del moment actual que viu aquesta indústria. El tercer es refereix al creixement de les exportacions taulelleres, el qual ha possibilitat, durant l'actual dècada del 1990, l'estabilització i la maduresa industrial del subsector ceràmic valencià. Al quart apartat exposem gràficament la ubicació de les empreses taulelleres dins del marc europeu, comarcal i local, i expliquem quins han estat els principals factors de localització que han possibilitat l'aparició i el desenvolupament d'una indústria com la taulellera a la Plana. Finalment, al cinqué i darrer apartat ampliem la nostra anàlisi a les indústries auxiliars ceràmiques.

III.1. Evolució Històrica

III.1.1. La ceràmica de la Plana abans de la industrialització

Les primeres manifestacions ceràmiques de la Plana daten del període Neolític i Encolític¹, moment en què l'argila encara es coïa al sol i la factura dels objectes modelats resultava tosca i grollera. No fou fins l'edat del Bronze que tingueren lloc els primers avanços tècnics en la fabricació d'objectes de ceràmica: d'una banda, la coccio començà a fer-se en forns; de l'altra, es generalitzà l'ús de l'arena quarsosa com a desengreixant de l'argila. Coincidint amb aquest període, la Plana conegué intrusions de cultures nord-europees, com ara la civilització dels Camps d'urnes, que deixà el seu testimoni en forma de restes ceràmiques a tres jaciments ubicats vora el Riu Millars: Vinarragell (al terme de Borriana), el Boverot (al d'Almassora) i el Torrelló (a Onda).

Segons Carme Arànegui², durant l'època ibèrica hi hagueren representacions ceràmiques d'una riquesa ornamental extraordinària a gran part del territori valencià, l'únic testimoni de les quals a la Plana el trobem al Torrelló d'Onda. El que sí que encontrem més sovint a la nostra comarca en aquest període és una gran varietat d'objectes ceràmics —com ara gots, gerres, urnes funeràries i àmfores— a distints jaciments, notablement a la Punta d'Orlell (a la Vall d'Uixó) i el Tossalet de les Forques (a Borriol). Amb la romanització, als escassos nuclis poblats de la Plana —com ara Benicató (prop de Nules) i Santa Bàrbara (a la Vilavella)— trobem nombrosos fragments de ceràmica ibèrica (a voltes decorada), peces de fabricació tosca de caràcter domèstic, ceràmica més delicada d'època republicana tardana i *sigillata* romana³.

Durant l'època medieval la Plana no va conèixer cap nucli destacat de fabricació taulellera: aquesta es concentrava a la zona central del país, molt especialment a Paterna i a Manises, ciutats que durant la Baixa Edat Mitjana foren els principals focus ceràmics no només del Regne, sinó de tota la Corona catalano-aragonesa i de tot Europa. Prova del prestigi internacional que van assolir les peces ceràmiques fabricades en aquests dos pobles de l'Horta són els nombrosos encàrrecs fets pels reis valencians, els papes, antipapes i d'altres il·lustres personatges religiosos i civils de la darrerria del segle XIV i sobretot del segle XV: segons Font i Gumà⁴, amb taulells valencians es pavimentaren (fora del nostre Regne) el Castell de Tortosa, la Catedral de Barcelona i l'Església de Sant Antoni Abat, també a la capital catalana (tots tres edificis foren una comanda de Pere el Cerimoniós), el Palau Major i la

Casa Valldaura, tots dos a Barcelona (a petició de Martí l'Humà), el Palau de Castelnuovo a Nàpols (demanda d'Alfons el Magnànim, com no), el Monestir de Poblet a l'Espluga de Francolí, el Convent de Sant Francesc a Balaguer, l'Església de Sant Pere Màrtir de Calataiud, el Convent de la Concepció Franciscana de Toledo, el Palau Papal (o potser hauríem de dir *antipapal*?) de Benet XIII (Papa Luna) a Avinyó, el del Cardenal Aubert Audont a la mateixa ciutat *provençala*, el del Duc de Berry i també les estances dels Borja al Palau del Vaticà, que es van pavimentar durant el pontificat d'Alexandre VI (Roderic Borja, natural de Xàtiva, com és sabut). Segons que conta Font i Gumà el 1905, durant aquest pontificat, *Alexander PP VI Valentinus* (és a dir, Alexandre VI, Papa, valencià) «manà construir al Vaticà las que avuy se coneixen ab el nom de Salas Borgia. Sembla que al acabarse las obras, recordant el Papa son origen valencià, volgué que fossin pavimentadas ab rajolas de Valencia aquellas cambras y encarregá á Manises la fabricació de las pessas cerámicas necesarias...»⁵. A més era freqüent l'exportació de productes ceràmics valencians, a través del Grau del Cap i Casal, cap a Venècia, Gènova, Florència, Perusa, Malta, Sardenya, França, etc.⁶. A la darrerria del segle XIV Francesc Eiximenis reflectia l'esplendor de la producció ceràmica del Regne de València al seu *Regiment de la cosa pública*: «La vint-e-setena és que ací es fan algunes coses artificials, les quals donen gran fama a la terra, car són coses fort polides e belles e qui no es troben comunament en altre lloc, així com dit és comunament l'obra comuna de terra que es fa a Paterna e a Carçre, així com jarres, cantes, olles, terrassos, escudelles, cresols, llibrells, rajoles, teules e semblants coses moltes. Mas sobretot és la bellesa de l'obra de Manises, daurada e maestrívolment pintada, que ja tot lo món ha enamorat, en tant que lo papa e los cardenals e los prínceps del món per special gràcia la requeren a estan meravellats que de terra se puixa fer obra així excel·lent e noble»⁷.

La producció ceràmica planenca, que en aquest període no era digna de comparar-se amb la de l'horta, conegué una ininterrompuda activitat terrissaire durant tota l'Edat Mitjana, en concret a Ribesalbes, l'Alcora, Betxí i, sobretot, a Onda, ciutat on es trobava el jaciment del *Mas de Pere*, que comptava amb una olleria musulmana que pervisqué almenys entre la darrerria del segle X i l'últim terç del XI⁸. Abans del segle XVIII, la terrisseria continuaria sent l'única activitat ceràmica destacada de la Plana.

III.1.2. La Real Fábrica de Loza Fina de Alcora i la seua influència

Segons Quereda, les condicions naturals del terme de l'Alcora —«Una gran extensión de territorio triásico, compuesto de rocas areniscas o silíceas, sobre las cuales se halla frecuentemente arcilla de sedimentación. La proximidad del agua del río de Lluca o Verd y la abundancia de leña para los hornos»⁹, junt amb la tradició terrissaire —«24 hornos de cántaros que trabajaban en Alcora»¹⁰, van engrescar el Comte d'Aranda¹¹ a construir-hi l'any 1727 la *Real Fábrica de Loza Fina*, que esdevindria el primer precedent industrial ceràmic de la Plana. La forta inversió pecuniària realitzada pel seu fundador —que es veïa afavorida per tot tipus de franquícies i exempcions d'imposts¹²— tenia com a principal objectiu evitar les importacions de pisa¹³ fina provinents d'Holanda, França i Itàlia, ja que aquesta, a causa de la seua gran qualitat, era una ceràmica molt apreciada per l'aristocràcia espanyola. En poc de temps, el Comte d'Aranda projectà i disposà tot allò necessari per al funcionament del seu taller, valent-se de la tradició terrissaire dels locals i de l'ajuda d'especialistes italians, espanyols, francesos i holandesos.

A partir de 1749 el fill i hereu del fundador, també Comte d'Aranda (que seria futur ministre de Carles III i de Carles IV), va iniciar la segona etapa de la *Real Fábrica*, que durà fins al 1798¹⁴; en aquesta, segons que comenta Quereda, el nou propietari va augmentar el prestigi de l'empresa mitjançant la promoció de «la fabricación de lozas de finísima calidad y de piezas que compitieron con las de países extranjeros por sus equitativos precios y calidades»¹⁵. Segons Codina Armengot la producció de la fàbrica, que fins a mitjan segle XVIII s'havia mantingut regular, «experimentó, en la segunda mitad del setecientos, un aumento que excedió de 300.000 piezas anuales en el período 1761-1763»¹⁶. El personal de la *Real Fábrica* també es va incrementar notòriament: Sánchez Adell apunta¹⁷ que aquesta duplicà amb escreix el seu nombre d'operaris entre el 1743 i el 1753, en passar-ne d'uns noranta en la primera data a més de dos-cents en la segona. L'any 1763 l'empresa disposava de més de cent trenta empleats només en la manufactura¹⁸ i Cabanilles remarcava el 1792 que «Mas de 300 hombres se emplean en las labores y en preparar leña, y como unos 60 se mantienen traginando y vendiendo la obra por España»¹⁹. El botànic valencià²⁰ destacava, a més, la grandiositat de l'edifici sobre el qual s'assentava la fàbrica, dins de la qual «todo respira grandeza»²¹; i en ressaltava la producció «Hácese allí obras de porcelana tan perfecta como la extranjera, lo qual se logró en años pasados haciendo pasar á Paris sugetos que se instruyesen en la Real Fábrica de Sevres, los que volviéron á la Alcora despues de adquirir las luces y práctica que necesitaban»²².

Durant els darrers anys d'aquesta segona etapa tingueren lloc al si de la fàbrica alcorina nombrosos conflictes entre la direcció de l'empresa i els operaris més qualificats (els quals a més rivalitzaven entre si); això va provocar, segons Escrivà de Romaní, que alguns treballadors despatxats «forzosa o voluntariamente establecieran talleres independientes, que en la misma villa de Alcora, donde se abrieron cuatro, o en las inmediaciones de Ribesalbes, Onda y Val de Cristo [en Altura, l'Alt Palància], llegaron a hacer seria competencia a la manufactura de Aranda por los años 1784, 85 y 86»²³. Els *fugats* s'endugueren part dels secrets, les receptes, els motles, els materials i els colors provinents de la *Real Fábrica*²⁴ per aprofitar-los en les seues noves instal·lacions fabrils; el Comte d'Aranda, tanmateix, recolzat per l'autoritat reial, adoptà²⁵ fortes mesures de protecció per evitar-ne la competència, les quals van resultar bastant efectives, ja que el 1789 només restava una *fabriquilla* (així és com el Comte anomenava les empreses que s'havien establert a partir de les fugues dels seus operaris).

La tercera etapa de la *Real Fábrica de Loza Fina de Alcora*, que principia el 1798 amb l'entrada del Duc d'Íxer al front de l'empresa, va suposar l'inici de la decadència. En començar el segle XIX només hi restaven 200 operaris, enfront dels 360 de què parlava Cabanilles durant la dècada anterior. Escrivà de Romaní comenta la forta reducció de beneficis que es produí a l'empresa durant el primer quart de segle: «mientras que en el de 1803 al 7, ambos inclusive, el beneficio líquido obtenido fué de 289.191 reales, en el 1818 al 22 a penas llega a 44.320, siendo una de las causas de tan gran diferencia [...] la de que escaseando el numerario llegó a pagarse a los artífices gran parte de sus jornales en loza o porcelana, que luego vendían a los mismos cargadores de la fábrica malbaratándolas, con un 30 por 100 de rebaja...»²⁶. El Comte de Casal²⁷ assenyala que hi va haver una fugaç i artificial recuperació de la *Real Fábrica*, gràcies a l'*Exposición de Industrias Españolas*, que tingué lloc el any 1827 i en la qual l'empresa alcorina encara ocupava un lloc de privilegi. Després, però, es van agreujar els problemes i el 1842 començaren les gestions per tal que els germans Girona arrendaren l'empresa, fet que es produí el 1851. Aquests, que esdevingueren propietaris el 1858, van tractar debades de tornar-hi el prestigi perdut; el mateix va intentar l'advocat alcorí Cristóbal Aicart, que el 1895 havia succeït els Girona al front de la fàbrica i que no va poder evitar el seu tancament, consumat —pareix ser— durant els primers anys de l'actual segle²⁸. La *Real Fábrica de Loza Fina de Alcora* finalitzava la seua singladura de vora dos segles per les terres de l'Alcalatén, però la seua empremta havia quedat ben marcada (no només a l'Alcora, sinó a tot la

Plana), ja que aquesta empresa havia jugat un paper cabdal en l'expansió de la indústria ceràmico-taulellera arreu de la nostra comarca²⁹. Josep Maria Gomis destaca en la seua *Evolució històrica del taulell* l'extraordinari paper que la fàbrica alcorina tindrà com a precedent del taulell de la Plana ja que «nodrirà, especialment al llarg del segle XIX, de personal experimentat a les noves fàbriques que durant aquesta època, cada vegada amb major profusió, començaran a aparèixer a la zona, entre les quals destacaran les taulelleres»³⁰.

III.1.3. Les primeres taulelleres

Com tot just acabem d'exposar, la *Real Fábrica de Loza Fina de Alcora* fou l'empresa que a la Plana³¹ inicià l'activitat industrial relacionada amb la ceràmica —amb la ceràmica artística en concret—; a partir de la fundació d'aquesta empresa el 1727, la nostra comarca ha conegut una tradició industrial ceràmica ininterrompuda. No obstant això, des del segon quart del segle XIX els fabricants ceràmics de la Plana començaren a especialitzar-se en una altra branca d'aquesta indústria: la ceràmica arquitectònica, ço és, el taulell (o *taulell* com diem habitualment els valencians³²). Una de les causes d'aquest canvi fou el declivi de la classe nobiliària, que havia estat la principal compradora de ceràmica artística (de pisa); al mateix temps, l'auge de la burgesia, amb les seues necessitats d'habitatge, condicionaren la nova especialització ceràmica planenca.

La primera indústria taulellera de la comarca —*La Primitiva*— va aparèixer als afores de Castelló el 1820³³; set anys després es creà a Onda *La Nueva*, empresa que fabricava pisa fina des del 1781, però que s'especialitzà en el taulell a partir del 1927³⁴; poc després aparegué la fàbrica de *Viñals* a Castelló. Ja durant la segona meitat del segle XIX, Mundina recull³⁵ tres fàbriques taulelleres a Onda (i en destaca *La Valenciana*, fundada l'any 1857) i dues a la capital de la comarca³⁶; les empreses de l'Alcora³⁷ i de Ribesalbes³⁸, mentrestant, seguien especialitzades en ceràmica artística. Segons la *Guía Oficial de Castellón y su provincia*, l'any 1890 funcionaven a ple rendiment a la Plana set empreses taulelleres: *La Valenciana*, *La Esperanza* i *La Nueva* a Onda, i *Viñals*, *Doménech y Cía.*, *Falomir e Ibáñez* i *Segarra* a Castelló. L'any 1896 Llinàs replega³⁹ setze fàbriques de taulell a la comarca, on comença a destacar la producció de les empreses onderes.

Dos foren els motius principals pels quals la indústria del taulell es desenvolupà a Onda: d'un costat, el fet al seu terme es trobaren en abundància les primeres matèries necessàries per a la fabricació d'aquest producte; de l'altre, la llarga

tradició terrissaire dels onders, reforçada durant el segle XVIII per la instal·lació a la ciutat d'alguns dels operaris fugats de la *Real Fábrica*. Pel que fa a la capital de la Plana, les causes perquè la indústria taulellera s'hi instal·là són més complexes, ja que a la Castelló no existia cap tradició ceràmica important abans del 1820. El seu nomenament com a capital de la nova província homònima —efímerament l'any 1822, i de manera definitiva el 1833— va impulsar «l'endarrerida vida social, tant l'econòmica, com la política i la cultural» de la capital planenca⁴⁰. La burgesia local va emprar tots els mitjans disponibles per a possibilitar el desenvolupament econòmic de l'eminentment agrària ciutat de Castelló, entre aquests la premsa, la qual, segons Monlleó, publicava cap al 1864 articles en què defensaven que «on hi ha indústria les societats avancen més ràpidament, mentre que en les societats amb predomini agrari la inèrcia del passat és més forta i el progrés va més lentament»⁴¹. Així no és estrany que la burgesia local es dedís a invertir en un sector productiu alié a l'agrícola com era el taulell. Traver Tomàs apunta⁴² també com a factors de desenvolupament de la indústria taulellera l'ambient de la Restauració Borbònica, el 1874, i la fi de les guerres carlines el 1876, fets que crearen a Castelló un ambient favorable als negocis.

Pel que fa als aspectes tècnics cal dir que, segons Gomis, amb la introducció de les primeres premses durant el segle XIX, els taulells van deixar de fabricar-se en les terrisseries a cel obert (seguint el mateix procés d'elaboració que les teules) i les rajoles, i van passar a produir-se «en recintes més pròxims al modern concepte de *fàbrica*, seguint bàsicament el mateix procés amb les variacions que implicava el mecanitzat de la conformació [el premsatge]»⁴³. La primera part del procés consistia a triturar i pulveritzar la primera matèria (que es componia d'una mescla d'argiles) a les eres per mitjà d'un «pesat corró de pedra arrossegat per una cavalleria, que portava darrere un rastell o rulo»⁴⁴; després les argiles es deixaven reposar perquè s'eixugaren i passaven a les basses, on es llavaven i formaven una massa plàstica, la qual es depositava en instal·lacions especials a l'aire lliure durant un llarg període de temps (que podia durar de pocs mesos fins a un any) perquè fermentàs i per tal que desapareguessen tots els residus orgànics⁴⁵; quan la pasta ja havia assolit l'estat òptim per al motlurat, passava a les premses, on es conformaven el suports del futur taulell, els quals s'exposaven al sol per eliminar-ne la humitat; una volta dessecades les peces, aquestes passaven als forns (que s'anomenaven *àrabs* o *moros* i que s'utilitzaven des d'època medieval, encara que amb les dimensions adaptades a les noves necessitats del segle passat), en què patien la primera cocció i perdien tota la humitat, conformant-se així el *biscuit*

(suport cuit), que tot seguit s'envernissava; les tècniques d'aplicació de l'esmalt eren manuals i la decoració es duïa a terme normalment a través del pintat a mà sobre els traços prèviament obtinguts amb un *estergit*, o bé per mitjà de l'ús de *trepes*⁴⁶ (tots dos són procediments decoratius notablement emprats en la producció ceràmica valenciana des del segle XVIII⁴⁷); a continuació es realitzava una segona coccio sobre els bescuits amb la capa d'esmalt crua per damunt, que durava algunes hores (fins a la total vitrificació de l'esmalt); després el terrissaire «espera tranquilamente uno, dos, tres o más días para que completamente enfriado el horno, pueda sacar las piezas con el brillo que despidan los barnices vitrificables»⁴⁸. Així és com es completava el procés de fabricació del taulell durant la centúria passada.

III.1.4. Consolidació del subsector i hegemonia taulellera de la Plana

A les acaballes del segle XIX la producció taulellera valenciana era ja, amb diferència, la major de tot Espanya. Dins del nostre país, la secular hegemonia que la ceràmica de Manises havia mantingut va començar a veure's seriosament amenaçada per l'espenta de la producció taulellera d'Onda. El 1894 Rafael Valls apunta que «Además de las fábricas de azulejos de Valencia [ciutat⁴⁹] y Manises, también existen otras en Castellón de la Plana y Onda, creyendo muchos que los productos elaborados en estas fábricas de la provincia de Castellón son superiores á los de las fábricas valencianas [es refereix a les de la província de València]»⁵⁰; el mateix autor destaca que en aquelles dates «la población de Onda está muy acreditadísima en la fabricación de azulejos pintados»⁵¹. El 1895 ja n'havien tantes fàbriques de taulell a la Plana com a l'Horta, i el 1900 ja s'havien igualat el nombre de forns instal·lats⁵².

El geògraf vila-realenc Carlos Sarthou es feia eco durant la segona dècada de l'actual segle de les notícies que apareixien a la premsa de la Ciutat de València referides a la indústria taulellera d'Onda i que destacaven que «En Onda, á más de la agricultura, que es su principal fuente de riqueza, hay una importantísima fabricación de azulejos. Los ondenses son de temperamento artístico é industrial y de una voluntad de hierro. La mayor parte de las fábricas que hoy existen se han montado de la noche á la mañana»⁵³.

La Gran Guerra Europea que —com havíem dit en la segona part d'aquest llibre— va ser nefasta per a l'agricultura de la Plana, també afectà seriosament la producció taulellera de la comarca, que es va reduir en un terç⁵⁴. Després d'aquest episodi bèl·lic, no obstant, la producció taulellera planenca, i més en concret

l'ondera, va adquirir —per primera vegada— una clara supremacia dins del marc valencià (i estatal per tant, ja que cal que recordem que València ja fabricava durant la dècada del 1920 la gran majoria de la producció espanyola): l'any 1925 Manises sumava setze fàbriques de taulells, l'Alcora set, Castelló nou i Onda —que produïa la meitat del taulell estatal— ja en tenia quaranta-sis.

L'espectacular creixement de la producció taulellera d'Onda durant la primera meitat del segle XX va obeir a un seguit de circumstàncies (algunes merament incidentals), la combinació de les quals va possibilitar l'intens desenrotllament industrial onder. Segons Tomàs Carpi⁵⁵, a banda dels factors inicials —tradició artesanal i existència de primeres matèries—, l'element mercat⁵⁶ va ser un factor decisiu en el desenrotllament industrial onder: a la primeria del segle XX es va produir un augment de la demanda taulellera en tota la zona litoral valenciana, en algunes àrees urbanes espanyoles —notablement Barcelona, i en menor mesura Andalusia⁵⁷— i també en el mercat internacional —on destacava el mercat americà (sobretot Cuba, que fins al 1898 havia estat colònia espanyola) i el nord d'Àfrica (on cal remarcar els enviaments fets als ports marroquins de Casablanca i Larraix)⁵⁸. Abans de la Gran Guerra Europea aquest increment de la demanda havia estat cobert de manera més o menys equitativa per les empreses de Manises i les d'Onda, però a partir del 1920 passà a ser satisfet en la seua major per la producció de la ciutat planenca. Un altre factor que ajudà a consolidar i a refermar l'hegemonia ceràmica ondera va ser la bona xàrcia de comunicacions amb què comptava i en la qual destacava la *Panderola*, ferrocarril de via estreta inaugurat el 1888 que unia Onda amb el port de Castelló (i amb el de Borriana a partir del 1907) i amb l'Estació del Nord de Vila-real, des de la qual podia connectar amb qualsevol destinació ferroviària peninsular a través de la *Compañía de Ferrocarriles del Norte*. Un factor primordial en el desenvolupament ceràmic onder va ser el tipus de taulells que s'hi fabricaven i que, segons Rosselló, tenien «unas características técnicas y mecánicas superiores a los de otra procedencia, lo cual hizo impacto en el mercado»⁵⁹; Sarthou ja havia destacat durant la segona dècada del segle XX l'avanç tècnic experimentat pels fabricants ceràmics onder: «Antes se fabricaba en Onda sólo el azulejo ordinario. Un fabricante estudió un barniz transparente, que, al darlo al azulejo, lo convierte en un verdadero espejo. Tal aceptación ha tenido este invento, que hoy no se da abasto á los pedidos»⁶⁰. Aquest increment de les comandes provocà a Onda un augment del nombre d'empreses taulelleres, les quals no exigien altes sumes de capital per a la seua instal·lació; això permeté que molts tècnics taulellers especialment dotats pogueren establir-hi petits tallers ceràmics que mitjançant els propis beneficis

empresarials (és a dir, l'autofinançament) podien esdevindre fàbriques taulelleres d'unes dimensions notables⁶¹.

Com a conseqüència de l'extraordinari auge ceràmic, el desembre del 1925 es fundà a Onda una escola de ceràmica sota el patronatge de la Diputació Provincial de Castelló. La finalitat d'aquest centre —que seguia les pautes de l'escola que s'havia creat a Manises l'any 1916— era la formació d'operaris especialitzats en ceràmica, a través de l'estudi pràctic de tots els aspectes relacionats amb aquesta branca industrial. A l'escola no només acudien alumnes d'Onda, sinó també d'altres poblacions de la comarca, sobretot d'aquelles que també hi comptaven amb establiments industrials ceràmics, com ara Ribesalbes i l'Alcora⁶². Durant els anys que aquest centre formatiu es mantingué vigent (del 1925 fins a l'inici de la Guerra d'Espanya, el 1936) foren alligonsats un bon nombre d'excel·lents ceramistes, que durant les dècades del 1950 i del 1960 jugaren un paper de primer ordre en la modernització i reactivació del subsector tauleller de la Plana.

Pel que fa referència a la qualitat artística del taulell valencià cal dir que, durant les darreres dècades del segle XIX i en especial durant les tres primeres del segle XX, els dissenys gaudiren d'un riquíssim repertori formal, dins del qual Feliu destaca⁶³ dos estils: la decoració historicista i eclèctica, d'una banda, i el modernisme de l'altra, encara que a voltes tots dos estils apareixien barrejats. Respecte al primer, que era l'*oficialista*, reflectia motius del millor art espanyol (cal destacar-hi l'ús de l'alicatat, tot imitant l'estil neomudèjar). Pel que fa a l'estil modernista, cal distingir una primera etapa d'*art nouveau* profusa en línies corbes (sovint imita les formes entrecreuades i en espiral de l'arabesc), detallista, dinàmica i asimètrica, però d'un gran refinament; el segon moment del modernisme, que data del període d'entreguerres, està lligat a l'estil vienès anomenat *secession*, més discret i geomètric, però que va tindre gran influència a València gràcies a «les exposicions nacionals i internacionals, als congressos d'arquitectes i a les revistes especialitzades [...] dedicats a difondre l'art i la cultura austríaques de l'època»⁶⁴; d'altra banda, l'*art déco*, molt connectat amb el modernisme però amb influències cubistes i futuristes, també es va desenvolupar durant les dècades del 1920 i 1930 dins de la taulelleria valenciana; finalment, cal fer referència a l'anomenat *Modernisme valencià popular* (amb façanes de trencadís, sanefes modernistes als sòcols i als voladissos dels balcons, etc.), estil modernista tardà d'autèntic deliri decorativista⁶⁵ que podem trobar encara a molts habitatges del País Valencià —sobretot al Cap i Casal (a barris con Russafa, el Cabanyal, la Malva-rosa, Benimaclet, etc.) i a la seua rodalia immediata⁶⁶. Per tot plegat, la indústria taulellera valenciana va tindre una

«gran incidència en les construccions de l'època [darrer del segle XIX i primeres dècades del segle XX], particularment en les cases dels eixamples de Barcelona i València [ciutat], així com en moltes de les construccions efectuades a les localitats del litoral de Catalunya i el País Valencià, en les quals resultava freqüent que les entrades de les vivendes, salons, vestíbuls i inclús les façanes estigueren recobertes de taulelleria modernista»⁶⁷.

Pel que fa a l'evolució tecnològica, cal dir que una de les causes que explica el fort increment de la demanda de taulell —a banda de l'excel·lent disseny artístic— fou precisament l'augment de la qualitat tècnica. Algunes empreses taulelleres van introduir, sobretot durant la dècada del 1920 i del 1930, una sèrie d'avanços tècnics. Entre aquests cal destacar la incorporació del corrent elèctric, que va permetre d'instal·lar a les fàbriques les primeres premses elèctriques de fricció i també la primera línia d'esmaltació: en tots dos casos les noves operacions mecàniques substituïen els anteriors processos manuals de premsat i d'esmaltat; a més, segons Gomis, «es millorarà notablement el rendiment de les operacions de la mòlta d'argila i vidriats. Endemés, si bé encara amb un abast limitat, aquesta innovació [la introducció del corrent elèctric] permetrà crear els primers trossos de cadena a les fàbriques, gràcies fonamentalment, a la importació de cintes transportadores i d'elevació de catúfols»⁶⁸. La innovació més remarcable, tanmateix, va ser la introducció cap al 1925 del forn de *passatges*, que s'emprava per a la cocció de l'esmalt i que permetia la cuita contínua de la peça, és a dir, aquesta (amb la capa d'esmalt cru al damunt) entrava per un costat del forn-tub i n'eixia per l'altre completament vitrificada⁶⁹ (abans, amb els forns moruns —que seguien emprant-se per a realitzar la primera cuita, la del bescuit— la cocció era intermitent: calia introduir-hi la peça i a intervals de huit o deu minuts traure-la per comprovar el seu estat de cocció⁷⁰).

Per tot plegat, en començar la dècada del 1930 el País Valencià ja produïa en les seues huitanta-tres fàbriques el 95% del taulell estatal⁷¹. Tanmateix, aquesta modernització de la indústria taulellera valenciana i el consegüent augment de la producció va coincidir, malauradament, amb la crisi econòmica de l'any 1929 que, ja durant la dècada del 1930, provocà una forta recessió de la demanda. Com a conseqüència, un bon nombre d'empreses ceràmiques hagueren de tancar les portes entre 1930 i 1935⁷². Posteriorment la Guerra Civil i la Postguerra representarien un ampli parèntesi en l'evolució tecnològica i productiva del taulell, a causa de la manca de primeres matèries d'importació i de la dificultat d'aprovisionament de maquinària ceràmica i de peces de recanvi.

III.1.5. 1950-1970: un període d'alts i baixos

Durant la dècada del 1950, la fi del bloqueig internacional espanyol, el 1953 (que permeté d'incrementar les exportacions taulelleres), junt amb la posada en marxa del *I Plan Nacional de la Vivienda* (1955-60) i l'expansió turística (que repercutiren en un increment del consum espanyol de ceràmica per a la construcció) van propiciar una ràpida recuperació del subsector tauleller de la Plana, després de la forta aturada que havia experimentat durant la dècada anterior⁷³. A més, la introducció d'alguns avanços tècnics va possibilitar la millora productiva dels processos de fabricació: el fuel-oil començà a substituir la llenya en els processos de coccio del taulell (a pesar que la restricció de productes petrolífers no en feia factible la difusió completa) i els forns de passatges es van generalitzar⁷⁴. L'any 1957 la Plana reunia dos terços de les empreses⁷⁵, dels treballadors i de la producció taulellera espanyola; a tot València (on fora de la Plana únicament destacava la fabricació de la ciutat de Manises) es produïa el 83% del taulell estatal.

Durant la primera meitat de la dècada del 1950 la indústria taulellera valenciana va viure una excel·lent conjuntura econòmica gràcies a l'augment de les exportacions que es produïa com a conseqüència de l'obertura del mercat nord-americà⁷⁶; el 1955 es va establir, amb més d'un milió i mig de metres quadrats exportats, un rècord pel que fa a les exportacions espanyoles de taulell que no se superaria fins a l'any 1970. Tanmateix, durant aquest període alcista, segons el *Consejo económico de la provincia de Castellón*: «el empresariado capitalista sólo tiene ante sus ojos las expectativas de unos beneficios a corto plazo. En lugar de servir bien sus pedidos realiza fraudes enviando azulejos sin esmaltar por azulejos de primera. En lugar de reinvertir en sus empresas los cuantiosos beneficios conseguidos, éstos pasan a engrosar sus cuentas corrientes o se manifiestan en unos gastos suntuarios. La falta de renovación de las empresas, la poca seriedad en los pedidos ha dado origen a la situación existente en 1958...»⁷⁷. La nul·la renovació tecnològica, efectivament, va perjudicar la qualitat, i en conseqüència, la imatge exterior del taulell valencià, que deixà de ser sol·licitat en el mercat internacional: les exportacions de la Plana es va reduir de més 30.000 tones, el 1955, a només 6.000 el 1958⁷⁸. Els fabricants, però, no foren els únics responsables d'aquesta situació; segons Tomàs Carpi «la Administración fue incapaz de poner a su alcance [dels empresaris] las divisas necesarias en una época como la considerada y habida cuenta de la dependencia tecnológica del sector. Esto hace pensar que muy bien podrían ser las características propias de la dinámica político-económica nacional las verdaderas responsables»⁷⁹. La crisi va

afectar especialment Manises, que fins aleshores havia estat el segon centre productor de taulell de l'estat, per darrere d'Onda; entre 1958 i 1959 aquesta ciutat de l'Horta veié desaparèixer entre trenta i quaranta petits tallers ceràmics⁸⁰.

Pel que fa a l'aspecte artístic, entre el 1950 i el 1970 els dissenys van esdevindre mediocres i repetitius, rígids i austers, en definitiva freds, com correspon a tota l'arquitectura que va caracteritzar el període franquista. Per tot plegat, el camp d'aplicacions arquitectòniques que havia conegut el taulell abans de la guerra espanyola es veurà notablement reduït: els revestiments es restringeixen a la *decoració* de les parets de banys i cuines, mentre que la producció de paviment —que ja era escassa durant les primeres dècades del segle— pràcticament desapareix⁸¹, sent habitualment el *terrazzo* el producte més utilitzat per a solar els terres de les vivendes a partir dels anys cinquanta. Malauradament, a partir d'aquest període (1950-70), segons que comenta Gomis, «la qualitat de la nostra producció confrontada amb la d'altres països i inclús amb la pròpia producció espanyola d'altres èpoques, es sentirà [sic] enormement en benefici de la quantitat»⁸²; la imatge del taulell espanyol en els mercats exteriors començarà a ser sinònim de mala qualitat i no serà fins l'actual dècada —com veurem més avant— que s'hi esborrarà definitivament aquest estereotip que es guanyà a pols el nostre taulell durant la dècada del 1950 i la següent.

Amb el començament del *II Plan Nacional de la Vivienda* (1961-76) la crisi productiva taulellera —que no la tecnològica ni l'artística— es veié superada transitòriament. L'aplicació d'aquest pla reactivà el sector de la construcció a Espanya i, per tant, la demanda taulellera estatal; com a conseqüència, l'oferta —la capacitat de producció de les empreses espanyoles— es va duplicar entre 1960 i 1965⁸³. Tanmateix, la manca de productivitat era tan palesa tot comparant-la amb les empreses taulelleres estrangeres (notablement les italianes) que per primera i única vegada en el tot el segle, durant el període 1966-68 el saldo comercial espanyol esdevingué negatiu: es compraven més taulells de l'exterior que no s'hi venien, resultava més rendible importar-ne que no consumir-ne de producció estatal. Durant aquest període (1966-68) la crisi estructural que venia arrossegant el subsector tauleller valencià des del període de Postguerra va tocar fons. Els empresaris ceràmics de la Plana s'adonaren que si no posaven remei immediatament a aquesta conjuntura negativa, tard o d'hora tot l'entramat tauleller comarcal acabaria per ensorrar-se. Així, sense pensar-ho dues vegades els nostres fabricants van mamprendre el que havia de ser la major reconversió tecnològica coneguda fins aleshores dins del món del taulell valencià: la *Primera Reconversió Industrial*⁸⁴.

III.1.6. La Primera Reconversió Industrial

El fet més destacat d'aquesta reconversió tecnològica taulellera —que durà entre el 1969 i el 1973— va ser la introducció del sistema que hui coneixem com *bicocció tradicional*, que va representar una autèntica revolució per a aquesta indústria (tot i que en l'actualitat aquest és considerat com un dels processos de fabricació més obsolets). Les innovacions que tingueren lloc durant la *Primera Reconversió* van afectar totes les fases del cicle productiu tauleller: segons Gomis⁸⁵, la preparació i mòlta de les primeres matèries passà a realitzar-se en grans instal·lacions mecàniques que permetien una major homogeneïtat i una mescla més adequada de les diferents terres argiloses que entraven en la composició; el premsatge de les argiles (per a formar el suport del taulell) començà a efectuar-se mitjançant premses de fricció que seccionaven peces més primes i de majors dimensions, milloraven la qualitat i la uniformitat del producte i a més estalviaven temps; en acabat, els innovadors eixugadors *túnel* assecaven el suport premsat perquè passàs tot seguit pels moderns forns *túnel*, on havia de patir la primera cocció que el convertiria en bescuit; amb aquest nou tipus de forn s'aconseguia un espectacular estalvi de temps (la durada de la cocció de la peça es reduïa de tres o més dies que costava amb els antics forns *àrabs*, a només una hora); després calia envernissar el bescuit, en un procés que millorà força gràcies a la introducció de les noves línies en cadena d'esmaltat i decoració i a la decisiva incorporació de la serigrafia mecànica; posteriorment, la segona cocció es portava a cap per mitjà dels forns *multicanals*, que convertien el bescuit (amb l'esmalt cru per sobre) en un taulell vidriat i que suposaven també un important estalvi de temps i de mà d'obra respecte als anteriors forns emprats, els de *passatges*; finalment, la classificació de les peces acabades s'efectuava mecànicament a través de les línies de transport per corretges, incorporades també durant la *Primera Reconversió*.

Les innovacions tecnològiques introduïdes durant aquesta *Primera Reconversió Industrial* van possibilitar que la producció espanyola de taulell s'incrementara de 34'2 milions de m² el 1969 a 98'3 el 1977. Aquest augment es va aconseguir gràcies a la diversificació dels productes ceràmics, que s'inicià amb la introducció del gres: a la Plana es van instal·lar fàbriques noves de trınca especialitzades en la producció de paviments de gres, mentre que d'altres empreses ja existents (que abans fabricaven únicament revestiments) també començaren a produir-ne. El paviment gresificat o gres⁸⁶ posseeix menor porositat i major resistència a l'abració que no el paviment ceràmic tradicional i, a més, admet majors dimensions de format i

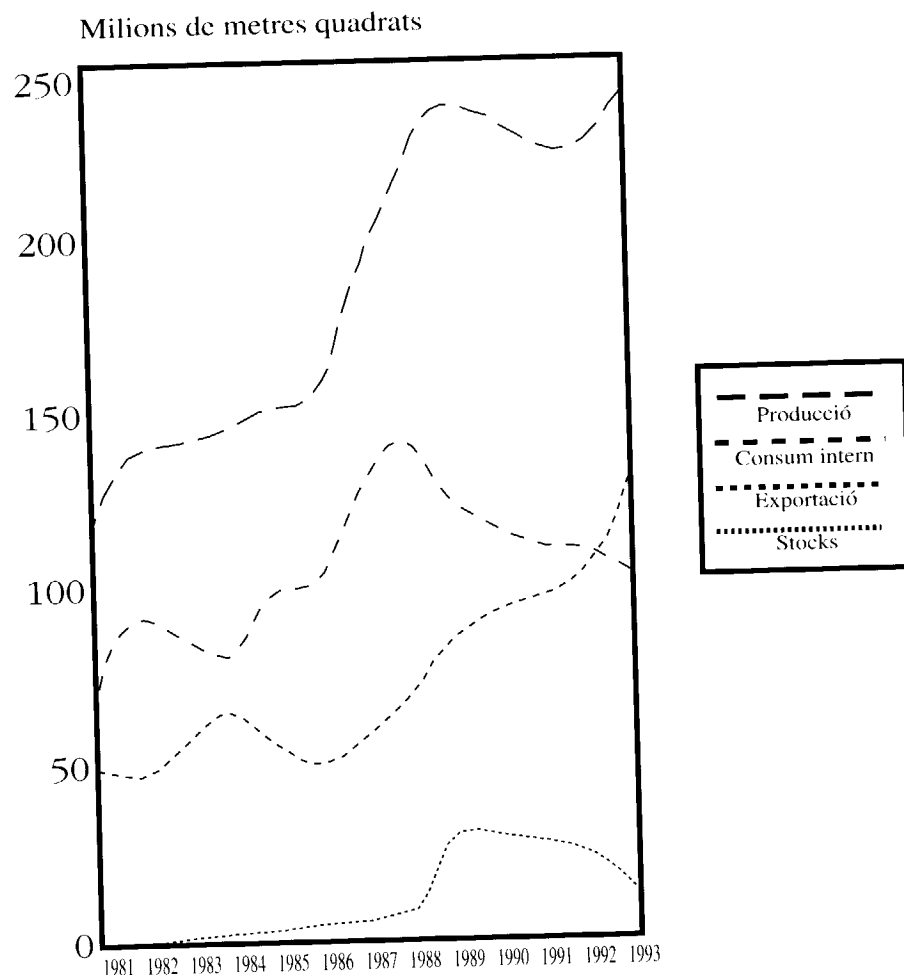
aguanta millor les baixes temperatures; per tot plegat es va produir un notable increment en la demanda de taulells d'aquesta mena. Un altre tipus de producte que també es va començar a difondre, encara que en menor mesura, el semi-gres no esmaltat o *rajoleta catalana* (*quarry tiles*, en anglès i *baldosín catalán*, en castellà), cuit a una temperatura superior al paviment tradicional però inferior al gres. La diversificació de productes ceràmics es va ampliar l'any 1974 amb la inauguració a Vila-real de *Porcelanosa*, que era la primera empresa de la Plana que treballava amb pasta blanca (aquest argila era de major qualitat —si més no aparent— que la tradicional argila roja o bruna).

Després de la *Primera Reconversió Industrial*, i com a conseqüència dels seus efectes, la Plana comptava amb una oferta taulellera bastant diversa, representada pel tradicional paviment ceràmic, esmaltat o no (en aquest segon cas *bescuit*), per l'innovador paviment gresificat (d'argila roja o de pasta blanca), pel paviment semi-gresificat no esmaltat, pel revestiment de pasta blanca i, finalment, pel revestiment de pasta roja, que a pesar de la diversificació productiva, seguirà suposant el gruix de la producció, a l'igual que durant les tres dècades anteriors⁸⁷.

Durant els anys 1978 i 1979, com a conseqüència de la segona crisi energètica internacional, l'augment ininterromput de la producció taulellera planenca es veié bruscament frenat. En superar aquest daltabaix, tanmateix, el taulell de la Plana entraria en la major reconversió tecnològica coneguda fins ara: la *Segona Reconversió Industrial*.

Figura 3

Evolució de la producció espanyola de taulell (1981-93)

Font: Elaboració pròpia amb dades de la Cambra de Comerç.
Les dades (llevat de les d'exportació) són aproximades.

III.2. Trajectòria recent i situació actual

Durant el període en què tingué lloc la *Segona Reconversió Industrial* (1982-1982) les empreses taulelleres de la Plana van duplicar tant la producció com la productivitat; en la primera part d'aquest apartat analitzarem acuradament les causes i els efectes d'aquesta segona gran reconversió tecnològica. A partir de la dècada del 1990 la indústria taulellera planenca ha continuat desenvolupant-se tecnològicament, encara que els nous processos incorporats han anat més dirigits a l'increment de la qualitat del taulell que no al de la quantitat; en la segona part de l'apartat estudiarem la trajectòria recent de la indústria taulellera de la Plana.

III.2.1. La dècada del 1980: la *Segona Reconversió Industrial*

A l'hora d'enfrontar-se amb el repte que suposava una nova reconversió industrial els fabricants ceràmics de la Plana van prendre com a referència el procés d'evolució tecnològica que s'estava seguint a Itàlia —màxim productor mundial de taulells. Durant la primera meitat de la dècada del 1980, els fabricants d'aquest país havien activat les inversions per tal de reduir costos energètics i laborals i d'augmentar la productivitat en les seues empreses⁸⁸. Els empresaris valencians seguiren amb cert retard aquest procés de reconversió a causa de diversos factors: la manca inicial de recursos financers⁸⁹ no permetia d'afrontar amb garanties les altes inversions que es requerien en tecnologia ja que les noves línies de producció eren indivisibles i, per tant, el canvi tecnològic no es podia fer gradualment; a més, el preu de la maquinària s'encaria notablement pel fet que aquesta havia de ser importada, bé des d'Itàlia bé des d'Alemanya. Un altre dels factors causants d'aquest endarreriment fou el fet que fins a l'any 1980 no s'inaugurà el gasoducte Tarragona-València: sense el subministrament de gas natural els innovadors processos de *monococcio* implantats a Itàlia no podien importar-se a la Plana. A banda d'això, durant la primera meitat de la dècada del 1980, la crisi que va patir el sector de la construcció a Espanya provocà una forta contracció de la demanda estatal de taulell. Per tot plegat, l'any 1982 només un 14% de la producció espanyola —concentrada en les majors empreses que, lògicament, comptaven amb majors possibilitats financeres— es fabricava mitjançant l'innovador sistema de *monococcio*, mentre que a Itàlia la *monocottura* ja suposava un 36,4% del volum de producció.

A partir de mitjan dècada del 1980, dos fets crucials van capgirar el negre panorama que planava sobre les empreses taulelleres espanyoles, especialment

entre les menudes —que eren les que tenien majors problemes financers per a dur a terme la reconversió tecnològica. D'una banda, la recuperació del sector de la construcció va generar un augment de la demanda espanyola de taulell; de l'altra, la incorporació d'Espanya a la Unió Europea implicava una progressiva reducció dels aranzels —fins a la seua eliminació el 1993— i facilitava, com a conseqüència, la importació de tecnologia ceràmica des de la CEE i l'exportació del producte ceràmic acabat cap a la mateixa àrea⁹⁰. Aquests dos esdeveniments van accelerar el procés de reconversió taulellera: al final de la dècada del 1980 pràcticament la totalitat de les empreses taulelleres de la Plana havien aconseguit d'una manera íntegra la *Segona Reconversió Industrial*; aquesta va permetre que en només set anys (1982-89) es duplicassen la productivitat i la producció taulelleres⁹¹ gràcies a la introducció d'una sèrie d'innovacions tecnològiques en cadascuna de les fases del procés de producció.

En la primera fase d'aquest innovador procés productiu —la trituració i mòlta de les terres (argiles i caolins)⁹²—, la principal innovació la va constituir el sistema de mòlta per *via humida* (amb un 35-40% d'aigua), el qual es val d'argiles *atomitzades* —argiles diluïdes en forma de barbotina que s'eixuguen ràpidament en les instal·lacions anomenades *atomitzadors*⁹³—; la utilització d'aquest sistema dóna com a resultat un producte de gran compacitat i resistència a la flexió i a la compressió⁹⁴.

La següent fase és la formació del suport del taulell; el procés més comunament utilitzat a partir de la *Segona Reconversió* és el basat en la compressió mecànica (a una humitat prèviament fixada) de la pols d'argila resultant de la fase anterior. Aquest sistema conegut com *premsat en semi-sec*, que és el més idoni per a la fabricació de productes compactes, es realitza mitjançant premses de fricció, i a partir d'unes determinades dimensions amb premses hidràuliques; els seus principals avantatges són «la elevada producció que se obtiene con un mínimo de mano de obra, la facilidad de secado posterior de las piezas i la mínima deformación que se produce en las fases posteriores»⁹⁵. La tercera fase del procés —l'eixugat— consisteix a eliminar l'aigua continguda en el suport ja premsat mitjançant els eixugadors verticals automàtics col·locats a l'eixida de les premses, els quals eviten qualsevol clevill, fissura o corbatura que poguera produir-s'hi⁹⁶.

L'esmaltació del suport és la següent fase en els moderns processos de *monococcio*; en els de *bicoccio*, en canvi, les peces encara han de patir una primera coccio abans de passar per les línies d'esmaltació. Quan el suport cru (en monococcio) o cuit (en bicoccio) passa a través d'aquestes línies, els diferents vidriats i les

pantalles serigràfiques s'encarreguen de donar-hi els colors i efectes decoratius desitjats. Posteriorment les peces ja esmaltades són introduïdes —en els processos de *monococcio* i *bicoccio ràpida*— en els innovadors forns *monostrats* (també coneguts com forns de corrons o de cilindres), que redueixen notablement el temps de coccio del taulell, augmentant-ne alhora la qualitat. La major part del capital invertit en maquinària per les empreses de la Plana durant aquesta reconversió anà destinat precisament a la compra d'aquests potents forns, que permeten «un mayor grado de versatilidad productiva y de gestión en la producción»⁹⁷ gràcies a la seua baixa inèrcia tèrmica, la qual possibilita que en només dos hores puga parar-se i tornar a activar-se el mecanisme d'aquests aparells. La darrera fase del procés productiu —la de selecció, envasat i etiquetat— també ha començat a realitzar-se a partir de la dècada del 1980 a través de les modernes línies de selecció automàtiques, en les quals el producte «se alimenta directamente desde la salida del horno [...] y, una vez seleccionado, se envasa también de forma automática por modelos y clasificación»⁹⁸.

Tot plegat, la *Segona Reconversió Industrial* ha permès la total automatització del procés productiu del taulell mitjançant la concatenació de totes les seues fases —des de la formació de la peça fins a l'envasat i etiquetat del producte final. Les innovacions tecnològiques introduïdes durant la dècada del 1980 representaren, a més, una notable diversificació dels processos de fabricació: a banda de la *bicoccio tradicional* (amb forns túnel i multicanals), que s'introduí durant la *Primera Reconversió*, van aparèixer els processos de *bicoccio ràpida* i els de *monococcio*, tant de paviment com de revestiment. Tant la *bicoccio ràpida* com la *monococcio* es va introduir a la Plana a partir de la inauguració el 1980 del gasoducte, ja que tots dos utilitzen forns monostrats de corrons, els quals precisen gas natural per al seu funcionament.

En l'actualitat el 100% dels paviments esmaltats ja es fabriquen mitjançant la *monococcio de gres*, procés que ha implicat la «concatenación de las diferentes fases del ciclo productivo [...], permitiendo la total automatización del proceso con las ventajas que ello implica en la gestión productiva»⁹⁹. Pel que fa a la *monococcio* de revestiment (o *monococcio porosa*), cal dir que s'introduí a la Plana amb posterioritat a la de paviment, però actualment la nostra indústria ja es troba a l'avantguarda mundial en aquest tipus de fabricació gràcies a les característiques específiques de les primeres matèries valencianes (amb menys residus orgànics que les italianes): hui dia, durant la primera meitat de la dècada del 1990, més de la meitat dels revestiments ja es fabriquen per mitjà de la *monococcio porosa*, mentre

que el nostre principal competidor —Itàlia— únicament en fabrica poc més del 20%; la cocció dels revestiments mitjançant la *monoporosa* s'efectua a una temperatura inferior a la cocció dels paviments gresificats, donat que la primera tracta d'obtenir taulells amb una porositat oberta, mentre que la segona busca una gran duresa i resistència a l'abradió a través d'una alta gresificació.

La resta de revestiments es fabriquen bé mitjançant la *bicocció tradicional*, bé a través de la *bicocció ràpida*. Respecte al primer procés cal dir que tendiria a la desaparició a causa de la seua manca de competitivitat si no fóra perquè és el més adequat «para la producción de revestimientos cerámicos destinados a los segmentos altos del mercado, dentro de la oferta de lujo que suele llamarse *azulejo firmado* o *azulejo de autor*, en el que el diseño y el tratamiento superficial confieren al producto un valor añadido diferencial que absorbe perfectamente las diferencias de costes con otros procesos»¹⁰⁰. Pel que fa a la *bicocció ràpida*, aquesta és una variant de la *tradicional*, en la qual la segona cocció es realitza per mitjà dels forns monostrats, amb tots els avantatges de millora de qualitat i estalvi de temps que comporta. Cal destacar, a més, altres processos de producció com ara el de paviments *no esmaltats* (que poden ser premsats o extrusionats)¹⁰¹ i que normalment són de tipus rústic i es fan servir en exteriors —sobretot a les terrasses—, i el del tractament superficial del taulell o *decoració al tercer foc*, que es va recuperar gràcies a «la madurez de la tecnología introducida [durant la *Segona Reconversió*] y a las exigencias de una progresiva cualificación estética, sobre todo en revestimientos»¹⁰². La diversificació de la producció es completa amb la fabricació que moltes empreses porten a terme de peces especials i complementàries (com ara sòcols i mosaics), peces artesanes i manuals, mosaic de vidres, gres porcellànic, etc.

A la figura 3 podem apreciar gràficament el gran augment de la producció taulellera espanyola que tingué lloc durant la *Segona Reconversió Industrial*; aquesta gran puja es degué sobretot a l'increment de l'oferta de paviments gresificats¹⁰³. La millora de les característiques tècniques (menor porositat, major resistència a l'abradió) i estètiques (gràcies als nous dissenys, dels quals en parlarem més avant) del paviment va possibilitar que aquest producte guanyara nous camps d'aplicació arreu de la vivenda i exteriors, que s'afegien als ja tradicionals de cuines i banys. Mentrestant, la producció dels revestiments s'estancà fins al 1988, però a partir de llavors experimentà un significatiu augment de les vendes gràcies a la introducció de la monococció porosa, que proporcionava a aquests tipus de taulells una qualitat excepcional.

III.2.2. La dècada del 1990: un període de consolidació

Si durant la dècada del 1980 la *Segona Reconversió Industrial* va incidir especialment a incrementar la producció i la productivitat de la indústria taulellera, a partir del 1990, en canvi, s'ha parat més atenció a augmentar-ne la competitivitat. El fort creixement de la capacitat de producció que tingué lloc durant els huitanta provocà que l'oferta acabara per desbordar la demanda; com a conseqüència, les empreses taulelleres de la Plana hagueren de millorar la competitivitat mitjançant l'atenció als aspectes tecnològics relacionats amb la qualitat i el disseny del taulell, el perfeccionament dels processos de producció, la introducció de mesures d'estalvi energètic i l'aplicació d'innovacions destinades a la protecció del medi ambient, i també a través dels aspectes relacionats amb la comercialització del producte, com ara el màrqueting, la professionalitat i el servei al client.

A causa de la crisi econòmica internacional que s'inicià amb l'actual dècada es va posar fi —momentàniament— al major cicle expansiu que havia conegut mai la indústria taulellera de la Plana. Aquest estancament començà quan el govern espanyol prengué una sèrie de mesures econòmiques que tenien com a fi la reducció del dèficit públic —que s'havia disparat a la darrereria de la dècada del 1980—: les inversions en el subsector tauleller es veieren seriosament afectades per l'aplicació d'aquestes mesures governamentals (que consistien a augmentar els tipus d'interès bancaris), ja que en aquell moment moltes indústries ceràmiques encara estaven amortitzant els préstecs que havien rebut entre 1987 i 1989. D'altra banda, aquestes disposicions governamentals van provocar un refredament de l'economia espanyola que repercutí negativament en tots els sectors d'activitat, començant pel de la construcció, la qual cosa incidiria en el fort estancament de les compres de taulell que es va produir dins del mercat estatal.

A causa de la crisi econòmica la majoria de les empreses van haver de prendre mesures de contenció de la producció¹⁰⁴ per tal d'ajustar-la a una demanda regressiva; a pesar d'aquesta mesura preventiva, en moltes empreses començaren a acumular-se els estocs¹⁰⁵. La crisi, de tota manera, no afectà tots els fabricants per igual: aquells que la van preveure amb anticipació i saberen obrir-se els adequats camins de comercialització en el mercat exterior la superaren més folgadamente. Efectivament, a pesar de la crisi econòmica mundial i la Guerra del Golf¹⁰⁶, les exportacions no van deixar de créixer en la majoria de les empreses ceràmiques durant el 1990 i el 1991, compensant parcialment les forta davallada del mercat estatal.

Durant la segona meitat del 1991, tot i que continuava l'estancament de les vendes al mercat espanyol¹⁰⁷, la indústria taulellera planenca començava a mostrar signes de recuperació: el fort augment de les exportacions durant el segon semestre del 1991 i durant tot el 1992 aconseguí de reactivar-hi les inversions. Aquestes es dirigiren fonamentalment a la millora dels processos de producció, mitjançant la recerca de la màxima racionalització i eficiència en la fabricació dels taulells, però també a finançar programes d'investigació i desenvolupament (I+D). Per primera volta —com hem dit abans— les inversions en el subsector tauleller de la Plana primaven més els aspectes de qualitat i de competitivitat que no els de quantitat: açò constituïa una prova fefaent que la nostra indústria ceràmica estava arribant a un estat de consolidació i de maduresa.

A escala valenciana, el tauleller va ser el subsector (precisament junt amb el de frites, esmalts i colors ceràmics) que superà amb major folgança la crisi iniciada el 1990, ja que mentre que la majoria de la indústria autòctona valenciana continuava treballant amb uns patrons en els quals primava la mà d'obra sobre el capital (la tecnologia), en les indústries ceràmiques s'havia assolit ja un nivell tecnològic més que satisfactori per a poder competir en el mercat exterior amb els altres productors (notablement els italians).

A partir de l'any 1993, gràcies a la devaluació de la pesseta, la indústria taulellera va assolir un nou rècord exportador; per primera vegada, a més, el volum de taulell exportat igualava pràcticament el consum estatal que, d'altra banda, seguia sense mostrar cap indicatiu de reviscolament. Durant el 1994 el subsector tauleller de la Plana ha continuat en la mateixa línia positiva pel que fa a les exportacions: les dades replegades per la COCIN de Castelló reflecteixen un nou i espectacular augment dels ingressos per exportació de més del 30% respecte a l'any anterior; aquest fort increment s'ha vist estimulat per la recuperació econòmica internacional, que ha esmentat encara més la demanda exterior de taulell, que ja s'havia vist força impulsada durant l'any anterior com a conseqüència de la devaluació de la divisa espanyola. A més, a escala estatal la reactivació econòmica mundial també ha comportat una revifalla —per bé que encara modesta— de la demanda espanyola¹⁰⁸.

Aquesta nova etapa expansiva que està vivint la indústria taulellera de la Plana no és fruit d'una conjuntura econòmica positiva, sinó que és el resultat del continu esforç inversor que, almenys des de la dècada del 1980, estan realitzant els empresaris amb el fi de situar la indústria ceràmica de la Plana a l'avantguarda tecnològica mundial. A la figura 3 podem observar l'excel·lent trajectòria seguida

per la producció taulellera espanyola durant la dècada del 1980 i el que portem de la del 1990; hem de recordar que més del 85% d'aquesta producció es fabrica a la Plana de Castelló.

En el moment present, a mitjan dècada dels noranta, l'actuació prioritària que els empresaris ceràmics de la Plana estan portant a terme va encaminada a l'augment de la competitivitat de la indústria taulellera a través de la *qualitat integral*, és a dir, no només la millora de la qualitat del producte, sinó també la de tot el conjunt de la gestió¹⁰⁹. Per a portar a cap aquest objectiu s'ha realitzat, d'una banda, una racionalització de la gestió productiva per tal d'assolir una major eficiència en els processos de fabricació i, per tant, uns costos de producció més competitius; de l'altra, s'ha produït un perfeccionament de les qualitats intrínseques al producte (a través de la incorporació de tecnologia i la innovació en el disseny), però també de les seues qualitats extrínseques, com ara l'atenció permanent al client o la formació dels operaris ceràmics. Per a dur a terme aquests objectius no s'han estalviat diners ja que durant el quinquenni 1990-1994 la inversió industrial dins del subsector ceràmic de la Plana ha superat els 25.000 milions de pessetes.

Les inversions de capital dedicades a la racionalització de la gestió productiva han anat destinades fonamentalment a l'aplicació de mesures d'estalvi energètic a través de la *cogeneració*; aquest sistema avantguardista permet d'aprofitar simultàniament les dues energies emprades en els processos de fabricació de taulell —l'elèctrica i la calorífica— amb un rendiment energètic quasi triple respecte al que s'aconsegueix mitjançant la generació convencional d'energia. D'altra banda, també hi ha hagut un bon grapat d'inversions dedicades a la instal·lació de tecnologies ecològiques per a la preservació del medi ambient (com ara els sistemes de reciclatge de materials de rebuig¹¹⁰ i els de filtració de fums i de depuració d'aigües¹¹¹), gràcies als quals s'ha aconseguit, per exemple, una notable reducció del plom en les aigües residuals i, per tant, s'ha reduït la incidència de les malalties relacionades amb el saturnisme¹¹².

Pel que fa a les actuacions encaminades a la millora de la qualitat, cal parlar en primer lloc de la important transferència de tecnologia que ha tingut lloc durant el que portem de dècada en el procés de fabricació del taulell; l'Institut de Tecnologia Ceràmica (ITC) ha dut a terme nombrosos projectes d'I+D amb l'objectiu de a millorar les característiques tècniques del producte acabat (s'investiga en la millora de la uniformitat de les peces, de la tonalitat dels vidriats i de les serigrafies, en la duresa i la resistència del producte, l'aconseguint de productes amb major facilitat de neteja, etc.)¹¹³. Són, sobretot, les empreses ceràmiques de menors

dimensions (que tenen una capacitat limitada per a generar i assimilar tecnologia) que s'han beneficiat d'aquests projectes d'investigació, ja que les grans factories solen dur a terme els seus propis projectes d'I+D, on inverteixen gran quantitats de capital.

D'altra banda, també és important de donar als professionals ceràmics una formació adequada, la qual està garantida gràcies a la privilegiada infraestructura de centres d'investigació amb què compta la Plana. La formació superior és impartida pel Departament d'Enginyeria Química de la Universitat Jaume I, que realitza també una activa labor d'investigació connectada amb l'ITC. A més, a l'Institut de Formació Professional d'Onda pot estudiar-se l'especialitat de química ceràmica, a l'Institut de F.P. II de Castelló la de Ceràmica Industrial, a l'Escola d'Arts i Oficis de la mateixa ciutat la de decoració de revestiments i paviments ceràmics i a l'Escola Oficial Ceràmica de Manises es pot cursar el peritatge en indústria ceràmica i en ceràmica artística. A banda d'això, el 1994 ha estat el primer any en què s'ha realitzat un estudi sistemàtic de les necessitats de formació de la indústria taulellera (especialment entre els operaris qualificats), cosa que permet de fer una planificació sistemàtica de la formació; de fet, un bon grapat d'empreses ja mantenen programes de formació contínua per als seus treballadors¹¹⁴.

Pel que fa al disseny, no cal recordar que aquest és, entre tots els aspectes qualitius, aquell en què el mercat actual exigeix que s'hi pose una major atenció, donada la importància que hui generalment s'hi atorga i donada la seua absoluta dependència dels variats gusts i exigències, contínuament canviant a més, de la demanda. A partir de la passada dècada es va produir un gran canvi en el seu repertori formal; s'abandonaren els motius simples, neutres i geomètrics que des dels anys cinquanta havien suposat el gruix de la producció valenciana i se n'adoptaren d'altres ben innovadors per oferir una producció variada, selecta i avantguardista; aquesta nova producció contribuiria decididament a esborrar la imatge de mala qualitat que el taulell espanyol tenia en el mercat exterior.

En l'actualitat es tendeix a recuperar, en el camp del disseny ceràmic, una gran varietat d'elements clàssics i tradicionals, amb patrons inspirats en l'art islàmic, en la ceràmica tradicional valenciana i en temes tèxtils; sovint s'apliquen també, a aquesta mena de dissenys, tècniques d'envelliment del taulell. Una altra de les tendències actuals és la imitació de la natura: els taulells de la Plana reproduïen hui fidelment les textures de les roques ornamentals, sobretot el marbre, encara que també el granit, el basalt i d'altres. Solen fer-se servir distintes tonalitats de cada color, tot i que habitualment predominen els tons suaus que donen al taulell una

major lluminositat¹¹⁵. Dins el camp del disseny ceràmic són de gran importància els tractaments superficials (també coneguts com tractaments de decoració *al tercer foc*) que es realitzen —normalment de manera manual— sobre el producte acabat: els dibuixos que solen plasmar-s'hi representen distintes escenes de natura viva o morta en funció dels diferents àmbits domèstics on les peces ceràmiques han d'anar destinades. Pel que fa a les dimensions d'aquestes peces, són els taulells de grans formats els més apreciats pels compradors estrangers, tot i que se'n pot trobar una gamma ben variada.

D'altra banda, la informàtica és cada vegada més present en la realització del disseny, i actualment els *scanners* possibiliten de reproduir fidelment l'aparença de les pedres naturals i les fustes nobles. Tot i que el subsector ceràmic italià se situa encara, pel que fa al disseny, com el capdavanter a escala mundial, és innegable que durant aquesta dècada s'ha avançat molt al nostre país, i potser no és lluny el dia en què el disseny del taulell valencià pugui assolir, i fins i tot superar, els nostres competidors transalpins.

Finalment, cal assenyalar que la qualitat del servei és un dels aspectes en els quals convé sempre de posar més cura, ja que en els mercats que compten amb un major poder adquisitiu el bon tracte, la rapidesa i l'eficàcia del servei estan molt valorats. Precisament és la millora del servei una de les causes que ha permès d'augmentar darrerament les nostres exportacions: d'alguns anys ençà moltes empreses estan duent a terme diverses accions encaminades a millorar el seu funcionament en els camps comercial i de màrqueting mitjançant la participació en fires, la creació de xàrcies de distribució, etc. També ASCER desenvolupa anualment programes de promoció exterior del taulell espanyol que pretenen d'aconseguir una millor imatge per al nostre producte, tot destacant-ne la qualitat, el disseny i les diferències amb el dels països competidors (com ara els grans formats, la monoporosa, etc.)¹¹⁶.

Per tot plegat la indústria taulellera de la Plana ha aconseguit de situar-se a l'avantguarda mundial. El seu alt grau d'eficiència interna i de competitivitat exterior li ha permès d'augmentar la seua presència en els mercats forans més lucratiu. El 1994 aquesta indústria s'ha trobat en el seu moment més àlgid, i això es deu precisament a aquest espectacular auge de les exportacions, del qual ens n'ocuparem en l'apartat següent.

III.3. Les exportacions

Si hui podem dir que la indústria taulellera és la més puixant de les indústries valencianes, i una de les que major empenta tenen a escala estatal, és precisament a causa de l'auge de les seues exportacions. En el present apartat farem un breu recorregut històric per saber quin paper ha jugat l'exportació en el desenrotllament de la indústria taulellera, per a centrar-nos tot seguit en la situació recent i actual del comerç exterior tauleller. Posarem el màxim interès en l'estudi del *boom* exportador que hui experimenta el taulell de la Plana, compararem, pel que fa a aquest aspecte, la indústria ceràmica valenciana amb la resta d'indústries del país, i amb la indústria ceràmica italiana, i finalment veurem quins són els principals punts de destinació exterior de la nostra indústria ceràmica i els mitjans de transport que es fan servir per a dur-l'hi.

III.3.1. Evolució històrica

La llarga tradició exportadora del taulell valencià s'inicia a la darrerria del segle XIX, quan la ciutat de Manises n'era el principal centre emissor. Amb l'entrada del segle XX, la ciutat d'Onda coneix també un notable auge de l'exportació: el 1912 l'industrial onder Ramón Castelló funda un magatzem a Casablanca, el qual era abastit per taulell provinent de les fàbriques d'Onda; això representa l'inici dels enviaments massius a l'exterior, ja que les exportacions prompte s'estenen a Alger i a l'altra banda de l'Atlàntic, sobretot a Cuba —on destaquen les provinents de les fàbriques *La Campana* i *El León*—¹¹⁷. Així i tot, la ciutat de Manises segueix sent la principal exportadora de taulell almenys fins al 1915, segons que es desprén de les dades duaneres del port de València, treballades per Rosselló¹¹⁸. No obstant això, la importància de les exportacions onderes era ja manifesta durant la segona dècada de l'actual segle, com ho prova el fet que l'economia d'aquesta ciutat es ressentia greument durant la Guerra Europea del bloqueig imposat per part de les potències centrals a tot tipus de transport marítim, amb la qual cosa «s'esdevé la paralització del tràfec ferroviari per al taulell»¹¹⁹, cosa que desemboca el mes de març del 1917 en «una violenta manifestació a Onda per la manca de vagon»¹²⁰.

Durant la dècada del 1920 i la primera meitat de la del 1930 es produeix un nou augment de les exportacions taulelleres de la Plana; la majoria en procedeixen de la ciutat d'Onda i van destinades preferentment a Cuba, el Marroc i Algèria¹²¹. Posteriorment, la Guerra Civil i la Postguerra suposen un període de parèntesi en

les exportacions, que no es tornen a reprendre fins a la dècada del 1950 gràcies a la fi del bloqueig internacional al règim franquista, sent-ne les principals destinacions Nord-amèrica, Cuba i Europa¹²². L'any 1955 l'exportació taulellera espanyola assolí la xifra rècord d'un milió i mig de metres quadrats expedit (una quantitat a què no tornaria a arribar fins al 1970); cap a l'any 1958, però, la demanda exterior es va ressentir de la manca de qualitat del taulell i de l'escàs rigor de l'empresariat espanyol, que sovint expedia partides en condicions defectuoses, de manera que les exportacions es van reduir el darrer any esmentat a menys de mig milió de m². Entre 1965 i 1968, com a conseqüència de la pèssima qualitat del nostre taulell, el percentatge de la producció espanyola destinat a l'exportació esdevingué mínim (entre l'1,1 i el 2%); a més, la competència estrangera irrompé ací de tal manera que durant aquest període Espanya esdevingué un importador net de taulells.

A partir del 1969, la *Primera Reconversió Industrial* va aconseguir que la producció espanyola de taulell augmentàs ràpidament: la saturació de productes ceràmics que es produí al mercat interior va obligar els empresaris a practicar una política de penetració en els mercats exteriors molt més agressiva que la que havien dut a terme fins llavors¹²³; d'aquesta manera, l'any 1973 les exportacions ja representaven un 25% de tota la producció (quan cinc anys abans, com hem dit, aquesta proporció era de menys del 2%). Si entre el 1969 i el 1977 el volum de la producció es triplicà, durant el mateix període les exportacions es van multiplicar per setze. Durant el darrer any esmentat no menys d'un 80% de les exportacions espanyoles tenien com a procedència les empreses de la Plana.

L'*IRESCO* afirmava el 1976 que fins a mitjan d'aquella dècada els productes ceràmics d'exportació «no requerían una excesiva tecnología, y correspondían a aquellos que tenían precios más inferiores. Esto fue causa del crecimiento de las exportaciones, dado que alguno de los principales países productores disminuyeron o suspendieron la producción de estos tipos de azulejos, haciendo que la demanda de los mismos se dirigiera básicamente a España»¹²⁴. Aquest organisme dependent del Ministeri de Comerç, tanmateix, defensava que aquesta situació no era desitjable, de la qual cosa ja se n'havien adonat algunes empreses que «han llegado al convencimiento de que es necesario exportar productos de calidad y de todo tipo de formato. Aun cuando el mayor volumen de nuestros envíos al exterior corresponden aún a los azulejos más baratos y de menor tecnología, en los últimos años, se observa una creciente participación de los productos decorados y serigrafiados»¹²⁵.

Durant el bienni 1978-1979 l'alça dels preus de l'energia provocaria una crisi que hauria de posar fre al incessant creixement quantitatiu i qualitatiu de l'exportació

taulellera. Aquesta recessió fou molt breu, però, ja que amb els 37,2 milions de metres quadrats exportats l'any 1980 es va superar amb escreix l'anterior rècord estatal d'exportacions taulelleres, que datava de l'any 1977 i abraçava un volum de 23,5 milions.

III.3.2. Trajectòria recent i situació actual

Entre 1981 i 1986 —tot coincidint amb l'inici de la *Segona Reconversió Industrial*— les exportacions taulelleres augmentaren globalment, encara que amb una trajectòria plena d'alts i baixos. Fins al 1984 n'hi hagué un augment: el fet que la demanda espanyola de taulell es ressentira de la crisi que patia el sector de la construcció forçava els empresaris a utilitzar l'exportació com a «válvula de escape», en paraules d'Enric Domínguez¹²⁶. Durant el 1985 i el 1986, la recuperació del sector de la construcció a Espanya va fer augmentar el consum intern de taulells, de manera que les empreses que concebien l'exportació només com una oportunitat ocasional i no com una estratègia d'empresa patiren una recessió de les seues vendes exteriors, la qual cosa repercutí en un descens global de l'exportació espanyola. Si bé és cert que aquesta estratègia empresarial, d'una banda, mostrava un fet positiu —la «rapidez en adaptarse a las circunstancias adversas»¹²⁷—, de l'altra, indicava «una estrategia empresarial poco asentada e inestable en algunos casos»¹²⁸, la qual no permetia consolidar els mercats exteriors.

Pel que fa als preus d'exportació entre el 1981 i el 1986, cal dir que aquests es van mantindre en un primer moment (1981-1984) poc elevats, ja que llavors el mercat àrab —que es caracteritzava pel seu baix poder adquisitiu— era el principal destinatari dels nostres taulells. Mentrestant, el tipus de producte que majoritàriament s'exportava des de la Plana era el revestiment d'argila roja fabricat mitjançant el sistema de bicocció tradicional, que tampoc es distingia per l'alt valor que aconseguia en els mercats internacionals. La *Segona Reconversió Industrial*, tanmateix, incidiria en un augment del preu mitjà del taulell com a conseqüència de la introducció massiva dels processos de monococció de gres; a partir d'aquests es fabricava un producte —el paviment gresificat— que tenia una qualitat superior al revestiment d'argila roja, i que comptava, en conseqüència, amb un valor notablement més alt en el mercat exterior¹²⁹. A més a més, a partir del 1986 el preu mitjà del taulell també es veié beneficiat, d'una banda, per l'enfortiment del dòlar respecte a la pesseta —que possibilità un augment del valor del taulell en els mercats de destinació que operaven amb aquesta divisa—, i de l'altra per l'entrada

d'Espanya a la C.E.E., que va facilitar que el nostre mercat exterior cresquera arreu dels estats membres d'aquesta àrea —la qual s'ha distingit sempre pel seu alt poder adquisitiu.

Entre el 1986 i el 1988 es va produir un nou increment de l'exportació espanyola de taulell, de manera que el darrer any esmentat ja se superava el volum rècord del 1984. Amb tot i això, el fort increment del consum interior, motivat per la recuperació del sector de la construcció, va relegar els enviaments exteriors a un segon pla: l'any 1988 aquests no arribaven a suposar ni una tercera part de les vendes globals, quan el 1984 l'exportació suposava quasi el 45% de tota la producció efectiva. Els preus del taulell en el mercat exterior, mentrestant, van pujar espectacularment entre el 1986 i el 1988 gràcies, d'un costat, al període de clara expansió econòmica internacional que es visqué durant els darrers anys de la dècada del 1980, i de l'altre, al fet que la competència internacional encara era suficientment feble com per a exportar el taulell a un preu relativament alt, per damunt del seu valor real: els exportadors arriben a vendre partides de ceràmica amb un marge de beneficis superior al 50% sobre el cost de producció¹³⁰. De tota manera, l'augment del valor del nostre taulell en l'exterior no és únicament atribuïble a la conjuntura econòmica internacional: també hi va influir l'augment de la qualitat del nostre producte i, per tant, de les nostres exportacions¹³¹.

A partir de l'any 1989 s'inicia el període —en el qual encara estem immersos en aquest moment— de major increment de les vendes exteriors que ha conegut mai el subsector tauleller de la Plana. Durant aquest darrer any esmentat el mercat espanyol va començar a veure's afectat per una nova crisi de la construcció, de la qual a hores d'ara —en 1995— està començant a eixir. Durant aquest lustre de recessió i estancament, la demanda estatal ha passat de suposar el 70% de les vendes globals de taulells, el 1988, a representar aproximadament la meitat d'aquestes el 1994 (a pesar de la recuperació que ha començat a experimentar durant aquest últim any esmentat). Davant d'aquest descens generalitzat del consum espanyol de taulell, els empresaris ceràmics de la Plana hagueren de practicar novament una política agressiva de penetració en els mercats exteriors, els resultats de la qual no han pogut ser més espectaculars: el 1989 es va vendre a l'exterior un volum de poc més de 80 milions de m²; per al 1994 les dades de la COCIN a Castelló mostren uns ingressos de gairebé 144.000 milions de ptes. i un volum d'exportació d'uns 161 milions de m², és a dir, més del doble que en 1989.

La causa d'aquest fort increment, com assenyalàvem a l'apartat anterior, es troba en la millora de les característiques tècniques, del disseny i de la comercialització

del taulell. Això no obstant, hi ha d'altres factors extrínsecs al sector tauleller que han contribuït a l'augment de les exportacions, notablement la devaluació de la pesseta. En efecte, la crisi econòmica internacional obligà el govern espanyol a prendre una sèrie de mesures —com ara la reducció dels tipus d'interès— per tal de reviscolar l'economia i, en definitiva, d'augmentar l'ocupació¹³². Per a portar-la a terme, però, calia abans reduir l'enorme dèficit públic estatal, reducció que contribuiria a crear un clima econòmic més favorable a les inversions: això es va aconseguir mitjançant el reajustament dels tipus de canvi de la divisa espanyola, que en realitat acabà sent-ne una devaluació. Aquesta depreciació de la pesseta —que situava el seu valor a un nivell més d'acord amb la situació real de l'economia espanyola— possibilità que les nostres manufactures resultaren més barates per a la majoria dels nostres principals clients, cosa que beneficià notablement una indústria eminentment exportadora com és la valenciana en general, i la planenca en particular.

Quant al valor del taulell en el mercat exterior, durant el període 1989-1994 s'han produït una sèrie de fluctuacions, encara que globalment el seu preu ha descendit. Amb l'entrada a la dècada del 1990 es va iniciar un període de crisi econòmica internacional que obligà a ajustar els preus del taulell per acostar-los al seu valor real. Aquesta reducció, tanmateix, no tingué en absolut conseqüències negatives per al nostre producte, ans al contrari, va permetre que els productes ceràmics valencians guanyaren terreny, d'una banda, davant dels seus principals competidors —sobretot els italians— i de l'altra, enfront dels principals materials alternatius al taulell¹³³. A partir de l'any 1992 s'ha apreciat un nou i significatiu augment del preu mitjà del taulell (encara que es troba lluny del valor assolit durant el període 1986-1988), al qual ha contribuït la reeixida expansió del taulell espanyol arreu d'alguns mercats especialment lucratius (com ara el dels Estats Units, Alemanya, i en menor mesura, Itàlia i el Benelux).

Al quadre 6 podem observar l'evolució de l'exportació espanyola de taulell —tant pel que fa als seus ingressos (en pessetes constants i corrents) com pel que fa al seu volum, com pel que respecta al seu preu— durant el període comprés entre el 1981 (tot just en començar la *Segona Reconversió Industrial*) i el 1994.

Quadre 6

EVOLUCIÓ DE L'EXPORTACIÓ ESPANYOLA DE TAULELL (1981-93)							
ANY	VOLUM		INGRESSOS ⁽¹⁾⁽²⁾		PREUS		
	M ³ (x 1.000)	La Plana	Ptes. Constants	Ptes. Corrents	La Plana	Consta.	Corre.
1981	49.531	80,0%	41.330	18.929	85,2%	834	382
1982	47.456	85,4%	38.458	19.729	79,1%	810	416
1983	54.762	85,8%	46.072	26.353	89,3%	841	481
1984	63.659	89,9%	54.436	33.859	92,3%	855	532
1985	55.279	85,3%	51.564	32.073	90,5%	933	580
1986	49.141	88,2%	46.180	31.310	89,0%	940	637
1987	56.088	85,8%	53.698	38.287	88,6%	957	683
1988	66.692	87,1%	64.826	48.490	88,9%	972	727
1989	82.704	87,1%	75.508	60.331	88,4%	913	729
1990	90.721	88,1%	76.705	65.429	89,8%	846	721
1991	95.156	89,5%	81.042	73.110	91,7%	852	768
1992	101.545	91,3%	93.000	88.908	91,8%	889	875
1993	128.242	91,1%	113.760	113.760	91,5%	887	887
1994	161.500	—	137.582	143.763	93% ⁽³⁾	852	890

(1) = El valor constant de les pessetes és del 1993.
(2) = Milions de pessetes.
(3) = Dades provisionals a partir dels set primers mesos del 1994.
Font: Elaboració pròpia i C.O.C.I.N. (1981-93)

III.3.3. L'exportació dins dels marcs valencià, espanyol i europeu

En l'actualitat més del 80% de les exportacions industrials planenques són productes ceràmics (bé revestiments i paviments o bé frites, esmalts i colors). Aquest altíssim percentatge és una prova fefaent del pes que el subsector ceràmic ha arribat a assolir durant els darrers anys dins de l'economia de la Plana¹³⁴.

A escala valenciana, els productes ceràmics de la Plana representaven l'any 1993 quasi un 14% del valor total de les exportacions industrials valencianes¹³⁵, quan dos anys arrere —el 1991— aquesta proporció no assolía ni el 10% i l'any 1986 no era superior al 6%¹³⁶. Aquest gran creixement en xifres relatives —i absolutes: 33.000 milions de pessetes el 1986, 84.000 el 1991 i 122.000 el 1993— de les exportacions planenques relacionades amb la ceràmica cal atribuir-

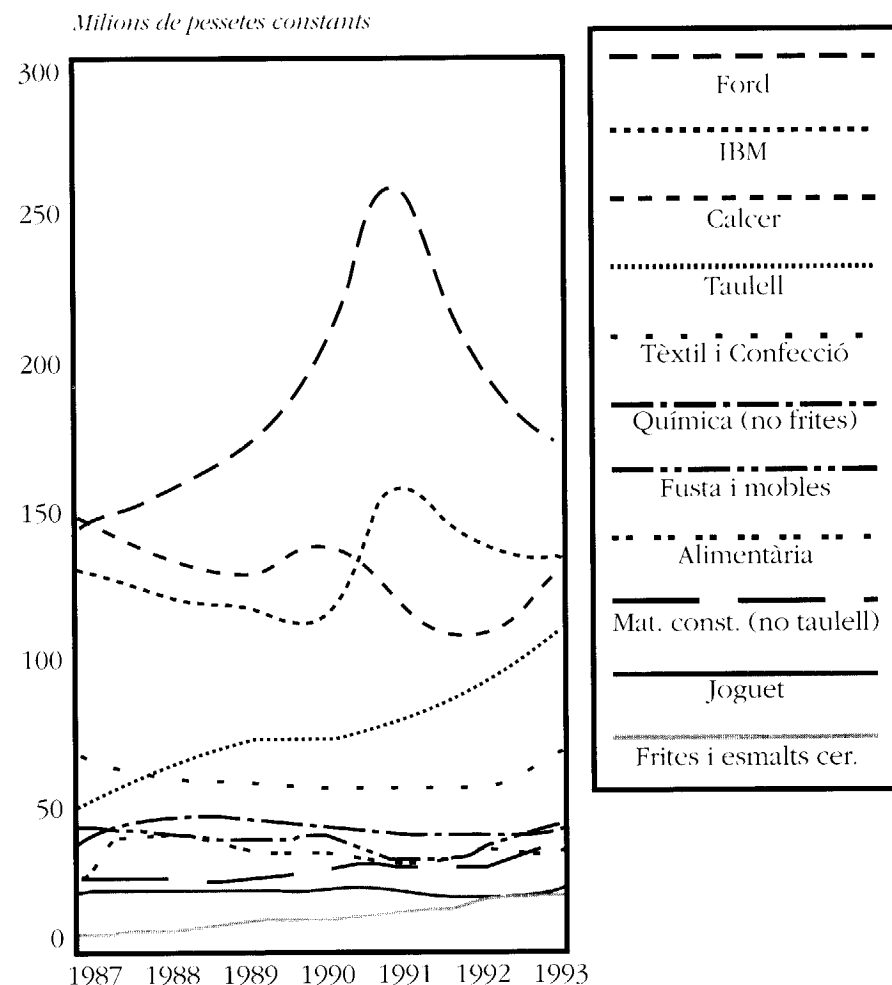
lo—com hem dit anteriorment— a la modernització tecnològica que ha experimentat aquest subsector, la qual ha permès que el taulell valencià competisca en igualtat de condicions (màxima qualitat, disseny avantguardista...) amb els seus més directes competidors europeus (és a dir, amb els italians)¹³⁷. Ben al contrari del que s'ha esdevingut amb la ceràmica, la major part de la indústria valenciana —mancada de renovació tecnològica i de competitivitat— ha patit un greu estancament de les seues exportacions durant la dècada del 1990, com podem observar a la figura 4, i només ha experimentat una recuperació —bastant intensa en alguns subsectors com el calcer— a partir del 1993, arran de la devaluació de la divisa espanyola.

La saturació del mercat internacional pels béns de consum (calcer, tèxtil, joguet, etc.) provinents dels països en vics de desenvolupament —que tenen un cost de producció més competitiu que el nostre— va ser un dels principals factors que motivaren aquesta crisi exportadora patida per la major part del sector industrial valencià, que no va ser capaç de fer-hi front per mitjà de la incorporació de tecnologia que fera augmentar la qualitat i selectivitat del producte. Durant l'any 1993, tanmateix, la devaluació de la pesseta ha permès que gairebé la totalitat de les indústries valencianes hagen pogut superar —momentàniament si més no— el llarg període d'estancament exportador que travessaven almenys des del darrer lustre. Això podem observar-ho també a la figura 4, on podem distingir tres tendències evolutives: en primer lloc, la dels productes ceràmics, que experimenten un creixement ininterromput des del 1987 fins al 1993; en segon lloc, la resta d'indústries autòctones que, estancades fins al 1992, aconseguixen d'incrementar les seues exportacions durant el 1993 gràcies a la depreciació de la divisa espanyola; finalment, la tercera tendència és la que mostren les empreses multinacionals *Ford* i *IBM*, que creixen clarament fins a l'any 1991 per a patir després una forta caiguda com a conseqüència de la crisi econòmica internacional (que va frenar especialment la demanda de vehicles automòbils).

Deixant ja el marc nacional, convé assenyalar que a escala estatal a la Plana es fabrica més del 90% de totes les partides de taulell que des de Espanya van dirigides a l'exterior i que la nostra comarca rep, d'igual manera, més del 90% dels ingressos per aquest concepte (això podem apreciar-ho al quadre 6). Quant al marc internacional, a pesar del fort augment de les exportacions planenques durant els darrers anys, el volum de taulell exportat per Espanya segueix sent clarament inferior al d'Itàlia; aquest darrer país és el primer productor i exportador mundial de paviments i revestiments ceràmics, per darrere del qual se situa precisament l'Estat espanyol

Figura 4

Evolució de les exportacions industrials valencianes entre el 1987 i el 1993

Font: Institut Valencià d'Estadística (I.V.E.) i Institut de Comerç Exterior (ICEX)

—tant pel que fa a la producció com a l'exportació. Les exportacions de tots dos estats representen aproximadament tres quartes parts del total exportat mundial, tot i que dins d'aquest total, dues tercers corresponen a les italianes i només un terç a les espanyoles. D'altra banda, durant el període 1988-93 les exportacions italianes han crescut en un percentatge del 34%, mentre que les espanyoles ho han fet en un 91%; així i tot, cal dir que en termes absoluts les primeres han augmentat el seu volum en 67 milions de m² i les segones, només en 62¹³⁸. Després d'un període d'estancament¹³⁹ l'exportació italiana de taulells s'ha incrementat notablement, sobretot durant el 1993, en què, als efectes positius de la devaluació de la lira, s'han unit altres factors de competitivitat dins la producció de *piastrelle*, com ara la contínua innovació tecnològica, l'espenta creativa en el disseny amb un alta qualitat estètica, la gran agressivitat comercial i promocional i el manteniment dels costos de producció¹⁴⁰.

Hi ha un grapat de raons per les quals la producció —i l'exportació— italiana continua sent notablement més elevada que l'espanyola. La major professionalitat i el millor servei que ofereixen els italians en són dues de les més importants: en efecte, des de la dècada del 1970 els italians han sabut bastir arreu dels mercats més lucratius —notablement, Europa i Nord-amèrica— unes xàrcies comercials fortes i consolidades, i això els permet d'oferir hui un millor servei als seus clients, ja que comptem amb més experiència professional i amb més i millors mitjans¹⁴¹. Per bé que hi ha algunes —poques— empreses taulelleres a la Plana que poden equiparar-se amb les del *Comprensorio* italià pel que fa al seu grau de professionalitat i de servei, la majoria d'aquestes no han pogut dur a terme un màrqueting adequat arreu dels mercats de l'exportació: els ho han impedit les seues dimensions, massa reduïdes per a permetre'ls de competir eficaçment en aquest aspecte.

Uns altres motius que també determinen aquesta situació de superioritat exportadora per part d'Itàlia són la quantitat i la qualitat de la producció: Itàlia produeix molt més volum de taulell que Espanya i, a més a més, la producció italiana és molt més diversificada. Aquestes característiques de la producció del país transalpí hi ofereixen majors possibilitats d'expansió arreu dels diferents mercats internacionals. Finalment, també el disseny segueix actuant com factor afavoridor de les exportacions taulelleres italianes, mentre que els dissenys espanyols continuen anant una mica a remolc de les tendències italianes, habitualment més innovadores. Per tot plegat, la imatge del taulell italià (avalada per l'experiència, la professionalitat, el servei, la producció i el disseny) segueix gaudint d'un major prestigi als mercats que compten amb un poder adquisitiu més alt. No obstant això,

en algunes àrees geogràfiques en què la imatge italiana de qualitat està poc introduïda (Pròxim Orient, sud i sud-est asiàtic, Sud-amèrica) la quota de mercat dels productes ceràmics espanyols està anivellada amb la italiana o hi és superior¹⁴².

III.3.4. Àrees de destinació

Durant l'any 1993, no menys del 44% del valor i el 39% del volum de les exportacions espanyoles de taulell anaren destinats a la Unió Europea¹⁴³, mentre que a la NAFTA¹⁴⁴ correspongueren un 17% del valor i un 16,5% del volum d'aquestes: és a dir, els mercats més lucratius absorbiren gairebé dues tercers del total de les exportacions. Això es deu, segons Lluch¹⁴⁵, al fet que la indústria autòctona valenciana siga una indústria lleugera dedicada a la fabricació de béns de consum, els quals, d'una banda, rarament es fabriquen als països en vies de desenvolupament —els quals manquen d'iniciatives empresarials i són, per tant, aliens als mecanismes de l'economia moderna (aquesta teoria ha quedat desfasada en l'actualitat, a causa de la nova situació econòmica internacional¹⁴⁶)—, i de l'altra, tampoc no és habitual que es produïsquen a les zones industrialitzades que econòmicament són més potents que València, notablement Europa Nord-occidental i Nord-amèrica: en aquestes àrees, els alts salaris dels treballadors no són competitiu amb els costos de mà d'obra més baixos d'altres zones menys riques, com la nostra o la italiana (excloent-hi el nord); és per això que aquests països estan especialitzats en la fabricació de béns de producció, que requereixen una major inversió tecnològica i per tant una mà d'obra industrial relativament escassa. Segons Lluch, el fet mateix que aquests països més industrialitzats i amb major poder adquisitiu no produïsquen taulell o qualsevol altre bé de consum, que en canvi sí que es fabrica a València, els converteix en els principals mercats del producte fabricat ací¹⁴⁷.

Pel que fa a les exportacions de taulell cap a la Unió Europea, va ser a partir de l'any 1986 (en què s'hi produí la incorporació d'Espanya) que aquestes van començar a augmentar d'una forma notable: l'any 1985 la C.E.E. comprà un volum de 17 milions de m² de taulell espanyol; el 1993 aquesta xifra s'havia triplicat (superava els 50 milions). Diversos factors han propiciat aquesta espectacular alça: la reducció dels aranzels —que permetia d'exportar a preus més barats—, la millora del taulell espanyol en tots els aspectes qualitatius (dels quals destaca la professionalitat i el servei, que és un factor molt valorat en les àrees més lucratives, com hem assenyalat

adés), i també el gran interès que els nostres exportadors hi van posar en comprendre que Europa és el mercat natural de València, tant per la seua proximitat, com per la seua estabilitat econòmica, el seu alt poder adquisitiu i la seua alta densitat de població. Si fins a la fi de la dècada del 1980 França i el Regne Unit havien estat els principals mercats compradors del nostre taulell, i Portugal i Grècia s'havien convertit en dos clients importants, a partir del 1990 augmentaren espectacularment les importacions alemanyes de taulell, i també —encara que en menor mesura— les italianes i les de Benelux. Quant a Nord-amèrica, la millora de la qualitat i de la professionalitat —a l'igual que en la Unió Europea— ha influït en l'augment de les exportacions, que s'ha produït especialment a partir del 1992, quan els Estats Units començaren a eixir de la recessió econòmica en què es trobaven immersos des de la fi de la dècada anterior.

Els altres dos grans mercats als quals anaren destinades les nostres exportacions durant l'any 1993 van ser els països musulmans —tant els de l'Orient Mitjà¹⁴⁸ com els de la vessant meridional de la Mediterrània—, amb el 14% del valor i el 21% del volum, i els països del sud i del sud-est asiàtic, amb l'11% i el 10,6% respectivament. Pel que fa a la primera àrea, que durant la primera meitat de la dècada del 1980 era el principal mercat comprador de taulell espanyol, cal assenyalar que des del 1986 va experimentar una recessió a causa, d'un costat, de la caiguda dels preus del petroli que es va produir com a conseqüència del descens del valor del dòlar, i de l'altre, de la saturació d'enviaments a la qual s'hi havia arribat¹⁴⁹: el 1985 el mercat musulmà suposava el 40% del volum de taulell espanyol exportat i el 37% del valor (en l'actualitat —com acabem d'esmentar— únicament representa el 21% i el 14%, respectivament). Pel que respecta al sud i sud-est asiàtic, s'ha produït un gran creixement de les exportacions durant la darrera dècada: hem passat d'enviar-hi 3,5 milions de m², el 1985, a 13,6 milions el 1993. Les principals destinacions són Singapur i Hong-Kong, dos ports francs que en realitat funcionen com a vies d'accés cap a Malàisia, Indonèsia i la Xina.

Al quadre 7 podem observar l'evolució de les exportacions (entre el 1987 i el 1992) segons les destinacions. Convé de destacar-hi durant el 1993 l'acusat augment dels enviaments exteriors de taulell cap als mercats estado-unidenc i alemany (en els quals s'ha portat a terme durant l'actual dècada una forta campanya promocional). Hem d'advertir també, tanmateix, l'estancament dels mercats francès i anglès, que ha convertit Portugal en la tercera àrea de destinació dels productes ceràmics espanyols. En aquest quadre també podem veure el fort creixement de les exportacions durant el 1993 cap al Benelux i cap a àrees extraeuropees (com ara l'Aràbia Saudita —després de patir un llarg estancament—, Singapur, Hong-Kong

i Mèxic) i la lleugera reducció d'aquestes cap a Grècia i Itàlia. Amb tot i això, no deixa de sobtar l'alt volum d'exportacions dirigides envers aquest darrer país, que recordem que té una producció de taulell que duplica l'espanyola; això s'explica pel fet que aquestes exportacions es corresponen a uns tipus de productes —de qualitat excepcional i d'un preu sensiblement superior al de la mitjana— fabricats ací i no allà.

Quadre 7

PRINCIPALS PUNTS DE DESTINACIÓ DE L'EXPORTACIÓ TAULELLERA ESPANYOLA DURANT EL PERÍODE 1987-1993 ⁽¹⁾								
DESTINACIÓ	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1987-93
1.-ESTATS UNITS	4.958	5.422	6.673	6.117	6.155	7.899	12.934	50.158
2.-FRANÇA	5.966	6.177	6.824	7.914	7.824	7.235	7.314	49.254
3.-REGNE UNIT	5.899	6.995	7.396	6.913	6.652	6.434	6.928	47.217
4.-ALEMANYA	1.706	1.941	2.119	2.706	6.821	9.169	12.064	36.526
5.-PORTUGAL	2.311	5.337	4.616	4.069	4.899	5.862	7.807	34.901
6.-ARÀBIA SAUDITA	2.543	2.718	3.050	2.919	2.958	3.562	5.885	23.635
7.-BENELUX	1.012	1.097	1.997	2.814	3.877	4.727	6.126	21.650
8.-ITÀLIA	617	723	2.088	2.983	4.076	5.295	4.871	20.653
9.-GRÈCIA	389	1.028	2.884	3.641	3.851	4.181	4.153	20.127
10.-SINGAPUR	892	2.309	2.017	2.796	2.576	2.869	3.532	16.991
11.-HONG-KONG	1.053	1.386	1.921	2.042	2.331	2.600	4.146	15.479
12.-MÈXIC	100	473	1.903	1.834	2.244	3.623	4.606	14.783
13.-CANADÀ	1.724	2.044	2.290	1.676	1.694	1.803	2.064	13.295

(1) =Valor en milions de pessetes.
Font: Elaboració pròpia amb dades de COCIN Castelló

Tot i que el 1993 aquests tretze països que figuren en el quadre 7 es repartien més de tres quartes parts de tota l'exportació de taulell espanyol (cosa que evidencia una forta polarització), hi van haver enviaments a 139 països més.

III.4. La localització de la indústria ceràmica

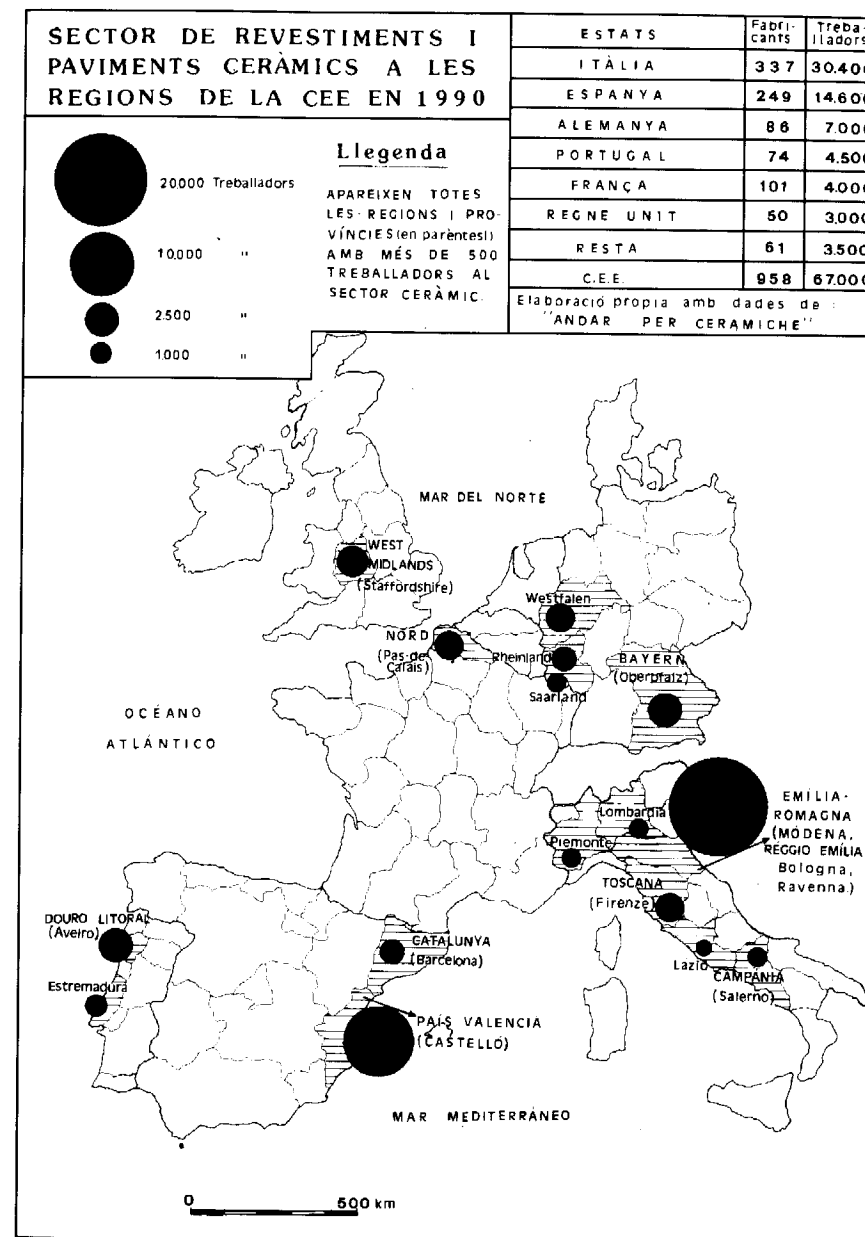
En aquest apartat comparem en primer lloc els dos majors nuclis productors de taulells del món (la Plana de Castelló i *Il Comprensorio* de Reggio-Mòdena) i analitzem la localització de la indústria taulellera arreu de la Unió Europea. En els dos punts següents hi realitzem un exhaustiu estudi i un minuciós treball cartogràfic sobre la localització de la indústria ceràmica dins la comarca de la Plana i dins de Vila-real. En el quart punt de l'apartat, examinem quines han estat les causes que han condicionat el desenvolupament de la indústria taulellera a la Plana durant les darreres dècades; entre aquestes podem trobar tots els factors de localització clàssics que cita Bale¹⁵⁰; els condicionaments físics del terreny, l'habilitat empresarial, la presència d'una mà d'obra abundant, la disponibilitat de capital, l'existència de mercat i les bones condicions per al transport i les comunicacions. Per últim, hi estudiem els factors de localització específicament referits a la indústria taulellera vila-realenca.

III.4.1. La localització dins de l'espai europeu

La Unió Europea produeix en l'actualitat la meitat dels taulells del món i només dos dels seus estats membres —Itàlia i Espanya¹⁵¹— en fabriquen una tercera part. Tant en l'un com en l'altre territori la producció s'ha concentrat en dues petites comarques: així, la Plana¹⁵² produeix vora el 90% del taulell espanyol, i *Il Comprensorio* emilià¹⁵³ fabrica més del 75% de l'italià. En la figura 5 podem observar la localització i distribució, per empreses i nombre de treballadors, del subsector tauleller en la Unió Europea.

La indústria taulellera de totes dues comarques presenta en el seu desenvolupament característiques pròpies d'allò que P. Houssel anomena industrialització local, autòctona o *espontània*¹⁵⁴. Tant la indústria taulellera valenciana com l'emiliana van nàixer *espontàniament* a partir de les iniciatives locals i al marge de la intervenció dels forans i del poder públic; totes dues comptaven amb una llarga tradició artesanal basada en l'existència de matèries primeres —en aquest cas argiles—; tant l'una com l'altra s'escampen per efecte de demostració des dels pseudemont rics en primeres matèries (Onda, Ribesalbes i l'Alcora en el cas de la Plana, i Sassuolo, Casalgrande, Scandiano, etc. en el cas del *Comprensorio*) cap a les zones més planes, més densament poblades, millor comunicades i d'antic predomini agrícola (Castelló, Vila-real, Nules i Almassora

Figura 5

a la comarca valenciana, i Reggio de l'Emília i Mòdena a l'emiliana); finalment, tant un espai com l'altre s'ubiquen en una zona intermèdia —en el interior dels respectius estats— entre un nord industrialitzat i desenvolupat i un sud eminentement agrícola¹⁵⁵.

III.4.2. La localització dins del marc comarcal

A Espanya hi havia el 1993 uns 15.500¹⁵⁶ treballadors empleats en les empreses fabricants de taulells, dels quals gairebé 13.400 (un 86%) pertanyien a empreses de la Plana. A aquest alt nombre d'operaris que treballaven directament per a la indústria taulellera a la nostra comarca el 1993 cal afegir els 2.000 empleats en les fàbriques de frites, esmalts i colors i en les d'atomització d'argiles (la distribució a escala comarcal de tots aquests empleats podem observar-la al quadre 8). A més, encara hi ha un important contingent de treballadors ocupats en altres indústries o serveis auxiliars de la ceràmica, la quantia dels quals és difícil de determinar, ja que moltes d'aquestes empreses auxiliars no treballen al 100% al servei del taulell.

A la figura 6 podem observar la ubicació de les empreses (en funció del seu nombre de treballadors) sobre la *comarca industrial taulellera* de la Plana. Hi observem com els principals eixos industrials d'ubicació de la indústria ceràmica són els configurats per la C-223, que discorre entre Vila-real i Onda (la densitat industrial és especialment intensa com més a prop de totes dues ciutats), la C-232, que parteix de Castelló (on la densitat industrial és encara feble) i segueix cap a Sant Joan de Moró i l'Alcora (on aquesta s'intensifica notablement) i per la N-340 (l'eix industrial de la qual comença pel sud a Nules, després s'afebleix fins a Vila-real i a partir d'aquesta ciutat continua amb una densitat molt més intensa a través del terme d'Almassora, fins a arribar al sud de la ciutat de Castelló). D'altres eixos de menor importància són el del Pla de l'Arc, que és una continuació cap al nord de l'eix de la N-340 a través de la C-238 (per Borriol, la Pobla i Vilafamés), els de Betxí i Ribesalbes, que constitueixen dos apèndixs de l'eix de la C-223, i el de Lluçena, que es pot entendre com una prolongació de l'eix de la C-232.

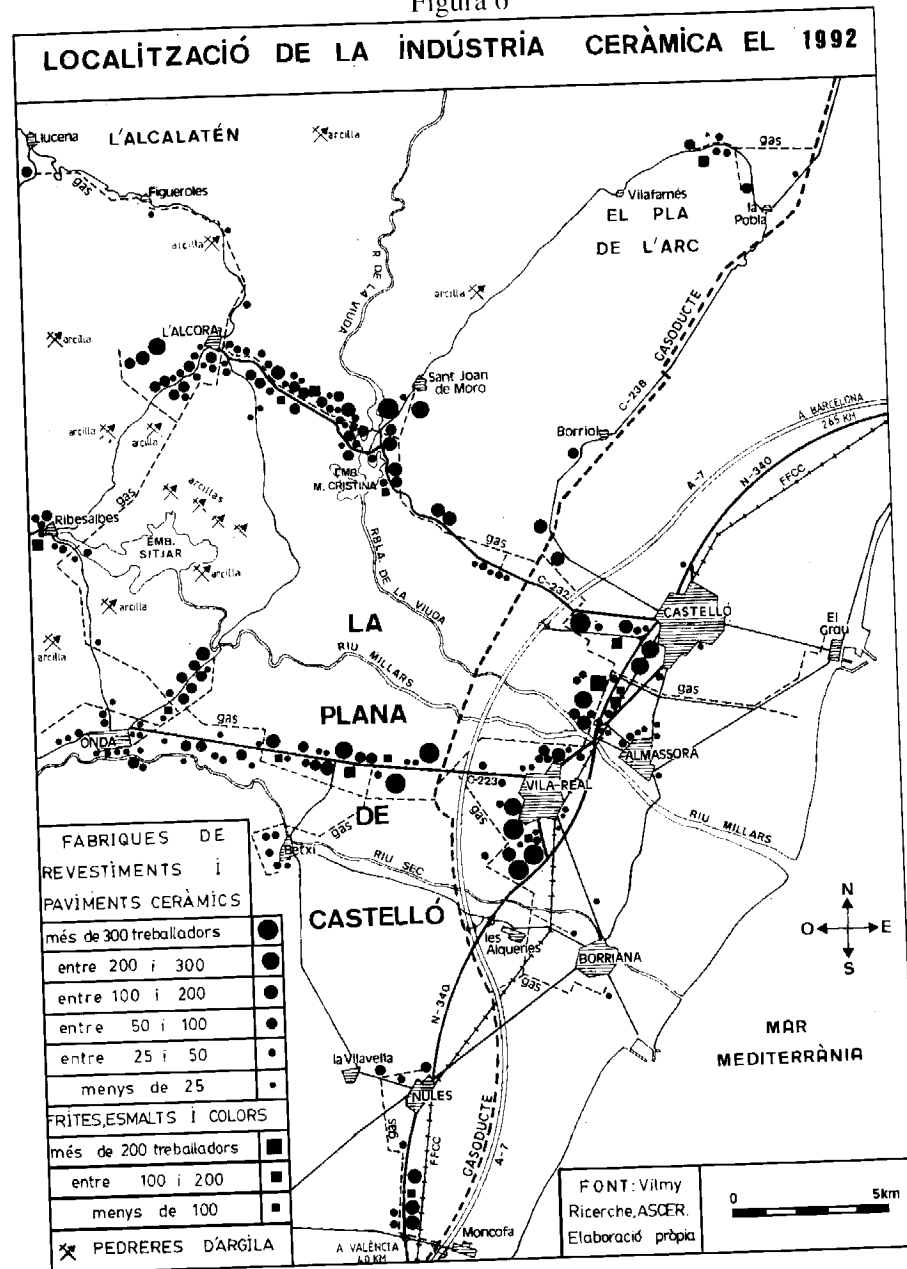
Quadre 8

EMPRESSES I TREBALLADORS CERÀMICS A LA PLANA EL 1994				
MUNICIPI	Treballadors (Empreses) (1)	Treballadors (Empreses) (2)	Treballadors (Empreses) (1) + (2)	Treballadors per Empresa
VILA-REAL	2.931 (24)	411 (4)	3.342 (28)	119
L'ALCORA	2.804 (50)	313 (4)	3.117 (54)	58
ONDA	1.982 (43)	287 (6)	2.269 (49)	46
CASTELLÓ	1.679 (20)	196 (4)	1.875 (24)	78
ALMASSORA	833 (15)	510 (1)	1.343 (16)	84
SANT JOAN DE MORÓ	1.112 (8)	25 (1)	1.137 (9)	126
NULES	929 (9)	81 (2)	1.010 (11)	92
VILAFAMÉS	199 (4)	105 (1)	304 (5)	61
RIBESALBES	201 (8)	90 (1)	291 (9)	32
BETXÍ	246 (5)	—	246 (5)	49
BORRIOL	190 (2)	—	190 (2)	95
LLUCENA	92 (1)	—	92 (1)	92
LA POBLA TORNESA	72 (1)	—	72 (1)	72
BORRIANA	37 (3)	—	37 (3)	12
LA PLANA	13.307 (193)	2.018 (24)	15.325 (217)	71

(1). Inclou el nombre de treballadors de les empreses de paviments i revestiments ceràmics i de les de decoració ceràmica al tercer foc.
(2). Inclou el nombre de treballadors de les fàbriques de frites, esmalts i colors ceràmics i de les empreses especialitzades en el subministrament d'argiles atomitzades (aquests dos subsectors, que subministren primeres matèries a la indústria taulellera, treballen al 100% al servei d'aquesta i és per això que hem cregut convenient de reflectir el nombre de treballadors que s'hi empleen).
Font: Vilmy Montanari (1994) per a (1). *Fomento de la Producción* (1993), *Sector Español de Azulejos, Pavimentos y Baldosas Cerámicas* (1994a), *Economía 3* (1994) i Vilmy Montanari (1994) per a (2). Elaboració pròpia.

D'altra banda, al quadre 9 podem observar les 42 empreses espanyoles fabricants de taulells que el 1993 tenien o depassaven els 100 treballadors (hi reflectim també els ingressos d'aquestes fàbriques el mateix any). Cal destacar el fet que 36 de les 42 empreses siguen valencianes i que 35 d'aquestes 36 s'ubiquen a la Plana. Dins de la nostra comarca la ciutat de Vila-real comptava amb la major representació: nou factories (*Porcelanosa*¹⁵⁷, *Venis*, *Zirconio*, *Azuvi*, *La Plana*, *Todagrés*, *Rocersa*, *Italcerámica* i *Studi Flama*). Mentrestant, Castelló en replegava set: *Taulell*,

Figura 6

Marazzi, Gaya, Peñarroya, Grespania (que té una planta de producció a Castelló i una altra a Nules), Gres de Valls i Diago (totes dues amb una fàbrica a la capital planenca i una altra a Onda). Precisament Onda en tenia cinc: aquestes dues que acabem d'esmentar, més Azulev, Gaya Forés i Cerfogrés. També l'Alcora i Sant Joan de Moró sumaven cinc d'aquestes empreses als seus respectius termes municipals: Superceràmica, Inalco, Azteca, Cabrera i Azuliber, a la primera ciutat, i Saloni, Estudio Cerámico, Estilos Cerámicos, Aparici i Tres F a la segona. Finalment, Nules en replegava quatre (Gres de Nules, Keraben i Balnul, a més de Grespania, a mitges entre aquesta ciutat i Castelló), Almassora dues (Pamesa i Azulejera Alcorense) i Borriol una (Porcelanatto). Fora de la Plana hem de destacar Cehimosa, ubicada a Vilallonga (la Safor), i fora de València tres empreses catalanes (Cerámicas del Foix, Cerámica Sugrañés i Sugrañés Ges Catalán), una madrilenya (Alcalagrés), una gallega (Cedonosa) i una andalusa (Syre).

Més del 40% dels treballadors industrials de la Plana estan ocupats en el subsector tauleller, i més del 80% de les exportacions industrials de la comarca són taulelleres. Aquestes xifres indiquen ben clarament l'actual polarització de l'economia planenca a l'entorn de la indústria ceràmica. Aquesta especialització al voltant d'una única activitat industrial pot generar, d'una banda, efectes econòmics beneficiosos, per tal com les empreses d'aquesta zona es beneficien de les economies d'escala i d'aglomeració; això no obstant, una excessiva polarització podria resultar perjudicial per a l'economia de la Plana, en cas que en un moment determinat es produïra una crisi conjuntural o estructural que afectàs el subsector industrial en qüestió: aquesta és la causa del declivi de moltes regions industrials¹⁵⁸. Ara bé: en el cas que ens ocupa i en el moment actual resulta bastant improbable que s'esdevinga una crisi conjuntural —i encara menys una d'estructural— al si de la indústria ceràmica; ans al contrari, és en aquests moments que el taulell de la Plana viu la major etapa expansiva de la seua història.

Quadre 9

LES MAJORS EMPRESSES ESPANYOLES DE TAULELL (1993)					
EMPRESA	TREB.	INGRES.(1)	EMPRESA	TREB.	INGRES.(1)
1.-PORCELANOSA	555	9.061	2.-TAULELL	399	7.681
3.-VENIS	380	7.579	4.-ZIRCONIO	360	4.625
5.-SALONI	320	5.463	6.-AZUVI	310	4.980
7.-ESTUDIO CERÀM.	284	1.144	8.-GRESANIA	280	4.968
9.-SUPERCERÀMICA	278	1.818	10.-MARAZZI	273	3.248
11.-PAMESA	270	6.872	12.-LA PLANA	270	3.356
13.-CER. DEL FOIX	240	2.650	14.-TODAGRÈS	225	4.076
15.-AZULEV	221	3.165	16.-GRES DE NULES	220	3.980
17.-GAYA	210	2.800	18.-KERABEN	200	3.397
19.-INALCO	200	2.050	20.-GRES DE VALLS	200	2.000
21.-DIAGO	200	1.150	22.-AZUL. ALCORENSE	160	1.455
23.-ALCALAGRÈS	160	1.400	24.-ESTILOS CERÀM.	158	1.562
25.-BALNUL	158	575	26.-CER. SUGRAÑÉS	150	1.600
27.-APARICI	145	2.400	28.-ROCERSA	136	1.765
29.-AZTECA	130	2.100	30.-GAYA FORÉS	130	1.250
31.-CEHIMOSA	130	800	32.-TRES F	125	—
33.-CABRERA	121	1.800	34.-PORCELANATTO	115	2.437
35.-ITALCERAMICA	113	2.097	36.-AZULIBER	108	2.879
37.-STUDI FLAMA	105	650	38.-SUGRAÑÉS GRES	100	2.100
39.-CERFOGRÈS	100	2.063	40.-PEÑARROYA	100	2.050
41.-CEDONOSA	100	1.300	42.-SYRE	100	1.100

(1) = Els ingressos s'expressen en milions de pessetes.
 Font: Vilmy Montanari (1994) per a les dades referents al nombre de treballadors. *Economía* 3 (1994, 28-33) i *Fomento de la Producción* (1993) per als ingressos. Elaboració pròpia.

III.4.3. La localització al terme de Vila-real

L'activitat industrial taulellera es va originar a Vila-real el 1956, quan es fundà al sud-est de la ciutat, entre l'antiga N-340 i el Camí de la Carretera, l'empresa *Azuvi*; a penes dos anys després Vila-real ja comptava dues noves empreses taulelleres: *La Plana* —ubicada a escassa distància d'*Azuvi*— i *Ceravir* —que es

trobava on hui hi ha l'empresa *Rocersa*, prop de l'eixida nord de la ciutat—¹⁵⁹. El naixement de totes tres empreses es simultani al moment d'auge taulellera que tingué lloc a la Plana a mitjan dècada del 1950 a causa de l'increment de les exportacions i coincideix també amb el període immediatament posterior a la gelada del 1956, que ocasionà fortes pèrdues a l'agricultura i que féu reflexionar als grans terratinents locals sobre la conveniència de diversificar l'economia vila-realencal¹⁶⁰.

Durant els primers anys de la dècada següent, la recuperació del subsector ceràmic planenc com a conseqüència de l'augment de la demanda espanyola i el fet que es produïra una nova crisi agrària (que originà el tancament d'algun important magatzem, com ara el de *Costa*, el 1964¹⁶¹) va impulsar la creació de dues noves empreses a Vila-real: *Mainzu* i *Zirconio*. A les acaballes de la dècada del 1960 Casimir Melià elaborà¹⁶² una estadística, segons la qual les cinc empreses llavors existents a Vila-real donaven ocupació a 327 empleats; segons aquest cens la nostra ciutat era la quinta (per darrere d'Onda, l'Alcora, Castelló i Ribesalbes) pel que fa a nombre de treballadors, però la tercera (després d'Onda i de l'Alcora) que comptava amb major capacitat de producció taulellera.

La *Primera Reconversió Industrial* possibilità l'aparició de noves empreses a Vila-real: *Todagrés*, *Italcerámica*, *Industria Española del Azulejo* i *Eidos* (aquestes dues darreres ja no existeixen actualment); això comportà un notable augment del nombre d'empleats ceràmics locals, que el 1971, segons l'estadística elaborada per Enric Domínguez¹⁶³ ja ascendia a 957 (el tercer més important de la Plana, després del de l'Alcora i el d'Onda). El 1974 es va fundar a l'eixida sud de la ciutat l'empresa *Porcelanosa*, la qual en la darrerria d'aquesta mateixa dècada ja era la major de Vila-real, de la Plana i d'Espanya. L'any següent, el 1975, s'instal·lava al sud-oest de la ciutat la primera gran empresa de frites, esmalts i colors ceràmics, que es batejà amb el poc original nom de *Fritta*, i tres anys després s'ubicava en la carretera d'Onda una altra fàbrica d'aquestes característiques (*Esmalglass*); a més a més, fins al 1982, aparegueren a Vila-real quatre noves empreses taulelleres: *Togama*, *Rocersa*, *Studi Flama* i *Novogrés*.

Durant els primers anys de la *Segona Reconversió Industrial*, en concret el 1983, Vila-real sumava ja 1.875 treballadors taulellers (segons una estimació feta a partir de dades d'ASCE¹⁶⁴); aquest volum d'empleats ceràmics seguia sent el tercer més important de la comarca, per darrere dels de l'Alcora i Onda. Durant el període en què transcorregué aquesta reconversió tecnològica s'hi instal·laren noves empreses taulelleres (les més destacades *Venis*, *Gresycer* i *Monodecor*) i d'esmalts (*Vidres*) i la majoria de les fàbriques ja existents van ser renovades tecnològicament.

Per tot plegat, en acabar la *Segona Reconversió Industrial* (el 1990), Vila-real assolí els 2.235 treballadors —si hi comptem tant els ocupats a les fàbriques de paviments i revestiments ceràmics com els empleats en les empreses de decoració ceràmica al tercer foc (que havien proliferat durant aquesta *Segona Reconversió*). Aquell any el nombre d'empleats taulellers vila-realencs ja era el segon major de la comarca, per darrere del de l'Alcora, que comptava 2.777 treballadors ceràmics, i per davant del d'Onda, que en sumava 2.412, i del de Castelló amb 1.673¹⁶⁵.

L'any següent, el 1991, es va produir un lleuger descens del nombre d'empleats ceràmics a la Plana, que va ser més acusat a l'Alcora que no a Vila-real. Vilmy Montanari comptabilitzava a la primera ciutat 2.596 ocupats en la indústria taulellera i 2.658 a la segona: era la primera volta, segons les dades d'aquesta publicació italiana, que el volum de treballadors ceràmics de Vila-real era el major de la Plana i, per tant, de tot l'estat (d'altra banda, Onda i Castelló, amb 2.200 i 1.548 treballadors, respectivament, quedaven molt lluny de les xifres de l'Alcora i de Vila-real)¹⁶⁶. Durant els dos anys següents hi hagué a la Plana un nou increment del nombre de treballadors ceràmics: el 1993 Vilmy Montanari replegava 2.931 operaris a Vila-real (que es destacava com a primer municipi de tot l'estat). En el mateix any l'Alcora reunia 2.804 empleats, Onda 1.982 (en aquesta ciutat no es va apreciar l'augment global de treballadors ceràmics a escala comarcal) i Castelló 1.679¹⁶⁷.

Si a aquests 2.931 operaris que reunia Vila-real el 1993 afegim els ocupats en dos indústries lligades al 100% amb la taulellera, com ho són les de frites, esmalts i colors ceràmics i d'atomització d'argiles, tenim que el 1993 Vila-real recollia 3.342 empleats ceràmics i si a més hi incloïem els ocupats en les empreses de maquinària per a la ceràmica (subsector en el qual la nostra ciutat és líder indiscutible a escala estatal), podem dir que Vila-real comptava el 1993 amb més de 3.700 treballadors directament relacionats amb el taulell: més de la meitat de tots els empleats industrials de la ciutat (entre els quals incloem el miler d'operàries ocupades en la indústria de manipulació de cítrics). Encara n'hi ha més, però: moltes altres empreses industrials i terciàries (com ara les de la fusta per a expositors, cartó per a envasos, tallers de reparació, energia, transportistes, distribució i venda, col·locació, etc.) estan lligades al taulell de manera més o menys directa: és difícil donar-ne una proporció exacta, però creiem no equivocar-nos en afirmar que les indústries que posseeixen un alt grau de vinculació amb el taulell suposen més de tres quartes parts de l'activitat industrial vila-realenca. Quant als serveis, aquesta proporció és sensiblement inferior, però cal no oblidar que la dependència

del sector terciari vila-realenc respecte de la indústria taulellera també és molt important: no debades, la majoria dels consumidors de serveis de la nostra ciutat són persones o famílies que depenen econòmicament de la ceràmica.

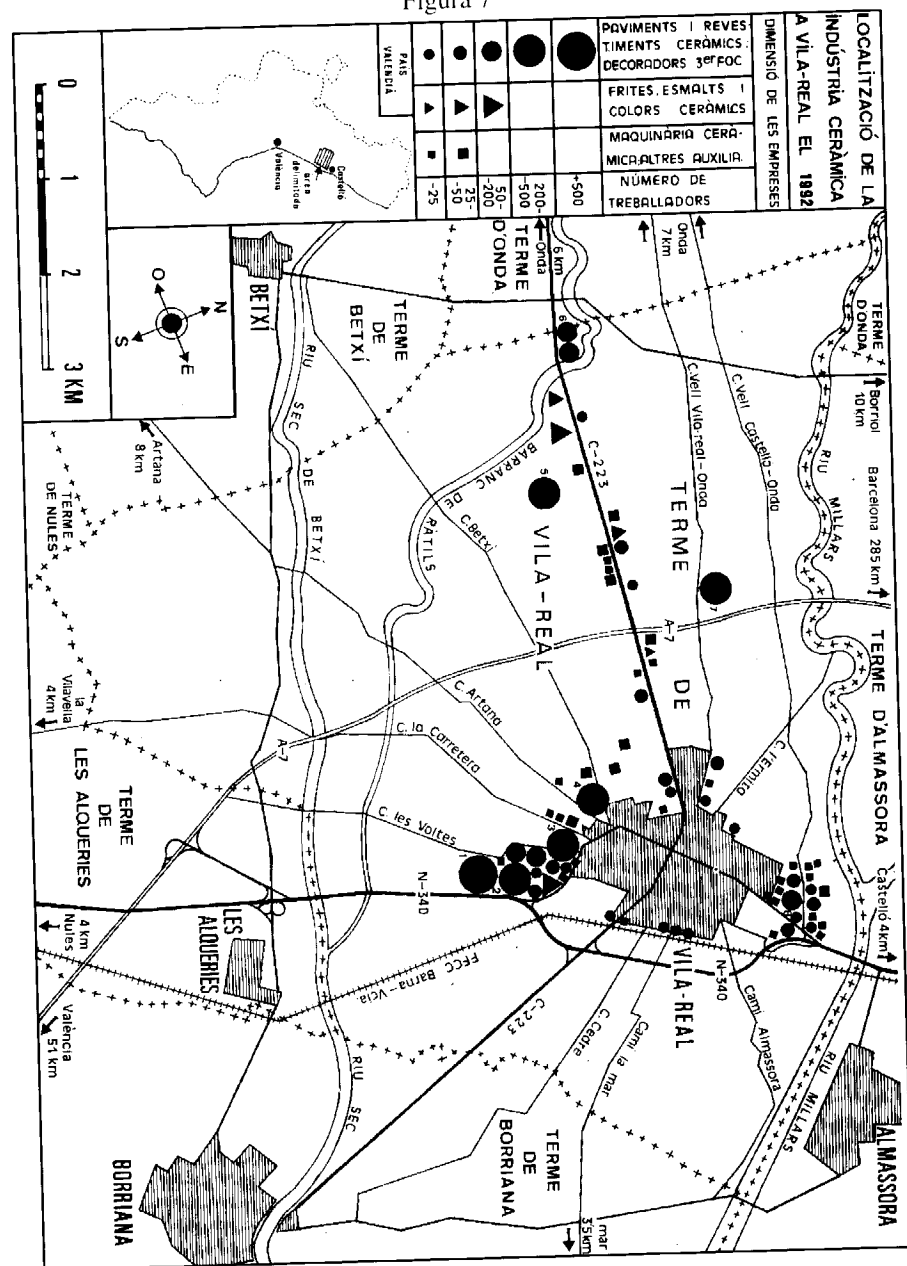
Pel que fa al nombre d'empreses ceràmiques cal dir que Vila-real reunia el 1993 una dotzena de fàbriques de revestiments i paviments ceràmics (que sumaven 2.566 treballadors), dotze més de decoració ceràmica al tercer foc (amb 365 operaris), tres empreses de frites, esmalts i colors (amb 367 empleats), una empresa especialitzada en l'atomització d'argiles (que comptava amb 44 treballadors), una vintena de tallers de maquinària ceràmica (amb més de 350 ocupats) i un nombre indeterminat d'empreses auxiliars (tant secundàries com terciàries). L'actual entramat tauleller de Vila-real —el major de la Plana— podem veure'l representat a la figura 7.

En aquest mapa podem observar diversos espais de concentració industrial taulellera a Vila-real; el major és el conformat pel polígon industrial del sud-oest, que circumda el casc urbà de Vila-real des de la carretera N-340 (vora l'accés sud a la ciutat) fins a passada la comarcal C-223 (en concret, fins al Camí Vell de Vila-real a Onda). Aquesta àmplia àrea industrial es caracteritza per l'expansió lineal de les empreses seguint el traçat dels diferents camins rurals que, des de la ciutat, parteixen radialment cap a la partida de Pinella (excepte un que va cap a la del Madrigal). L'expansió de les empreses d'aquest polígon ha teixit un àmplia àrea industrial en la qual s'insereixen ací i allà les cases del taulell: barris perifèrics i desconnectats de la xàrcia urbana de Vila-real, habitats majoritàriament per població immigrada¹⁶⁸.

Un altre espai industrial, de menor proporcions que l'anterior, és el que es troba en la zona nord de Vila-real. Aquesta segona àrea de concentració d'empreses ceràmiques, que també engloba algunes cases del taulell, segueix un eix central configurat pel Camí Vell de Castelló a Onda, però s'escampa a ponent fins al Camí de Santa Quitèria, a llevant fins al Camí de la Travessa i a tramuntana fins a l'accés nord a la ciutat¹⁶⁹.

A l'est de la ciutat, al voltant de l'Avinguda de França, existeix una petita àrea on podem trobar alguns menuts establiments fabrils ceràmics, intercalats entre el gran nombre de magatzems de taronja d'aquella zona. Aquestes empreses bàsicament es dediquen a la decoració al tercer foc¹⁷⁰.

Figura 7

Una altra gran zona industrial ceràmica és la que s'alinea a les vores de la carretera comarcal C-223 (anomenada oficialment Viver-Port de Borriana, però coneguda popularment a Vila-real com a *Carretera d'Onda*). Aquest espai, que no és compacte com els dos primers, s'estén al llarg de la carretera esmentada (o en les proximitats d'aquesta). La seua longitud és d'aproximadament cinc quilòmetres, que comencen a l'eixida oest de la ciutat de Vila-real i es prolonguen fins al terme d'Onda, on aquest eix s'allarga, sense solució de continuïtat, fins a arribar a la veïna ciutat. Aquest espai, en trobar-se allunyat del casc urbà de la ciutat, té una localització que podria qualificar-se de suburbana i les empreses que s'hi instal·len busquen l'avantatge de disposar grans superfícies¹⁷¹. Si bé aquest polígon industrial, al contrari que els dos anteriors, no inclou en la seua extensió cap barri perifèric, sí que hi trobem un greu problema de discontinuïtat espacial, ja que s'hi alternen linealment les zones industrials i les agrícoles, amb els seus perjudicis de contaminació i d'especulació que això suposa per als horts ubicats junt a la C-223¹⁷².

Com a cloenda a aquest punt dedicat a la localització de la indústria ceràmica vila-realenca convé de fer una anàlisi dels desplaçaments pendulars que diàriament s'efectuen des d'altres ciutats cap a les empreses taulelleres de Vila-real. A partir del 1960 l'extraordinari auge del transport per carretera i l'accés a l'automòbil individual per part de sectors socials cada vegada més amplis originaren al nostre país el fenomen de la mobilitat pendular diària. D'aquesta manera, la indústria pogué començar a escampar-se lluny dels cascs urbans de les ciutats i dels eixos ferroviaris, on fins a aquell moment s'havia vist restringida¹⁷³. Les conseqüències d'aquest creixement de la mobilitat laboral es traduïren en una multiplicació dels establiments industrials al medi rural (entenent medi rural com qualsevol espai agrícola, encara que es trobe ubicat ben a prop de les àrees urbanes). Això és el que s'ha esdevingut a Vila-real: les fàbriques que començaren a funcionar abans de l'any 1960 s'ubicaven molt pròximes al casc urbà (és el cas d'*Azuvi* i *La Plana*), mentre que les empreses fundades després (com ara *Zirconio*, *Todagrés*, *Italceràmica*, *Porcelanosa*, etc.) s'emplacen vora els principals eixos viaris de la ciutat i relativament separades d'aquesta.

Les empreses fundades a partir del 1960 han tendit, per tant, a allunyar-se de les capitals municipals, de manera que indirectament s'han anat acostant a d'altres ciutats. Actualment algunes empreses ubicades al terme de Vila-real (com ara *Italceràmica*) estan més pròximes a la ciutat de Betxí que no a la pròpia capital municipal, i algunes del terme d'Onda (per exemple *Gres de Valls*) i del d'Almassora

(com *Azulejera alcorense* i *Pamesa*) estan més a prop de Vila-real que no d'aquelles ciutats. Per tot plegat, la comarca de la Plana de Castelló conforma un entramat urbano-industrial en el qual els moviments pendulars diaris dels treballadors industrials són ben habituals, tant entre municipis diferents com dins dels propis municipis¹⁷⁴. Hi ha casos com el de l'Alcora i, sobretot, el de Sant Joan de Moró on el percentatge de treballadors forans és aclaparador (més del 80% en el segon cas); mentrestant, n'hi ha d'altres ciutats, com ara Castelló, Borriana o la Vall d'Uixó, on la major part dels treballadors ceràmics que hi resideixen en treballen fora. En el cas de Vila-real, el percentatge de treballadors no locals és de només un 30%, gràcies que la ciutat compta amb un alt nombre d'actius industrials que poden cobrir la major part de l'oferta de treball que hi existeix, fet que no s'esdevé a l'Alcora i a Sant Joan de Moró, on la indústria s'ha desenvolupat molt més que no la població. Així i tot, el fet que a Vila-real tres de cada deu treballadors ceràmics siguin forans ja suposa una proporció ben significativa.

Al quadre 10 podem observar la distribució dels treballadors industrials de les empreses vila-realenes segons el seu lloc de procedència. Hi podem advertir com la procedència dels treballadors no vila-realencs coincideix en alguns casos amb el major o menor grau d'accessibilitat a les fàbriques des de les seues respectives ciutats: així, *Rocersa*, empresa ubicada a prop de l'eixida de Castelló, té un alt percentatge de treballadors procedents de la capital de la Plana (66% dels operaris no locals); *Porcelanosa* i *Venis*, localitzades a prop de l'accés a Borriana, compten amb un alt nombre d'operaris que tenen el seu origen el la població veïna (el 39 i el 37% dels treballadors no locals, respectivament), i el mateix podem dir del grup *Italgrés* respecte a la ciutat d'Onda (26% dels no locals); mentrestant, en una empresa ubicada dins el casc urbà, com és *La Plana*, pràcticament la totalitat dels treballadors són locals (92%). També podem dir que, com més a prop s'ubica l'empresa del centre de la ciutat menys treballadors forans sol tenir: *La Plana*, a poc més d'un quilòmetre del centre, compta només un 8% d'operaris no vila-realencs; *Porcelanosa*, a menys de 3 km., té un 16% de forans; a *Zirconio*, que s'ubica a uns 4 km. del centre, hi treballa un 30% d'operaris d'altres ciutats, mentre que a *Todagrés* (a 5 km.) els forans són un 35% i a *Italgrés* (a 7 km.) en són el 49%.

Quadre 10

LLOCS DE PROCEDÈNCIA DELS TREBALLADORS TAULELLERS DE VILA-REAL

EMPRESA	VR	CS	BO	ON	AL	NU	BE	LV	RP	AT	TOT
PORCELANOSA	467	23	31	2	2	1	3	3	16	-	547
ZIRCONIO	269	40	6	30	9	6	4	6	13	3	386
VENIS	233	28	48	5	9	7	4	4	17	2	363
AZUVI	257	29	25	8	4	1	5	-	5	3	337
ITALGRÉS	144	41	9	34	10	2	5	9	10	2	274
LA PLANA	226	3	4	-	5	1	-	4	2	-	245
TODAGRÉS	154	27	4	6	4	8	3	1	9	22	238
ROCERSA	68	33	3	4	2	2	3	-	1	2	118
8 EMPRESSES	1818	224	130	91	45	28	27	26	73	34	2508

VR=Vila-real, CS=Castelló, BO=Borriana, ON=Onda, AL=Almassora, NU=Nules, BE=Betxí, LV=La Vall d'Uixó, RP=Resta de la Plana, AT=Altres procedències, TOT=Total

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades facilitades per les empreses.

III.4.4. Els factors de localització a la Plana

La concentració industrial ceràmica a què s'ha arribat a la Plana ha estat condicionada des de fa temps, com encara ho està hui, per una sèrie de factors físics i humans. Respecte als primers, podem assenyalar que l'explotació dels recursos naturals endògens ha constituït sempre un factor determinant de l'origen de les indústries valencianes¹⁷⁵. Els pseudomont de la Plana es caracteritzen per l'abundància d'argila, factor que possibilita una incipient industrialització (basada en la ceràmica) als municipis d'Onda, l'Alcora i Ribesalbes, que posseïen jaciments argilosos de qualitat excel·lent. A més de les primeres matèries, tanmateix, era necessària l'existència de cursos d'aigua, ja que aquest líquid —tan apreciat en el nostre territori— es feia servir en algunes de les fases de la producció, com ara el rentat i la mòlta de les argiles (en l'actualitat també és imprescindible en els processos de preparació de les argiles); per bé que els seus cabals foren mínims, les aigües del riu de Llucena, a l'Alcora, i les del riu de Sonella a Onda foren ben aprofitades per tal d'iniciar la industrialització taulellera. També l'existència de

boses i arbusts a les muntanyes de l'Alcora i d'Onda va permetre que se n'aprofitàs la llenya per a fer-la servir en els antics forns moruns (que precisaven de carbó vegetal per al seu funcionament); el resultat de l'ús indiscriminat i incontrolat d'aquest combustible és encara hui manifest en la rodalia dels municipis d'Onda i —sobretot— de l'Alcora, on la major part de les muntanyes deixen veure la seua roca mare a causa de la secular deforestació a què han estat sotmeses. Finalment, un quart tret físic que condicionà la ubicació de les empreses ceràmiques a la Plana fou el fet que aquesta, precisament, com indica el seu nom, fóra una comarca plana: per aquesta raó no resultà difícil d'ubicar-hi empreses ceràmiques, que per les seues característiques necessiten grans espais per a la seua instal·lació¹⁷⁶.

Un document datat cap al 1750 que fa referència als motius pels quals es va fundar el 1727 a la Plana la *Real Fábrica* resumeix quins eren els condicionaments físics que es requerien per a l'establiment d'una fàbrica de ceràmica (requisits que l'Alcora complia en la seua totalitat); hi diu: «Las circunstancias que facilitan y hacen a propósito el sitio para la dicha fábrica y que la materia sea perfecta son estar en un citio llano, capás para poderse estender; más y más en terreno muy templado en todo tiempo y muy sano, la abundancia de aguas perennes, tomadas en un riachuelo que continuamente nase en estados del Señor Conde de Aranda. La abundancia de leña tan contigua a dicha fábrica que, a muy corta distancia de ella, por la parte superior assia el monte, se arranca, sin que haya faltado jamás...»¹⁷⁷.

Els condicionaments físics del terreny, tot i que durant en el segle XVIII i XIX i la primera meitat de l'actual van ser uns factors de localització fonamentals per a la indústria ceràmica, han perdut la importància que tingueren, ja que en l'actualitat la localització industrial ve determinada primordialment per factors com ara la proximitat al mercat i a les vies de comunicació¹⁷⁸ (com veurem al final d'aquest punt); de fet, hui dia la major part de les matèries primeres amb les quals es fabrica el nostre taulell ni tan sols provenen de la Plana. D'altra banda, l'aigua, que segueix sent un factor primordial, s'obté en quantitats més abundants gràcies a la regulació dels cursos dels rius i a l'explotació massiva dels aqüífers; pel que fa al combustible, en l'actualitat es fa servir gas natural (i en cap cas carbó vegetal). Finalment, els grans espais que es precisen per a la instal·lació de les empreses es poden aconseguir fins i tot en zones que no siguen planes, gràcies a l'eficiència de les modernes tècniques constructores que permeten d'aplanar i anivellar tantes hectàrees de terreny com facen falta.

Entre els factors humans que han determinat el desenvolupament històric de la indústria ceràmica de la nostra comarca cal destacar per davant de qualsevol altre

la tasca realitzada per l'empresariat de la Plana, que ha estat fonamental en el naixement, en el desenvolupament i en la pervivència de la nostra indústria ceràmica. Els empresaris autòctons, i sobretot els alcorins i els onders, han sabut traure endavant les seues empreses —malgrat haver experimentat diverses etapes difícils en la seua trajectòria— sempre per iniciativa pròpia i sense cap tipus d'ajuda estatal. És per això que podem afirmar que la indústria ceràmica de la Plana respon al model d'industrialització que Houssel¹⁷⁹ anomena *espontània* i que es caracteritza per ser fruit de les iniciatives locals i desenvolupar-se al marge de la intervenció dels forans i del poder públic¹⁸⁰. Les empreses autòctones són sempre primordials per al teixit industrial d'una zona qualsevol, ja que solen trobar-s'hi tan plenament integrades que en moments de crisi els empresaris locals es mantenen fidels a la ubicació de l'empresa i no busquen de relocalitzar-la en d'altres zones amb majors avantatges aparents.

Una altra propietat que segons Houssel caracteritza la indústria espontània és la seua gran dispersió en menuts establiments fabrils; aquest factor, si bé d'una banda permet que les empreses mostren un major dinamisme i versatilitat, de l'altra impedeix gaudir dels avantatges de les economies d'escala (de què es beneficien les grans empreses). Tot i que a la comarca de la Plana es troben les fàbriques de majors dimensions mitjanes del País Valencià, s'hi produeix al mateix temps una acusada dispersió de la indústria taulellera en factories de caràcter familiar: l'explicació d'això cal buscar-la en el fet que el sistema valencià de repartiment de la terra, rigorosament equitatiu, possibilitava que la gran majoria dels autòctons — dels planencs— foren terratinents, per poques fanecades que tingueren. Amb el procés d'industrialització taulellera molts propietaris agrícoles (sobretot a Onda i a l'Alcora, que és on més primerencament es va iniciar aquest procés) s'hagueren de resignar a treballar com a mers assalariats, però així i tot alguns d'aquests —impulsats per la vella mentalitat, pròpia del camp valencià, segons la qual tothom pot ser propietari— acabaren deixant el seu lloc de treball per tal de posar en funcionament la seua pròpia empresa de taulellets¹⁸¹; cal tindre present a més que, almenys fins a la dècada del 1960, la creació de les noves empreses no requeria un gran esforç inversor per part dels nous fabricants. Tot plegat explica que molts alcorins i onders fundaren xicotets establiments fabrils de caràcter familiar; com a conseqüència d'això hui dia encara predomina la petita empresa en aquestes dues ciutats: dues tercers parts de les empreses taulelleres de l'Alcora i d'Onda tenien el 1993 menys de 50 treballadors i entre les dues ciutats només reunien una gran empresa (de més de 250 empleats). La mitjana global de treballadors per empresa

hi era de 56 a l'Alcora i de 46 a Onda, quan a tot la Plana s'acostava als 70. A partir de la dècada del 1960 l'expansió de la indústria taulellera cap a la zona de llevant de la Plana (Vila-real, Castelló, Almassora, Sant Joan de Moró i Nules) coincideix amb un sensible increment de les exigències de capital per a fundar noves empreses taulelleres i com a conseqüència en aquestes localitats es creen relativament (si comparem amb Onda i l'Alcora) poques indústries de caràcter familiar i dimensions menudes, i moltes societats anònimes de dimensions mitjanes o grans: hi havia en el 1993 la meitat de les empreses eren de dimensions mitjanes o grans: hi havia en concret cinc grans empreses (de més de 250 empleats) i set de grandària mitjana (entre 50 i 250), i la mitjana de treballadors per empresa era de 122 (més del doble que a l'Alcora i quasi el triple que a Onda). Un altre exemple encara més explícit és el de Sant Joan de Moró, que el 1993 comptava cinc grans empreses entre les huit que hi havia al seu terme, amb una mitjana global de quasi 140 treballadors per empresa.

D'altra banda, la disponibilitat de mà d'obra a costos relativament baixos sempre ha estat, segons Lluch¹⁸², un factor condicionant del desenvolupament de la indústria valenciana; la indústria taulellera de la Plana no n'ha estat mai, fins a temps força recents, una excepció. Tanmateix, durant l'època expansiva que conegué la indústria taulellera de la Plana en les dècades del 1960 i del 1970, la població immigrada esdevingué el principal sustent de les empreses ceràmiques: això es degué en bona part —com acabem d'explicar— a la mentalitat dels autòctons, que a l'Alcora i Onda feien tot el possible per establir-se pel seu propi compte, mentre a les ciutats agrícolament més riques (com Vila-real, Castelló, Almassora i Nules) preferien treballar en el camp o bé en els serveis —rarament com a assalariats en la indústria taulellera. Relacionades amb aquesta indústria, les primeres onades migratòries significatives arriben entre 1950 i 1960 a l'Alcora, que augmenta la seua població en un 30%, i sobretot a Onda, ciutat que veié créixer els seus efectius demogràfics en un 43% durant aquest període¹⁸³ (en aquest segon cas l'increment poblacional estigué impulsat a més, encara que de manera secundària, pel desenvolupament agrari¹⁸⁴). La majoria dels immigrants procedien de zones d'agricultura extensiva de secà de la Manxa i d'Andalusia, encara que també se'n podien trobar valencians i aragonesos de comarques pròximes¹⁸⁵. A partir del 1960 la indústria taulellera comença a escampar-se de forma important cap als nuclis de la Plana litoral, i són Castelló i Vila-real les ciutats que més creixen durant el període 1960-70, amb uns percentatges del 51 i del 36% respectivament; amb tot Onda i l'Alcora continuaren augmentant la seua població (la primera ho féu en un

22% i la segona en un 33%). Els immigrants, normalment antics jornalers, van esdevindre una mà d'obra abundant, poc qualificada i dòcil, que acceptava baixes remuneracions, ja que aquestes encara superaven els ingressos que els nouvinguts obtenien anteriorment de l'economia tradicional.

En l'actualitat, en canvi, entre els treballadors de la indústria taulellera de la Plana —que representen ni més ni menys que el 40% de tota l'ocupació industrial de la comarca (i no hi comptem els auxiliars)— podem trobar-ne molts d'origen local, ja que entre els joves hui es prefereix el treball en la indústria, i no l'agrícola com s'esdevenia durant les primeres dècades de l'expansió taulellera. En aquest canvi de preferències laborals per part de la joventut local ha influït, d'una banda, el fet que els salaris agrícoles estiguen estancats almenys des de mitjan dècada del 1980, i de l'altra, el que la qualificació global dels operaris taulellers haja augmentat notablement durant la *Segona Reconversió Industrial* i que els sous percebuts siguen, per tant, més raonables que no ho eren durant les dècades del 1960 i 1970 (la qual cosa tampoc no vol dir que en l'actualitat siguen especialment alts, ni molt menys).

Pel que fa a la disponibilitat de capital, Ernest Lluch¹⁸⁶ assenyala que la indústria valenciana ha conegut històricament tres fórmules de finançament: la reinversió dels propis beneficis empresarials (o autofinançament), l'aportació de capital provinent d'altres sectors i el crèdit bancari. La indústria taulellera de la Plana ha conegut totes tres vies de finançament: durant les dècades del 1950 i 1960 van aparéixer a Onda i a l'Alcora moltes empreses que, fundades gràcies als estalvis familiars dels seus iniciadors, aconseguïen de créixer en els anys següents mitjançant l'autofinançament¹⁸⁷; durant el mateix període, a Vila-real, Castelló, Almassora i Nules la principal font de finançament —a diferència de la dels municipis anteriors— fou el capital provinent d'altres sectors, fonamentalment de l'agricultura i més en concret de la citricultura. A partir de la dècada del 1970, en canvi, amb la introducció de les innovacions tecnològiques de la *Primera Reconversió Industrial*, les exigències de capital per a invertir en la modernització de la indústria taulellera es van multiplicar i gairebé la totalitat de les empreses (tant les Onda i l'Alcora, com les de Vila-real, Castelló, Almassora i Nules) es van veure forçades a recórrer al crèdit bancari per tal que aquest finançara les inversions.

Durant la *Segona Reconversió Industrial* l'autofinançament jugà un paper destacat a les empreses amb majors recursos, que mitjançant la reinversió dels seus beneficis, van ser les primeres a incorporar les innovacions tecnològiques. El crèdit bancari, però, continuà sent fonamental com a font de finançament per a les

empreses mitjanes i menudes, sobretot després que l'ajuda econòmica demanada per ASCER el 1982 per tal de reconvertir el subsector fóra denegada pel govern¹⁸⁸. A partir de la dècada del 1990 una nova fórmula s'ha afegit a les abans esmentades: el finançament públic. Després de molts anys de demandes infructuoses, el capital públic —a través de l'*Institut Valencià de Finances*— comença ara a col·laborar en el finançament de les inversions taulelleres. Aquesta col·laboració es porta a terme bé mitjançant l'aportació directa de capital (com a màxim un 75% del necessari per a cada projecte) per part de l'I.V.F., amb un termini de devolució de 5 a 7 anys, bé a través de la subvenció dels tipus d'interés que les empreses hagen de pagar a l'entitat creditícia. En l'actualitat i a escala valenciana, cal dir que les taulelleres de la Plana són les empreses que amb més decisió s'han acollit a les ajudes oferides per aquest organisme públic valencià, la qual cosa és un indicador més del dinamisme que segueix caracteritzant aquesta indústria.

Un altre factor de localització industrial és el mercat: a mesura que les indústries situades a prop de les zones de proveïment de les primeres matèries anaven declinant, el mercat esdevenia un factor d'atracció cada volta més important per a la localització de la indústria¹⁸⁹. Fins a mitjan segle XX, el mercat natural del taulell de la Plana ha estat bàsicament la Ciutat de València, encara que Barcelona i en menor mesura Andalusia —àrees relativament llunyanes— ja eren durant aquesta època dos destacats mercats per als nostres productes¹⁹⁰. Si d'antic la proximitat a un gran mercat com era el de la Ciutat de València pogué influir en el desenvolupament industrial taulell de la Plana, en l'actualitat aquest factor a penes sí que és rellevant: l'enorme acurtament *virtual* de les distàncies que s'ha produït gràcies a la millora dels transports i de les infraestructures viàries ha possibilitat que els més remots mercats mundials puguin ser hui clients del nostre taulell.

Pel que a l'accessibilitat, cal dir que durant les tres últimes dècades s'ha observat un canvi de tendència en la localització de les empreses taulelleres de la Plana. Si bé en un principi la majoria d'aquestes s'ubicaven a les ciutats d'Onda, l'Alcora i Ribesalbes (és a dir, pròximes a les zones de proveïment de primeres matèries), a partir del 1960 comença a observar-se una difusió de les empreses cap a les principals vies de comunicació, per tal d'assolir una major accessibilitat. Bale considera¹⁹¹ que aquesta tendència de relocalització d'empreses fou un fenomen generalitzat en els països industrialitzats des de la fi de la Segona Guerra Mundial, encara que referint-nos al cas valencià hauríem d'ajornar aquest reemplaçament a partir del 1960. Vila-real, Almassora, Castelló i Nules (ciutats per les quals passa

la N-340, l'A-7 i el ferrocarril Valencia-Tarragona) es van beneficiar d'aquesta tendència per tal com la seua accessibilitat era més bona que no la dels nuclis ceràmics tradicionals. No obstant això, el canvi de tendència en la localització industrial taulellera de la Plana no ha implicat la desaparició de les empreses onderes i alcorines, ans al contrari, aquestes dues ciutats han seguit augmentant el nombre d'empreses gràcies a la inèrcia industrial que s'hi havia creat després de més de dos segles de fabricació industrial ceràmica (i molts més de producció artesanal).

En el moment actual, la infraestructura viària bàsica de la Plana la componen la Carretera Nacional 340 (Cadis-València-Barcelona), el ferrocarril Almansa-València-Tarragona i l'Autopista de la Mediterrània (A-7); aquests tres importants eixos recorren a través de l'espina dorsal de l'Eix Mediterrani —que és l'autèntic cordó umbilical pel qual València ha estat lligada a Catalunya i a tot Europa¹⁹² i que en l'actualitat concentra el major volum d'activitat econòmica de tot l'estat. A banda, la Plana compta amb una àmplia xàrcia de carreteres comarcals i locals, algunes de les quals suporten un enorme trànsit relacionat amb l'activitat taulellera: són els casos de la C-223 (que va de Vila-real a Onda), la C-232 (que va de Castelló a l'Alcora), la carretera local que circula entre l'Alcora i Onda o el recentment inaugurat eix Betxí-Borriol (C-238). Aquesta infraestructura viària es completa finalment amb el port de Castelló i el de la Ciutat de València (especialment aquest darrer, des d'on ix la major part de les exportacions taulelleres de la Plana), i amb el gasoducte Tarragona-València —fonamental per al subministrament energètic de les empreses taulelleres.

Tot i que les infraestructures viàries de la Plana han millorat notablement durant el 1994 (amb les inauguracions del desviament de la N-340 al seu pas per Castelló i de l'eix Betxí-Borriol), la xàrcia viària comarcal encara resulta insuficient: el principal problema —a banda de les travessies de la N-340 per Nules i per les Alqueries— és el peatge abusiu que cal pagar per circular per l'A-7¹⁹³. A pesar d'això durant la dècada del 1990 l'economia de la nostra comarca ha estat una de les que major creixement ha experimentat dins del País Valencià: convé recordar al respecte el mite —utilitzat sovint pels dirigents polítics— que relaciona el millorament de les comunicacions viàries amb un progrés i benestar econòmic imminent, el qual ha estat posat en qüestió per Jean-Marc Offner, en afirmar¹⁹⁴ que la millora de les infraestructures viàries d'una determinada àrea no és tan rellevant com alguns governants han pretés si en aquella àrea prèviament no existeix certa activitat econòmica¹⁹⁵.

Finalment, com a darrer dels factors que determinen habitualment la localització industrial destacarem les economies d'aglomeració o d'escala. Precedo & Villarino consideren que les economies d'aglomeració d'una regió industrial suposen —tot citant Pierre George¹⁹⁶— «...una fuerza de atracción para otras industrias, porque existe ya una infraestructura: transportes, reserva de mano de obra por concentración urbana, servicios y técnicas, consolidación de un mercado local o regional diversificado e instituciones financieras...»¹⁹⁷. No hi ha dubte que les economies d'aglomeració han tingut un paper primordial —més que no el mercat o les infraestructures— en la localització recent de la indústria ceràmica a la Plana, ja que han creat una *inèrcia* industrial en la comarca de la qual es beneficien les empreses ceràmiques que s'hi ubiquen.

Mitjançant un procés d'integració vertical, les empreses ceràmiques de la Plana han comportat la localització d'altres establiments fabricants d'*inputs* i d'*outputs* per a la indústria taulellera; a través d'un procés d'integració horitzontal, les fàbriques taulelleres de la Plana i les seues auxiliars (tant d'*inputs* com d'*outputs*) també han atret noves empreses taulelleres. Per tot plegat s'hi ha produït un procés acumulatiu, que gràcies a la inèrcia industrial a què ens referim abans, ha atret noves empreses auxiliars i noves empreses taulelleres i ha creat a la Plana un gran complex ceràmic que agrupa 193 empreses i més de 13.300 treballadors, només entre els fabricants de taulells; a banda, la comarca compta nombroses empreses auxiliars ceràmiques que, com hem dit, proporcionen *inputs* (les empreses d'extracció i comercialització d'argiles, d'energia, de fabricació de maquinària o les mateixes de frites, esmalts i colors ceràmics) o *outputs* (les d'envasos, embalatges, transport, servicis de distribució, de col.locació, etc.). Entre les activitats auxiliars ceràmiques cal destacar molt especialment els serveis d'investigació, que possibiliten la formació dels tècnics especialitzats, que són la garantia del futur desenvolupament del subsector tauleller i constitueixen per tant un dels principals factors de localització en la indústria moderna.

III.4.5. Els factors de desenvolupament del taulell a Vila-real

Tot i que actualment podem considerar la indústria taulellera com el principal motor de l'economia vila-realenca no fou fins fa unes dècades que aquesta va fer aparició a la nostra ciutat. Fou, doncs, en un context econòmic absolutament agrari que va ser fundada, l'any 1956, la primera indústria taulellera vila-realenca. A

diferència d'altres ciutats de l'entorn comarcal com ara Onda o l'Alcora, no havia existit anteriorment a Vila-real cap tradició artesanal ceràmica. En poc més de dues dècades, però, la indústria taulellera esdevindria una peça clau en l'economia de la ciutat. Entre les causes que condicionaren l'aparició d'aquesta indústria al municipi podem destacar, precisament, la proximitat a aquestes ciutats de gran tradició artesanal abans esmentades, però també la disponibilitat de capital, l'experiència i l'esperit emprenedor dels empresaris locals i la presència d'una mà d'obra abundant, que sovint era d'origen forà.

La proximitat a una zona de gran tradició ceràmica —com ho és la d'Onda i l'Alcora— no cal dir que fou un factor determinant a l'hora d'establir les primeres empreses taulelleres a Vila-real durant la dècada del 1950. Les raons per les quals aquest va ser el subsector industrial escollit pels empresaris locals cal buscar-les, d'una banda, en aquesta gran tradició ceràmica de la comarca, que determinava que els inversors vila-realencs considerassen aquest subsector com un negoci relativament segur, per tal com en tenien abundoses referències, i d'altra banda, en el fet conjuntural que, segons Rosselló¹⁹⁸ la indústria ceràmica travessava aleshores una conjuntura positiva, gràcies a la posada en marxa del *I Plan Nacional de la Vivienda* i a l'augment de les segones residències arran de l'auge turístic.

Quant a la disponibilitat de capital cal assenyalar que l'acumulació per part dels comerciants i terratinents locals de diners procedents d'excedents i especulacions en l'exportació de cítrics, junt amb les notables masses d'estalvis de particulars, van jugar un paper decisiu per al finançament inicial de la indústria ceràmica¹⁹⁹. Així, mentre que a Onda i a l'Alcora l'autofinançament fou la principal causa del desenvolupament inicial del subsector tauleller, a Vila-real van ser les transferències d'estalvi procedent de l'agricultura que el finançaren en un primer moment²⁰⁰. Posteriorment el subsector es va alimentar mitjançant l'autofinançament, però també a través de nous estalvis provinents del camp, que ajudaren a consolidar aquesta indústria a la ciutat. A partir de la dècada del 1970 —amb la *Primera Reconversió Industrial*— les inversions necessàries per a modernitzar el subsector tauleller es multiplicaren i el finançament agrari resultava insuficient per a poder dur a terme les inversions requerides; d'aquesta manera perdé gran part del seu pes i el crèdit bancari privat esdevingué la principal font de finançament de la indústria taulellera vila-realenca. Això podem constatar-ho en observar l'augment del nombre de sucursals bancàries que es produí a la ciutat partir del 1967: mentre que durant el període comprés entre 1936 i 1967 no n'hi va aparéixer cap, entre 1967 i 1975 se n'hi van establir set, que es van afegir a les tres sucursals ja existents²⁰¹.

Això és una prova fefaent de la forta capitalització que experimentà la indústria taulellera local durant la reconversió dels setanta²⁰².

En els anys posteriors les exigències de capital per part de la indústria taulellera seguien augmentant i el pes del crèdit bancari en el finançament d'aquesta (tant en la inversió com en el posterior estalvi dels beneficis) era cada volta més rellevant. Fins al 1982 sis noves sucursals bancàries es van instal·lar a Vila-real alhora que naixien quatre noves empreses ceràmiques²⁰³ i que se n'ampliaven part de les ja existents. Durant la *Segona Reconversió Industrial* (1981-89) les majors empreses van poder autofinçar les fortes inversions que es requerien i van ser, per tant, les primeres a incorporar les innovacions tecnològiques. Mentrestant, les menudes i mitjanes empreses seguien comptant amb el crèdit bancari com a principal font de finançament.

Només durant el període comprés entre 1987 i 1988 s'invertiren a Vila-real 2.225 milions de pessetes²⁰⁴ dedicats a la creació d'empreses o a l'ampliació de les existents; en el mateix període s'hi establiren sis noves sucursals bancàries²⁰⁵. El 1992 Vila-real comptava ja vint-i-tres sucursals bancàries, catorze caixes d'estalvi i set caixes rurals: quaranta-quatre entitats de crèdit²⁰⁶ que suposaven la major *ratio* per habitant de tota la comarca (llevat de l'Alcora) i la major entre totes les ciutats valencianes de més de 35.000 habitants (excloent-ne Oriola²⁰⁷). No és gens agosarat d'afirmar, per tant, que l'establiment a Vila-real de noves sucursals bancàries es relaciona directament amb el creixement del subsector tauleller²⁰⁸; les primeres apareixen davant la necessitat de canalitzar els estalvis i proporcionar el capital imprescindible per al finançament de les segones.

Pel que respecta a l'esperit emprenedor de l'empresariat local hem de destacar que des de mitjan segle XIX, els vila-realencs —gràcies al comerç de taronges— havien mantingut unes intenses relacions internacionals, les quals van propiciar que els contactes empresarials i de prospecció amb els mercats exteriors fossen continus. Aquesta notable activitat comercial, juntament amb la incipient indústria que havia aparegut a Vila-real i que es dedicava fonamentalment a la fabricació de maquinària per al cultiu dels cítrics, havia instruït els empresaris locals en els camps tècnic i comercial. L'ambient propici als negocis de la segona meitat de la dècada del 1950 —que es veié afavorit per la fi del bloqueig internacional (1953) i per l'inici del *Plan de Estabilización* (1959)— també col·laborà a desenvolupar les aptituds empresarials dels vila-realencs. La gelada del 1956, que provocà el tancament de molts comerços cítrics, va fer que els principals terratinents de Vila-real començaren a reflexionar seriosament sobre el futur de l'economia

local²⁰⁹. Precisament aquell any, després d'una reunió mantinguda per aquests —en la qual anaven a establir-se les bases de l'actual economia vila-realenca al voltant de la indústria ceràmica— es fundava la primera empresa taulellera de la ciutat.

Des de la fundació d'aquesta primera fàbrica el 1956 fins hui, el nombre d'empreses taulelleres s'ha multiplicat a Vila-real: actualment n'hi ha 24 només entre les de revestiments i paviments ceràmics i les de decoració ceràmica al tercer foc. Han estat sobretot empresaris locals que han possibilitat aquest increment del nombre de factories; en dotze de les tretze majors empreses ceràmiques de Vila-real el lloc de residència de l'empresari és un factor decisiu per a la localització taulellera: únicament en un cas —*Todagrés*— els propietaris són forans (catalans, en concret), si bé n'hi ha una empresa —*Porcelanosa*— en què algun dels seus accionistes majoritaris també és català, i tres casos en què aquests són en part vila-realencs i en part de la resta de la comarca (de Castelló —*Rocersa*—, d'Onda —*Italgrés*— i de l'Alcora —*Mainzu*—).

Pel que fa a la disponibilitat de mà d'obra, finalment, cal dir que el fet que Vila-real fóra un ric i pròsper centre agrari no només retenia la població jove autòctona, sinó que ja des de la dècada del 1950, fins i tot atreia immigració (moltes vegades estacional), que procedent de zones d'agricultura extensiva de secà era atreta pels sous relativament alts de l'agricultura intensiva citrícola practicada ací²¹⁰. Quan a la darrerria de la dècada del 1950 Vila-real començà a industrialitzar-se, aquesta població immigrada es convertí en el principal sustent de les empreses ceràmiques, ja que la majoria dels autòctons —que eren propietaris agraris— van preferir continuar com a tals. Hui aquesta situació ha canviat notablement, ja que entre la població jove vila-realenca —tant se val que siga o no d'origen local— el treball en aquesta indústria és una opció normal, força estesa i habitualment preferida a l'agricultura.

Dins de les argiles valencianes trobem, d'una banda, aquelles que posseeixen les característiques adequades per a la fabricació de productes ceràmics poc porosos, el tret més destacat dels quals és l'alta resistència mecànica, la qual condiciona la seua idoneïtat per a pavimentar els sòls; de l'altra, hi ha un tipus d'argiles apropiades per a la fabricació de taulells porosos, peces que compten una alta estabilitat de grandària i de forma, la qual cosa els fa més adequades per al revestiment de parets²¹³. Les primeres, que s'utilitzen en els processos de monococcio, provenen sobretot de la zona de Villar-Higueruelas i de la pedrera de Sant Joan de Moró, on les argiles contenen una baixa proporció de carbonats. Pel que fa a les argiles que es fan servir per a la fabricació de revestiments (tant en bicoccio com en monococcio) s'hi compten, d'una banda, les dels jaciments de Chulilla, les Useres i Mora de Rubielos, que s'empren per a barrejar-les amb les argiles *base* i que proporcionen al taulell plasticitat, facilitat d'eixugat i baixa contracció de cocció; d'altra banda, les terres de Bugarra i les de la zona de Mas Vell-Sitjar-Araia són les argiles base utilitzades per a aquest tipus de fabricació, ja que les seues característiques les fan més idònies per a obtenir-ne un taulell amb les qualitats que acabem d'esmentar²¹⁴.

Fins a l'inici de la *Primera Reconversió Industrial*, el gruix de la producció taulellera de la Plana eren els revestiments, les primeres matèries dels quals s'obtenien a les pedreres ubicades a la zona del Mas Vell-Sitjar-Araia. Amb aquesta reconversió, però sobretot amb la posterior (la *Segona Reconversió Industrial*), es produí un fort avanç en la producció de paviments i així s'hagueren d'explotar d'altres jaciments amb argiles menys carbonatades. Des d'aleshores la zona dels Serrans (Chulilla-Higueruelas) esdevingué la principal subministradora de matèries primeres per a la indústria ceràmica de la Plana. En el futur, les abundants reserves de primeres matèries de la Serrania del Túria seguiran garantint l'aprovisionament de les indústries taulelleres²¹⁵. No obstant això, l'actual explotació d'aquesta zona presenta dos greus inconvenients: l'extracció indiscriminada de què són objecte les argiles i caolins (a causa dels seus baixos preus en origen) i el transport, ja que, com apreciem a la figura 8, la ruta més curta entre els Serrans i la Plana és la que transcorre per Casinos i Sogorb, però les males condicions en què es troba aquesta carretera obliguen els camions a fer el trajecte a través de la C-234 (València-Ademús), primer, i de l'A-7 o la N-340, després.

També arran de la *Segona Reconversió Industrial* es va introduir el procés d'atomització de les argiles dins de la fase de mòlta per *via humida* d'aquestes. A causa de les reduïdes dimensions de la majoria de les empreses ceràmiques de la

Plana moltes no pogueren incloure el complex procés d'atomització dins de les seues instal·lacions fabrils. Així, es formà a la comarca un grapat d'empreses especialitzades únicament en l'atomització d'argiles, que junt amb les grans fàbriques ceràmiques, eren les úniques que produïen argila atomitzada. La resta d'empreses, lògicament, havia de subministrar-se'n de les que sí que en fabricaven. Les empreses ceràmiques que el 1993 produïen la seua pròpia argila atomitzada eren, sobretot, les més grans i més avançades tecnològicament: *Azuvi*, la *Plana*, *Porcelanosa*, *Todagrés*, *Venis* i *Zirconio* a Vila-real, *Azulejos Vives*, *Azuliber*, *Cerámica Vives* i *Planomyr* a l'Alcora, *Gres de Nules*, *Gresdur* i *Keraben* a Nules, *Azulev* i *Gres de Valls* a Onda, *Grespania* i *Marazzi* a Castelló, *Saloni* a Sant Joan de Moró, *Pamesa* a Almassora i *Porcelanatto* a Borriol. Pel que fa a les fàbriques especialitzades exclusivament en l'atomització d'argiles hem de destacar *Arcillas Atomizadas*, *Atomix* i *Atomizadora* a Onda, *Amizalsa* i *Tierra Atomizada* a l'Alcora, *Arcilla Industrial* a Vila-real i *Gresdur* a Nules²¹⁶.

III.5.1.1.2. Frites, esmalts i colors ceràmics

Aquest branca industrial, tot i estar inclosa dins el subsector químic, treballa amb dedicació exclusiva per al subsector de paviments i revestiments ceràmics. La producció de frites, esmalts, i colors ceràmics és una part essencial del procés de fabricació del taulell, per tal com aquests elements són fonamentals per a elaborar productes ceràmics d'alta qualitat, i suposen a més un dels costos proporcionalment més elevats de tot el procés de fabricació.

Durant la segona dècada del 1960 es va iniciar a la Plana la fabricació de frites, esmalts i colors ceràmics en instal·lacions independents de les taulelleres; abans, aquests components químics s'elaboraven en les mateixes plantes que els taulells. Durant les dues dècades següents aquest subsector s'hi va desenvolupar tímidament, però des de la darrereria de la dècada dels huitanta s'ha produït un fort increment de les inversions destinades a la modernització d'aquesta branca del subsector químic que l'han situada a l'avantguarda de la tecnologia i de la qualitat (en l'actualitat algunes empreses de la Plana dins d'aquest ram compten amb major nombre de personal tècnic que no pas d'operaris no especialitzats). El nombre de treballadors ocupats en la indústria de frites, esmalts i colors ceràmics s'acostava el 1993 als 1.750 a la Plana (que reuneix gairebé la totalitat d'empreses d'aquesta mena a escala estatal). D'aquestes fàbriques, algunes de les quals són multinacionals, les més importants són *Cookson*, *Fanciulacci*, *Figuerola* i *Coloresmalt* (que es localitzen a Castelló), *Esmalglass*, *Fritta* i *Vidres* (que es troben a Vila-real), *Vernís*, *Quimicer*

i Colores Cerámicos (ubicades a Onda), Torrecid i Esmaltes (a l'Alcora), Ferro Enamel (ubicada a Almassora), Colorobbia (a Vilafamés), Colorificio Cerámico Bonet (a Ribesalbes), Cerdec (a Nules) i Esmalduir (a Sant Joan de Moró). A la figura 6 les podem veure representades.

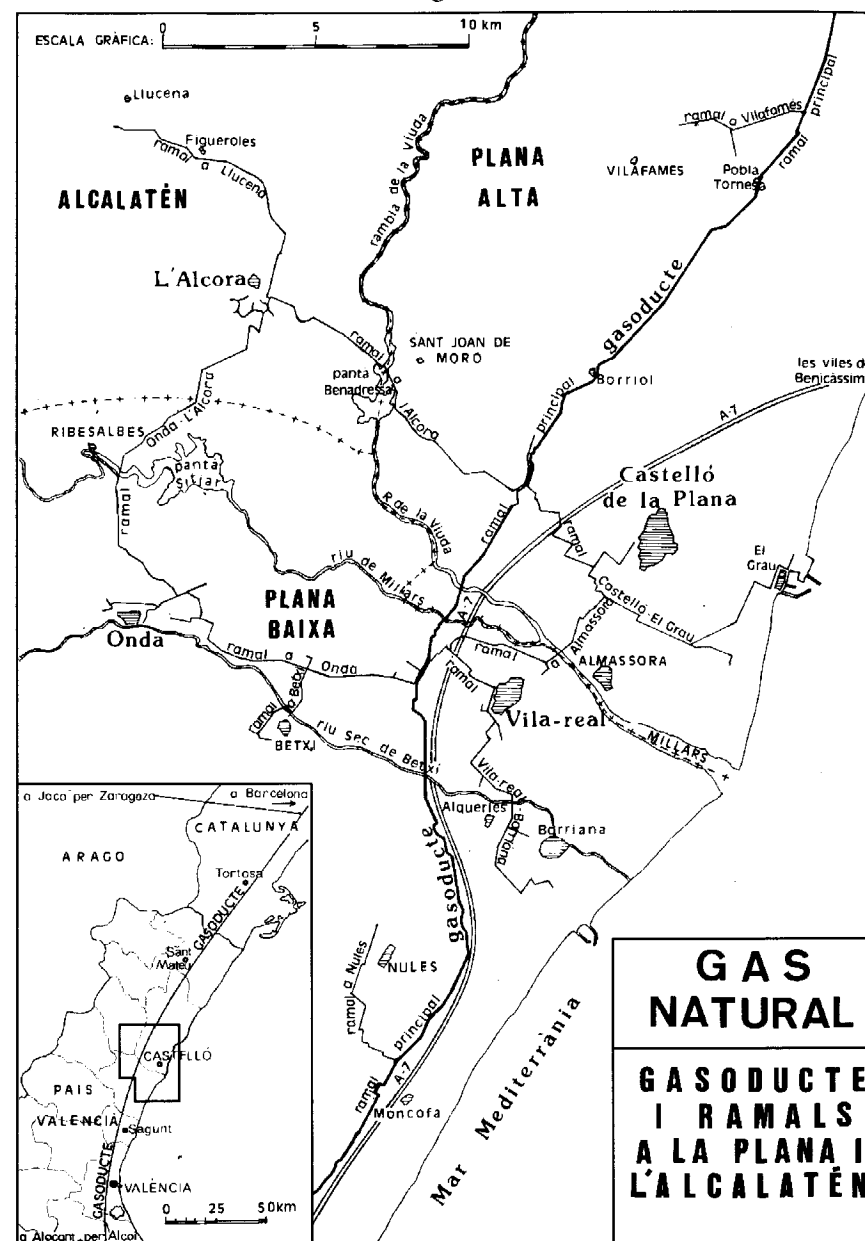
L'augment de les vendes per part d'aquesta branca industrial ha estat espectacular durant la dècada del 1980 i els anys que han transcorregut de la del 1990, tant en el mercat estatal com en l'internacional. A la primera de la dècada del 1980, Espanya (que només ingressava 7.600 milions de pessetes per aquesta mena de producte) encara era un importador net d'esmalts, que provenien fonamentalment d'Itàlia. En l'actualitat, la facturació s'ha multiplicat per sis i ha arribat el 1993 als 45.000 milions de ptes.²¹⁷, un 60% de les quals corresponen a les vendes dins del mercat estatal. Pel que fa a les exportacions, si el 1982 aquestes tenien un valor de poc més de 1.000 milions de pessetes, onze anys després els ingressos per enviaments a l'exterior de frites i esmalts ceràmics havien augmentat fins als 19.000 milions. Gairebé el 100% de les exportacions procedien de les empreses de la Plana i els principals punts de destinació eren, lògicament, les àrees geogràfiques on també existeix una important indústria de fabricació de taulells: Brasil, Alemanya, Portugal, Egipte i, especialment, Itàlia²¹⁸, la producció de frites, esmalts i colors ceràmics de la qual ha estat tradicionalment la nostra màxima competidora, encara que hui dia s'ha vist desbordada i superada en molts aspectes per la de la Plana.

III.5.1.2. Energia

La indústria taulellera consumeix dos tipus d'energia: elèctrica (o mecànica) i tèrmica (o calorífica). Les empreses taulelleres i auxiliars absorbeixen aproximadament la tercera part de tota l'energia elèctrica consumida per la indústria de la Plana. Pel que fa a l'energia tèrmica—que empra com a combustible el gas natural i que s'utilitza per a la cocció dels productes ceràmics— podem dir que la demanda del subsector tauleller (amb les empreses auxiliars) és l'origen de pràcticament tot el consum industrial d'aquest tipus d'energia a la comarca de la Plana.

El gas natural necessari per a l'obtenció d'energia tèrmica arribà a la Plana l'any 1980, després de la posada en funcionament del gasoducte Tarragona-València. A la figura 9 podem observar l'actual traçat del gasoducte al seu pas per la Plana i per les comarques veïnes. El ramal principal, a diferència de la resta de les principals infraestructures (que discorren pel corredor litoral), travessa les comarques septentrionals valencianes pels corredors del Maestrat (entra per la Sénia i travessa,

Figura 9

entre d'altres poblacions, Sant Mateu, les Coves, Cabanes i Borriol) i posteriorment, en arribar a Castelló, conflueix amb el gran eix litoral. A la figura 9 també es pot apreciar clarament com les diferents branques que sorgeixen del ramal principal del gasoducte s'estenen en forma de tentacles buscant les empreses taulelleres (les úniques excepcions són el ramal que surt cap al Grau de Castelló per buscar-hi la refineria de petroli *BP Oil* del Serrallo i el que ix cap a Borriana, per buscar-hi les escasses indústries amb què compta l'antiga capital de la Plana).

Abans de l'arribada del gas natural s'empraven diferents derivats del petroli, com ara el fuel-oil i el gas propà, per tal de produir l'energia tèrmica que es consumeix en la cocció dels taulells. Aquestes fonts d'energia, però, no proporcionaven al producte acabat el nivell de qualitat que calia per a fer front a la competència exterior i resultaven massa cares i contaminants. El fet que l'any 1980 es posara en funcionament el gasoducte Tarragona-València va ser decisiu a l'hora de mamprendre la *Segona Reconversió Industrial*, per tal com en aquell moment calia tindre molt en compte l'estalvi energètic, sobretot després que durant el final de la dècada del 1970 s'hagués produït un estancament de la producció a causa de la puja dels preus dels productes derivats del petroli. El gas natural posseïa una sèrie d'avantatges sobre les energies emprades anteriorment: era una energia neta (la seua combustió genera solament vapor d'aigua i anhídrid carbònic), tenia un alt poder calorífic (per la qual cosa resultava molt adequada per a les indústries que requereixen altes temperatures o generació de vapor en el seu procés productiu, com és el cas de la ceràmica) i permetia de substituir els processos convencionals de bicocchió pels innovadors de monococchió, assolint al mateix temps l'estalvi energètic desitjat.

Des de l'inici de la dècada del 1980 la difusió del gas natural ha estat cada vegada major: així, les empreses de la Plana de Castelló han passat de consumir-ne 1.276 milions de tèrmies durant l'any següent a la posada en funcionament del servei (el 1981) a necessitar-ne 6.679 milions el 1993. En l'actualitat, totes les empreses fabricants de taulells i la majoria de les seues auxiliars fan servir aquesta energia: cal tindre en compte que de les 220 empreses que el 1991 estaven connectades a la xàrcia de gas natural d'aquesta zona, 205 eren taulelleres o auxiliars (i fins i tot, entre les 15 restants, algunes eren subministradores de la indústria taulellera, com ara les de fusta i paper).

Des del 1984, l'*Institut Valencià de l'Energia* (organisme dependent de la Conselleria d'Indústria) participa en el desenvolupament de projectes d'estalvi energètic mitjançant subvencions a les empreses ceràmiques. Les mesures d'estalvi

d'energia s'han traduït en una notable reducció d'aquests tipus de costs en les empreses, de manera que s'ha passat d'una situació (el 1982) en què l'energia suposava el 16,2% de tot el cost de producció, a una altra (el 1988) on aquesta proporció s'havia reduït a només un 6,7%²¹⁹. Encara més: bona part de les inversions realitzades durant la dècada del 1990 en el subsector ceràmic han estat orientades a l'estalvi d'energia elèctrica mitjançant la implantació dels sistemes de *cogeneració*. La definició que d'aquest terme en fa Guillén és «la producció conjunta de energia mecànica y de energia calorífica aprovechable en forma de gases o líquidos calientes»²²⁰. En el cas de la indústria del taulell de la Plana, gràcies a la implantació dels sistemes de cogeneració es pot recuperar part de l'energia tèrmica continguda als gasos de fuita procedents de les turbines de gas natural, per tal de crear energia elèctrica, amb el consegüent estalvi energètic i la reducció de l'emissió de productes contaminants que això comporta²²¹.

III.5.1.3. Decoradors ceràmics al tercer foc

Els tractaments superficials de decoració a mà sobre el producte acabat, coneguts actualment en el món de la indústria taulellera com *decoració ceràmica al tercer foc* o *afegida*, no són un descobriment de la darrera dècada, però va ser arran de la *Segona Reconversió Industrial* que es van recuperar (després que durant els anys quaranta i cinquanta s'abandonaren). Segons Porcar²²², al nostre país es coneixen aquestes tècniques des dels segles XII i XIII, en què hi foren introduïdes per la cultura islàmica. A partir d'aquest moment els tractaments decoratius manuals sobre el taulell foren emprats durant segles, fins que el *desarrollismo* espanyol provocà un dràstic empobriment del, fins llavors, ampli repertori decoratiu del nostre taulell. Afortunadament, la reconversió industrial dels huitanta possibilità que una indústria, com la ceràmica, sotmesa a unes exigències estètiques cada vegada majors —sobretot en els revestiments— assolís el grau de maduresa necessari per a la recuperació d'aquesta tècnica, enriquida ara amb noves i àmplies possibilitats cromàtiques. El renaixement de la decoració al tercer foc va ser seguit per una forta expansió d'aquesta tècnica, que aviat es va implantar tant a les pròpies empreses productores de taulell com en tallers —altament especialitzats— de decoració artesana dels productes ceràmics. L'auge recent d'aquesta indústria ha propiciat el desenvolupament d'una tecnologia moderna que inclou des del procés d'aplicació dels vidriats i la decoració fins a la nova cocció, que es realitza a menor temperatura.

Actualment els dissenys que es realitzen sobre els taulells —normalment sobre els revestiments, ja que aquests posseeixen una major funció decorativa— representen escenes els temes de les quals s'escullen segons el lloc on hagen d'anar destinades les peces. Així, els taulells per a les cuines presenten normalment natures mortes i els que es fabriquen per al revestiment dels lavabos solen portar elements de la natura viva: ocells, palometes, d'altres animals, flors, arbres, etc. Amb aquests tractaments superficials també poden aconseguir-se textures en relleu, efectes d'incrustacions de pedres naturals o llustres de metalls preciosos.

La majoria de les empreses de decoració ceràmica al tercer foc són també fabricants, així que aquestes, més que no auxiliars, caldria considerar-les empreses productores d'un determinat tipus de taulell amb les característiques que acabem d'exposar. El nombre d'ocupats en l'actualitat en aquesta especialitat dins de la fabricació ceràmica depassa amb escreix el miler, repartit en més de mig centenar d'empreses (que s'ubiquen gairebé totes a la Plana)²²³. Les majors empreses es troben a Vila-real, Sant Joan de Moró i Almassora; cal que en destaquem *Studi Flama*, *Decocer*, *Expersa*, *Seriman* i *Tena* a Vila-real, *Anfer Quattro*, *Antiga*, *Keramex*, *Pinceram* i *Tecnofoc* a Almassora, i *Tres F* i *Estudio Cerámico* a Sant Joan de Moró.

III.5.1.4. Fabricació de maquinària i altres equipaments

Dins del conjunt de la indústria auxiliar ceràmica una de les branques més importants és la que es dedica a subministrar a les empreses taulelleres maquinària i altres equipaments industrials. Segons Domínguez²²⁴, aquest subconjunt engloba al seu torn quatre tipus d'empreses: el primer grup reuneix totes les empreses que fabriquen la maquinària exclusivament pròpia de la indústria ceràmica, és a dir, els forns, les premses i les màquines de control de qualitat i d'embalatge (o siga, tota la línia de producció del taulell des que es premsa l'argila fins que s'envasa el producte acabat). El segon subgrup aplega les empreses que subministren al subsector tauleller els components i les peces necessàries per al bon funcionament del procés productiu i també d'altres tipus de maquinària amb la mateixa finalitat; podem incloure-hi les empreses que es dediquen a la fabricació d'aparells de depuració de fums i de refrigeració, d'eixugadors, de molins, d'estructures metàl·liques, d'aspiradors industrials, calderes, atomitzadors, motles, dosificadors de terra, etc. En un tercer subgrup podem incloure els tallers que facturen a les empreses subministraments industrials que no representen maquinària, components o peces específicament ceràmics. El llistat d'aquests subministraments i accessoris

és molt llarg i diversificat, i engloba des dels olis lubricants i els productes químics per a la serigrafia fins al mobiliari d'oficina i articles d'impremta i papereria. Finalment, les empreses de reparació i instal·lacions diverses conformen el quart i darrer subgrup de la indústria de maquinària ceràmica i altres equipaments industrials; aquestes empreses es dediquen a les activitats de reparació relacionades amb qualsevol esglaó de la cadena del subsector tauleller, i a realitzar les instal·lacions elèctriques, de gas, de fontaneria i de depuració de residus tòxics en les factories taulelleres.

La majoria de les empreses que es dediquen a la fabricació de maquinària ceràmica o d'altres equipaments industrials es localitzen a la Plana de Castelló. El seu nombre és altíssim, tot i que no és possible de determinar-lo exactament, ja que moltes d'aquestes empreses no treballen al 100% per a la indústria ceràmica (també poden oferir els seus serveis a d'altres tipus d'empreses). Entre les principals empreses fabricants de maquinària a la Plana podem destacar *Unisystems*, *Simac*, *Monzonís*, *Jois-Benassi*, *Chumillas & Tarongi*, *Secer*, *Ica*, *Tecnotice*, *Nassetti*, *Constantini Pecorara* i *Tecdesa* (ubicades a Vila-real, on hi ha més de la meitat dels treballadors ocupats en aquesta branca industrial), *Macer*, *Tecinsa*, *Errece*, *Barbieri & Tarozzi* i *Mori Iberica* (a Almassora, ciutat que també compta amb un alt nombre d'aquests treballadors), *Agemac* i *Sacmi* (a Castelló), *Foro* (a Onda), *Cortés* (a l'Alcora) i *Tecnimol* (a Sant Joan de Moró).

A diferència de la resta de subsectors auxiliars ceràmics de la Plana, la indústria de maquinària no ha arribat a un nivell d'autosuficiència gaire alt, i la dependència tecnològica respecte de la maquinària italiana —i de l'alemanya— és encara palesa²²⁵; totes les premses de majors dimensions²²⁶ i les línies de muntatge de les nostres empreses ceràmiques tenen el seu origen a l'altra banda dels Alps, mentre que només les peces més elementals (com ara els motles, eixugadors, etc.) es fabriquen en la seua totalitat al nostre país; pel que fa a elements de complexitat intermèdia com ho són els atomitzadors i els forns, ara, comencen a produir-se a casa nostra, habitualment copiant dissenys italians. La falta d'un centre on puguin formar-se enginyers especialistes en la fabricació d'aquest tipus de maquinària constitueix a hores d'ara una greu mancança que impedeix que el subsector de maquinària per a la ceràmica de la Plana pugui realitzar els seus propis dissenys.

III.5.2. Empreses subministrades per la indústria taulellera

III.5.2.1. Envasos, embalatges i expositors

Dins d'aquest grup s'engloben les empreses relacionades amb la fusta, el paper i les matèries plàstiques, algunes de les quals dediquen una alta proporció de la seua facturació al subsector ceràmic de la Plana. Aquestes empreses indirectament relacionades amb el taulell fabriquen *pallets*, caixes i expositors de fusta, embalatges de cartó, paper engomat, fundes de plàstic, cintes adhesives, i tot tipus de material per a l'envasament dels productes ceràmics. A la Plana es dona la circumstància que alguns antics fabricants d'envasos i embalatges per a l'exportació de la taronja han passat a especialitzar-se en la fabricació d'envasos per al taulell, independentment que continuen o no amb la seua anterior activitat.

III.5.2.2. Mitjans de transport terrestre i marítim

Dins de l'Estat espanyol, 9 de cada 10 tones de paviments i revestiments ceràmics són transportades per carretera als seus punts de destinació. La resta de taulells són expedits per via marítima cap a les Illes Balears o cap a les Canàries. Durant l'any 1993, més de 62.000 tones de taulells van ser dutes des del port de València fins als principals ports balears (Ciutat de Mallorca, l'Alcúdia, Eivissa i Maó) i més de 87.000 sortiren en direcció cap als principals ports canaris (Tenerife, Las Palmas, Lanzarote i La Palma)²²⁷.

Pel que fa a l'exportació, aquesta proporció és ben diferent: únicament un 30% dels enviaments exteriors de taulells són efectuats mitjançant el transport terrestre, mentre que el 70% restant es realitza per via marítima. Dins del transport terrestre, el ferroviari ha perdut actualment el gran pes que tingué durant les set primeres dècades l'actual segle com a mitjà de transport a través del qual s'exportaven els nostres productes —habitualment taronges, però també d'altres com ara els taulells²²⁸. El percentatge de taulell transportat a l'exterior per ferrocarril és hui molt poc significatiu, encara que un 11% del transport que s'exporta per via marítima arriba abans als ports de sortida a través del ferrocarril. És a dir, sol donar-se un sistema de transport *intermodal* en què intervenen tres mitjans de locomoció: el camió, per a transportar per carretera la mercaderia des de l'empresa ceràmica fins al port sec (habitualment una estació de ferrocarril), el tren per tal de traslladar-la fins al port marítim, i el vaixell, per a fer-la arribar al seu respectiu punt de destinació en l'estranger. A la Plana aquest tipus de transport intermodal té el seu *port sec* a Vila-real, des d'on partiren durant l'any 1993 unes 150.000 tones de taulell destinades als ports de Barcelona i de Bilbao. Els ports de Castelló i el de la

Ciutat de València estan massa pròxims perquè calga fer servir aquest sistema, de manera que són els mateixos camions que hi transporten la càrrega directament des de la fàbrica.

Pel que fa al transport terrestre per carretera (tant el de taulells com el de tot tipus de mercaderia en general) cal assenyalar que durant les tres últimes dècades aquest no ha deixat de créixer, normalment en detriment del ferrocarril. Segons Brunet²²⁹ el 72% del transport europeu de mercaderies s'efectuava el 1990 a través de les carreteres, mentre que el 1970 aquest percentatge no depassava el 54%. Això es reflecteix clarament en els enviaments de taulell des de la Plana: si durant tota la primera meitat de l'actual segle i encara durant les dècades del 1950 i del 1960, el ferrocarril era el principal mitjà de transport dels taulells valencians, a partir de la dècada del 1970, i sobretot de la del 1980, el camió articulat prengué un protagonisme tal que hui dia pot afirmar-se que la totalitat dels taulells que no tenen una destinació ultramarina són expedits amb *trailers* mitjançant aquest vehicle pesants. Durant l'any 1993, els principals punts de destinació del taulell espanyol a través del transport per carretera foren, després del propi Estat espanyol²³⁰ (on s'envià una quantitat estimada entre 1.300 i 1.400 tones), Alemanya (amb un volum de més de 150.000 tones), Portugal (amb unes 130.000), França (amb poc més de 105.000), el Benelux (amb vora 80.000 tones) i Itàlia (amb més de 60.000).

L'exportació de productes ceràmics per via marítima té un cost relativament baix, ja que amb un sol viatge es pot fer arribar a la seua destinació gran quantitat de taulell. En un 95% aquesta és emmagatzemada durant la travessia en contenidors metàl·lics estandarditzats (o *containers*)²³¹. Les companyies navilieres a més aprofiten les rutes internacionals per a dur fins a València i els altres ports peninsulars on carreguen els nostres productes ceràmics les mercaderies pròpies de les àrees geogràfiques d'on provenen els vaixells. Els principals ports de destinació del nostre taulell el 1993 foren els dels Estats Units (que en reben vora 225.000 tones), els de l'Àrabia Saudita (amb vora 180.000 tones), Espanya (amb més de 150.000), Grècia (amb 100.000), el Regne Unit (amb 90.000), Hong-Kong (amb 80.000), Mèxic (amb 75.000) i Singapur (amb 70.000). Totes les exportacions del nostre taulell al continent europeu, llevat de les que tenen com a destinació Grècia, les Illes Britàniques i els països escandinaus, són realitzades pràcticament en la seua totalitat per mitjà del transport terrestre.

Durant l'any 1993 isqué pel port de la Ciutat de València el 72% de totes les exportacions taulelleres espanyoles d'ultramar, mentre que pel de Castelló en sortí un 10%, pel de Barcelona un 7% i pel de Bilbao un 6%; el 5% restant va salpar de

diversos ports peninsulars o, fins i tot, extrapeninsulars²³². Els vaixells que, carregats de taulell, llevaren àncores durant el 1993 des del port de la capital del País Valencià tenien com a destinació principal els ports asiàtics (el 42%), entre els quals destaquen el de Jeddah, en Aràbia Saudita (on s'enviaren 104.000 tones), el de Singapur (amb 90.000 tones enviades) i el de Hong-Kong (amb 66.000); un 32% dels vaixells portaven el taulell als ports americans: cal remarcar-hi els enviaments als ports de Miami (en l'estat de Florida, amb un total de 97.000 tones), Veracruz (en el golf de Mèxic, amb 46.000) i Montreal (al Quebec, amb 43.000 tones); en menor mesura, també els ports europeus reberen el nostre taulell: cal destacar-ne el port del Pireu, a prop d'Atenes (on s'enviaren 40.000 tones)²³³. Cal assenyalar que vora una quarta part de les mercaderies carregades en el port de la Ciutat de València durant el 1993 eren taulells, la qual cosa indica el gran pes que aquests hi tenen²³⁴.

Pel que fa al port de Castelló, les destinacions preferents de les 140.000 tones de taulell que n'isqueren²³⁵ el 1993 van ser els països de la conca mediterrània (Grècia, Egipte, Líbia) i, sobretot, els de la Mar Roja (Aràbia Saudita). La raó per la qual des de Castelló només s'expedeixen partides de taulell amb destinacions relativament pròximes (en comparació amb les partides que ixen de la Ciutat de València) no és un altra que les modestes dimensions del port de la capital de la Plana, que impedeixen que les grans companyies navilieres hi puguin fondejar els seus vaixells. Del port de Barcelona isqueren vora 100.000 tones de taulell el 1992, la major part de les quals procedien d'empreses valencianes; les destinacions preferents foren el sud-est asiàtic i Austràlia (pràcticament totes les exportacions de taulell que van cap a Oceania salpen des de la capital de Catalunya amb destinació als ports de Sidney o Melbourne), encara que també ports mediterranis com ara el del Pireu, Haifa (Israel) i Ashdod (Líban)²³⁶. D'altra banda cal destacar que bona part de les exportacions que tenen com a destinació els ports anglesos de Liverpool, Southampton i Newport, i l'irlandès de Warrenpoint, parteixen del port de Bilbao (després que el taulell produït a la Plana haja estat transportat, normalment per ferrocarril des del port sec de Vila-real, fins a la ciutat basca). També és important el volum de taulells que ix des d'aquest port cap al port mexicà de Veracruz²³⁷. Finalment, pel que fa a la resta de ports, cal destacar que part de les exportacions que tenen com a destinació el Marroc parteixen d'Algires.

III.5.2.3. Serveis de Distribució, Venda i Col·locació

Si tradicionalment la distribució i venda al públic dels productes ceràmics anava a càrrec d'un distribuïdor (no fabricant), durant els darrers anys s'ha estés cada vegada més la venda directa del fabricant al consumidor. Dins del primer sistema de venda (a través d'un distribuïdor) cal distingir-hi dues varietats: segons si la venda es fa del fabricant al gran o al petit distribuïdor i d'aquest al consumidor final, o bé si es fa del fabricant al gran distribuïdor, d'aquest al menut, i finalment, d'aquest al consumidor (la diferència que existeix entre les dues varietats està, evidentment, en l'existència d'un o de dos intermediaris). La primera varietat és més habitual en ciutats relativament importants, on el consumidor pot acudir directament als grans distribuïdors; la segona és l'única possible en ciutats menudes on no existeixen grans distribuïdors, sinó petits magatzems que han de subministrar-se d'aquells.

L'extraordinari desenvolupament del subsector tauleller durant la darrera dècada no s'ha vist acompanyat d'un creixement similar per part de l'entramat de distribució comercial d'aquest producte, la qual cosa ha obligat als fabricants a buscar fórmules de venda directa al consumidor. Cal destacar-ne dues: la primera (emprada per *Porcelanosa*) consisteix a posar en funcionament procediments de distribució que donen servei tant als grans clients de la construcció com als consumidors particulars (en aquest darrer cas, mitjançant l'obertura de botigues a les principals ciutats); en la segona, el mateix fabricant assumeix la funció que anteriorment realitzaven els distribuïdors territorials.

D'altra banda, i pel que fa a la col·locació, cal dir que acabat i tot, el taulell pot ser considerat encara com un producte només semielaborat, ja que per al seu consum cal que es realitze un procés d'instal·lació al lloc on el client vol que hi vaja destinat. Segons AICE-ITC, la qualitat dels taulells no només està lligada a les característiques tècniques de les peces ceràmiques, sinó que depén també de «la calidad e idoneidad de los productos utilizados para su fijación, de la correcta elección del modo operatorio y, también, de la escrupulosidad en la ejecución de las obras de colocación»²³⁸. Els operaris encarregats d'efectuar aquesta instal·lació juguen, doncs, un paper molt important pel que fa a la imatge que el consumidor es puga fer dels productes ceràmics: una col·locació defectuosa pot generar un descontentament en el consumidor que acaba repercutint de manera negativa en l'empresa fabricant. En l'actualitat la tasca dels col·locadors (popularment anomenats *xapadors*) és duta a terme per professionals autònoms de la construcció, per assalariats d'aquest mateix sector, i en alguns casos pels mateixos magatzems

distribuïdors. Fóra desitjable que es prenguera la iniciativa de donar a aquests operaris una formació que els qualificara per a realitzar el seu treball amb un màxim d'eficàcia, cosa que fins al moment no s'ha produït.

III.5.2.4. Altres Serveis

Dins d'aquest apartat final podem incloure tots aquells serveis oferits per les entitats financeres (bancàries i d'assegurances) a les empreses taulelleres. Normalment aquests tipus de serveis solen ser portats a terme per sucursals que s'ubiquen en la mateixa comarca de la Plana, ja que les empreses taulelleres i auxiliars necessiten tindre'ls ben a prop. Durant la dècada del 1980, i en menor mesura durant la del 1990, el nombre d'entitats bancàries i d'assegurances ha crescut considerablement a la ciutat de Vila-real i a tot la Plana, com ja hem vist en un apartat anterior. Això s'ha degut al gran auge que les indústries taulelleres han experimentat durant aquest període. Els empresaris ceràmics empren generalment aquests serveis bé per a recórrer al préstec per tal de finançar les possibles ampliacions i la creació de noves empreses, bé per a la canalització dels seus estalvis o bé per a assegurança de les empreses. Altres serveis de menor relació amb el subsector tauleller, però també de gran importància són: el de telecomunicacions (telèfon, correus, fax), el d'assessorament i gestió d'empreses, els de neteja, els de publicitat, control de qualitat de materials, etc. Aquests serveis són realitzats per un gran nombre d'empreses que també s'ubiquen principalment a prop de les empreses taulelleres²³⁹.

NOTES A LA TERCERA PART

- 1 Els més coneguts són la Cova de Ca'n Ballester (al terme de la Vall d'Uixó), la Cova de la Seda (al de Castelló), el Tirador (a Borriana) i la Vil·la Filomena (a Vila-real). Aquest darrer data de l'Eneolític i s'hi troben una sèrie d'utensilis, com ara gots llisos no decorats (relacionats amb la cultura almerienca), objectes associats a materials diversos (grans de sílex, objectes d'os) i un vas campaniforme (Díaz Manteca, 1984, 5-6).
- 2 Arànegui, 1987, pàg. 24.
- 3 Díaz Manteca, 1984, 11-17.
- 4 Font i Gumà, 1905, 20-24.
- 5 *Op. cit.*, 129-130.
- 6 Gomis, 1990, pàg. 66.
- 7 Eiximenis, 1412, pàg. 301.
- 8 Díaz Manteca, 1984, pàg. 22.
- 9 Quereda, 1973, pàg. 32.
- 10 *Ibid.*
- 11 Aquest aristòcrata tenia un especial lligam amb l'Alcora, ja que era descendent dels senyors de l'Alcalatén. Aquest territori, dit siga de passada, fou una senyoria històrica que no coincidí exactament amb els límits atorgats a l'actual comarca homònima (creada artificialment per Joan Soler l'any 1970), ja que Atzeneta del Maestrat, Vistabella del Maestrat i Benafigos van ser-hi incorporats quan històricament formaven part del Maestrat de Montesa.
- 12 Codina, 1980, pàg. 15.
- 13 El nom de *pisa* —utilitzat en valencià per a designar la ceràmica vidriada de luxe— prové de la ciutat toscana homònima, que abastia el nostre mercat d'aquest producte. A canvi nosaltres, els valencians, els hi enviàvem peces de ceràmica de gran qualitat fabricades a Manises. Segons Font i Gumà (1905, pàg. 25), els italians haurien d'haver designat aquesta ceràmica valenciana de luxe amb el nom de *Manises* o de *Manisa*, que era el lloc de producció d'aquesta (igual que els valencians deïem *pisa* a la ceràmica provinent de la Toscana); tanmateix, els toscans no es van fixar en l'origen de la ceràmica, sinó en el dels vaixells, que eren mallorquins. Així, els italians li digueren *maiolica* (és a dir, Mallorca, en toscà) a aquesta ceràmica valenciana i en l'actualitat la paraula *maiolica* segueix designant en la llengua de Dant la ceràmica vidriada de luxe, és a dir, la *pisa*. En anglés, *pisa* és *delft*, paraula l'etimologia de la qual està relacionada amb la fabricació ceràmica de la ciutat holandesa homònima. Mentrestant, per a designar la pisa el francès usa la paraula *faïence*, que es la traducció a la *langue d'oïl* del topònim occità (en concret provençal) *Faiença*, ciutat pròxima a Canes i distingida també per la producció d'aquest material ceràmic. En castellà, en

- canvi, a la pisa la denominen *loza*, mot d'origen portugués (*louça*) que ve del llatí *lautia*, que al seu torn deriva de *lautus* (luxós, sumptuós).
- 14 Hem seguit la divisió que de la trajectòria de la *Real Fàbrica de Loza Fina de Alcora* féu Manuel Escrivà de Romaní, Comte de Casal, el 1919. Aquesta divisió distingia una primera etapa (1727-1749) d'afrancesament i tècnica discreta, una segona (1749-1798) d'auge i de tècnica depurada i una tercera de decadència, que s'inicia el 1798 amb la desaparició de la casa d'Aranda —que passa a formar part dels dominis dels Íxer— (Andrés, 1985, pàg. 262).
 - 15 Quereda, 1973, pàg. 33.
 - 16 Codina, 1980, pàg. 13.
 - 17 Sánchez Adell, 1973, 16-17.
 - 18 Segons Codina el 1763 «la empresa dispone de 56 pintores, 14 aprendices, 19 oficiales de rueda y 12 de moldes, 2 maestros de hornos con 5 oficiales y 6 para el barro, 12 *tablaxeros* y más de 15 peones» (1980, pàg. 13).
 - 19 Cabanilles, 1795, pàg. 96.
 - 20 *Valentí* és un gentilici culte que fa referència als nats a la Ciutat de València, per distingir-los de la resta dels valencians.
 - 21 Cabanilles, 1795, pàg. 96.
 - 22 *Ibid.*
 - 23 Escrivà de Romaní, 1919, pàg. 182.
 - 24 Codina, 1980, pàg. 25.
 - 25 *Op. cit.*, pàg. 27.
 - 26 Escrivà de Romaní, 1919, pàg. 267.
 - 27 *Op. cit.*, pàg. 268.
 - 28 Quereda, 1973, pàg. 34. No queda molt clara quina va ser la data del tancament definitiu de l'empresa: les opinions de Valls i de Sarthou són contradictòries. El primer afirma que «De la misma suerte que hemos visto desaparecer la fabricación de la porcelana en Alcora, también desapareció la fabricación de loza fina hacia la mitad de este siglo, y continuando la fábrica produciendo solo la loza más ordinaria, la loza industrial, ha podido continuar fabricando hasta nuestros días; pero hoy [en 1894] ni hasta la loza ordinaria fabrica, pues poco tiempo después de la muerte de su propietario, el Sr. Girona, la fábrica ha tenido que cerrar sus puertas y cesado completamente de trabajar» (1894, 1r vol., pàg. 130). Sarthou, mentrestant, assenyala que al començament de la segona dècada del segle actual aquest establiment industrial encara funcionava, tot i que remarca el període de decadència pel qual travessava. Aquest autor destacava que «Aún hoy los productos de loza de ésta [la *Real Fábrica*] y otras fábricas de Alcora se exportan en gran cantidad por los pueblos de ésta [Castelló] y otras provincias» (1913, 564-565). En el que sí que coincideixen tots dos autors —com acaba d'apuntar Sarthou— és en què d'altres empreses alcorines

seguien fabricant-ne, de pisa: «Esto no obsta para que en la población de Alcora no continúen fabricando la loza ordinaria vidriada, pero en fábricas de menor importancia que la fundada por el Conde de Aranda» (Valls, 1894, 1r vol., pàg. 130).

- 29 Membrado, 1994.
- 30 Gomis, 1990, pàg. 202.
- 31 En aquesta tercera part del llibre farem contínues referències a la comarca de *la Plana*. Nosaltres obviarem la desafortunada proposta de comarcalització d'aquesta en *Alta* i *Baixa*, realitzada sense cap criteri coherent per Joan Soler el 1970 i ens referirem sempre a la *comarca industrial taulellera* de la Plana: segons Vilà (1993, 235-237) el geògraf pot fer distintes comarcalitzacions d'un territori en funció de l'objectiu que perseguisca en cada cas; en el nostre cas particular, si el que es vol fer és una comarcalització industrial taulellera de la Plana cal prescindir dels criteris fisiogràfics i històrics estrictes i prendre també com a referència per a comarcalitzar els criteris geogràfic-econòmics, és a dir, cal abraçar tot el territori a l'entorn de la Plana on existeixen empreses ceràmiques, encara que s'ubiquen fora de la comarca. La *comarca industrial taulellera* de la Plana està composta, en la seua major part, per la Plana *strictu sensu*, és a dir, la Plana fisiogràfica —amb el Desert de les Palmes que la delimita pel nord-est, les Serres de Borriol i de Vilafamés (també anomenades de les Conteses), amb les quals fita pel nord-oest, la Serrà d'Espadà, que en fa de frontera pel sud-oest, i la Mar Mediterrània, que la tanca pel sud-est. Tant Sant Joan de Moró com l'Alcora —municipis que per diferents raons han estat exclosos de la Plana en algunes propostes de comarcalització— formen part de la Plana fisiogràfica. A més, hi afegirem els municipis veïns de Vilafamés, la Pobla Tornesa i Lluçena que, tot i que no pertanyen a la comarca fisiogràfica de la Plana, sí que en formen part de la comarca taulellera.
- 32 La paraula *taulell* és una variant per dissimilació de *teulell*, que al seu torn constitueix un derivat —mitjançant l'addició d'un sufix diminutiu masculí— de *teula*. Aquesta darrera paraula, que designa com és sabut una peça de terra cuita que serveix per a cobrir teulades, prové del mot llatí *tegula*, que tenia el mateix significat. En anglès *taulell* es tradueix per (*ceramic*) *tile*; el mot *tile* constitueix un altre derivat del mateix ètim llatí *tegula* (en aquest cas a través de la formes angleses antigues *tigeltigule*), i significa tant *teula* com *taulell*, tot i que en aquest darrer cas es pot especificar mitjançant l'afegiment de l'adjectiu *ceramic*. Dins del domini lingüístic catalano-valencià l'ús del mot *taulell* es restringeix a València, on competeix amb *manisa* o *maniseta*, paraula que deriva del topònim Manises (aquesta ciutat —com hem dit— sempre s'ha distingit per la seua producció taulellera o *manisera*); a Catalunya i a les Illes Balears, en canvi, per a denominar el taulell es fa servir el mot *rajola* i també *rajola de València*; aquest darrer va sorgir arran de la gran fama i reconeixement que tingueren els taulells valencians a Catalunya —especialment durant el segle XV. En

- Itàlia al taulell li diuen *piastrella* —diminutiu de *piastra* (planxa, en valencià). En castellà, la paraula usada per a designar el taulell és *azulejo*, mot que possiblement siga d'origen àrab, *az-zulay*, que vol dir «la rajoleta».
- 33 Díaz Manteca, 1984, pàg. 47.
 - 34 Boix et alii, 1993, pàg. 428. Aquest fou, probablement, un dels establiments fabrils que va nàixer a causa d'una de les *fugues* de la *Real Fábrica* que, com hem dit, hi tingueren lloc sobretot durant la dècada del 1780.
 - 35 Mundina, 1873, 418-419.
 - 36 *Op. cit.*, pàg. 203.
 - 37 *Op. cit.*, pàg. 36 (vegeu el final de la nota núm. 28).
 - 38 *Op. cit.*, pàg. 474.
 - 39 Llinàs, 1896, pàg. 74.
 - 40 Monlleó, 1994, pàg. 170. Castelló ja havia estat capital durant quatre segles (del XIV al XVIII) de la Subgovernació dellà Uixó, la més septentrional dins el Regne de València, que coincidí amb l'actual província de Castelló (llevat de la comarca de l'Alt Palància i dels municipis de la Baronia d'Almenara). No obstant això, el pes i la proximitat de la Ciutat de València (Capital del Regne i de la Governació de València —on s'incloïa l'actual província castellonenca—), eclipsava la capitalitat de la ciutat de la Plana. Amb la creació de l'actual província, la capitalitat de Castelló se situava —si més no administrativament— a la mateixa altura que la del Cap i Casal, encara que en realitat la província de Castelló era considerada (oficialment, des de Madrid) com de tercera categoria, mentre que la de València n'era de primera (i la d'Alacant de segona) (Piqueras & Sanchis, 1992, pàg. 55). A pesar que l'antiga província-regne de València fou dividida fa segle i mig en tres territoris administratius independents entre si, però depedents de Madrid (Castelló, València i Alacant, com és sabut), els valencians de les comarques septentrionals mai no hem deixat de sentir-nos-hi (tot i els esforços que s'han fet des d'alguns sectors de la dreta més reaccionària i espanyolista de la capital de la província per amagar la nostra valencianitat). Joan Fuster remarca aquest fet en exposar que «Les comarques del terç septentrional del País Valencià eren les menys propenses al secessionisme provincial. Castelló de la Plana, com a ciutat, és, de les grans, la menys provinciana de tot el país, i, per tant, les vel·leitats provincials no podien tenir-hi sinó un predicament mínim» (1962, pàg. 212).
 - 41 Monlleó, 1994, pàg. 177.
 - 42 Traver Tomàs, 1958, pàg. 78.
 - 43 Gomis, 1990, pàg. 208.
 - 44 *Op. cit.*, pàg. 209.
 - 45 Valls, 1894, 2n vol., pàg. 15.
 - 46 Gomis, 1990, pàg. 214.

- 47 *Op. cit.*, pàg. 109. La *trega* en concret no ha deixat d'emprar-se a les fàbriques de la Plana fins a la dècada del 1960.
- 48 Valls, 1894, 2n vol., pàg. 16.
- 49 El Cap i Casal comptava amb una desena de fàbriques cap a la darrerria del segle passat, que desaparegueren amb l'entrada a l'actual centúria (Gomis, 1990, pàg. 232).
- 50 Valls, 1894, 1r vol., pàg. 140.
- 51 *Op. cit.*, pàg. 124.
- 52 Gomis, 1990, pàg. 232.
- 53 Sarthou, 1913, pàg. 793.
- 54 Soler, 1984, pàg. 45.
- 55 Tomàs Carpi, 1985, pàg. 445.
- 56 Pel que fa al mercat valencià cal dir que amb l'entrada al segle XX els progressos econòmics que s'assoliren al nostre país —sobre la base de conjuntures favorables en l'agricultura— van fer augmentar el poder adquisitiu dels valencians, i van impulsar la demanda taulellera en una zona —com és València— on el gust per la ceràmica és ancestral. Quant al mercat estatal, alguns autors resten notorietat a l'*exportació* de productes industrials valencians cap a Espanya: així, Josep Vicent Marqués defensa (1974, pàg. 153) que als exportadors valencians mai no els interessà «el conglomerat dominant a l'Estat espanyol» i que per als nostres fabricants «El mercat *nacional* amb totes les seues possibles accepcions li [*sic*, els] era indiferent». Rosa Monlleó postula, en canvi, que si la major part de la producció valenciana anava destinada preferentment a l'exportació era perquè «el mercado español era más débil que el de otros países europeos, pero si [València] podía comerciar con zonas del Estado español también lo hacía» (1991, pàg. 57).
- 57 Sarthou, 1913, pàg. 793.
- 58 *Op. cit.*, pàg. 794.
- 59 Rosselló, 1966, pàg. 444.
- 60 Sarthou, 1913, pàg. 793.
- 61 Tomàs Carpi, 1985, pàg. 446.
- 62 Badenes, 1965, pàg. 174.
- 63 Feliu, 1994.
- 64 Benito, 1992, pàg. 78.
- 65 Feliu, 1994.
- 66 Yvars, 1992, pàg. 18.
- 67 Gomis, 1990, pàg. 240.
- 68 *Op. cit.*, pàg. 250. Els *catúfols* són els recipients que, muntats sobre les cintes transportadores, serveixen per a transportar materials, en omplir-se la part més baixa del seu recorregut i buidar-se per mitjà d'un dispositiu apropiat, a una altura determinada.

- 69 Gomis, 1990, pàg. 253.
- 70 *Op. cit.*, pàg. 212.
- 71 Segons el *Butlletí Ceràmic* (òrgan oficial de la *Unió de Fabricants del Regne de València*) vint-i-huit d'aquestes empreses s'ubicaven a l'Horta (de les quals vint-i-dos a Manises), dos al Camp de Morvedre i cinquanta-tres a la Plana, d'on eixia el 70% de la producció espanyola de taulell; en la nostra comarca els establiments fabrils taulellers es repartien entre Castelló (amb nou empreses), l'Alcora (amb set) i Onda (que amb les seues trenta-set empreses produïa el 1930 la meitat del taulell espanyol) (Gomis, 1990, pàg. 234).
- 72 A la Plana el nombre de fàbriques es reduí a la meitat, de manera que poc abans de la Guerra d'Espanya només n'hi quedaven vint-i-tres (dihuit a Onda, tres a l'Alcora i dos a Castelló).
- 73 Gomis, 1990, pàg. 301.
- 74 El 1946 hi havia 874 forns de passatges instal·lats en la Plana, distribuïts en trenta-huit empreses que produïen 5.192 m² diaris. El 1953 la xifra de passatges arriba a 1.850 (amb quaranta-nou empreses i una producció de 11.150 m²) i el 1956 a 2.495 (amb cinquanta-tres empreses i una producció de 20.000 m²) (Melià, 1971, 161-167).
- 75 L'any 1957 la Plana reunia setanta-sis de les cent quinze fàbriques de l'estat i 4.085 dels 6.128 obrers (Badenes, 1965, pàg. 175).
- 76 *Op. cit.*, pàg. 196.
- 77 Martínez et alii, 1978, pàg. 201.
- 78 Badenes, 1965, pàg. 199.
- 79 Tomàs Carpi, 1985, 441-442.
- 80 Rosselló, 1961, pàg. 153.
- 81 Substituïts primer per les rajoles hidràuliques i posteriorment pel *terrazzo*, els paviments ceràmics, en efecte, des de la primeria del segle XX suposaven un part molt marginal dins de la producció taulellera planenca, que estava especialitzada en revestiments. Només la producció de gres en algunes fàbriques dels voltants de Barcelona i de la Ciutat de València (notablement *Nolla*, a Meliana) mantenien un nucli important de fabricació de paviments ceràmics. Cap a l'any 1970, com veurem tot seguit, la Plana reprendria aquesta fabricació de productes gresificats. Al respecte d'això, el professor Gomis deixa una qüestió en l'aire: que haguera succeït si la Plana «haguera replegat la torxa de fabricació de gres simultàniament a quan assumiren l'hegemonia en la fabricació de taulells [revestiments]?». Aquest enginyer industrial comenta que potser a hores d'ara la producció taulellera emiliana no estaria tan allunyada de la nostra en el cas hipotètic que a la Plana s'haguera portat a cap aquesta producció de gres des de la primeria del segle actual (Gomis, 1990, 338-339).
- 82 *Op. cit.*, pàg. 339.
- 83 Aquesta passà de 300 a 671 tones diàries, un 84% de les quals corresponien a la

producció valenciana (majoritàriament copada per empreses planenques) (Gomis, 1990, pàg. 308).

- 84 En aquesta tercera part del llibre farem contínues al·lusions als termes *Primera Reconversió Industrial* i *Segona Reconversió Industrial*; tant l'un com l'altre han estat utilitzats per diversos autors en alguns treballs referits al taulell de la Plana, com ara el de Josep Maria Gomis (1990, pàgs. 295 i 320).
- 85 *Op. cit.*, 315-318.
- 86 La paraula *gres* procedeix del francès *grès*, que com en valencià (*gres*), fa referència a aquesta roca sedimentària detrítica, formada d'arena (com indica el seu nom en castellà —*arenisca*—, en alemany —*sandstein*— i en anglès —*sandstone*—), especialment quarsífera. La pasta de gres es compon, ordinàriament, d'argiles mesclades amb arena quarsosa, d'ací la seua etimologia. Com més baixa és la temperatura de cocció del taulell, menor és la gresificació i major la porositat: els revestiments o taulells per a paret són en general productes porosos, cuits a temperatures inferiors a la dels paviments o taulells per a sòl; aquests darrers, en canvi, requereixen una major resistència a l'abració i per tant solen posseir una alta gresificació.
- 87 Dalmau & de Miguel, 1991, pàg. 15.
- 88 La reducció del nombre de treballadors *no qualificats* va ser molt significativa: 15.000 *operari* perderen els seus llocs de treball en acabar la reconversió tecnològica italiana (Assopiastrelle, 1989, pàg. 9).
- 89 Per solucionar aquest problema, ASCER sol·licità ajuda econòmica al govern per tal que aquest col·laborara en el finançament de les inversions, però aquesta va ser denegada el desembre del 1982 per diversos motius, entre els quals «La carencia o inadecuación de la imagen de la industria y de los azulejos españoles...» (Gomis, 1990, 340). Així doncs, la mala fama dels taulells espanyols adquirida durant l'època franquista no només dificultava la nostra imatge exterior, sinó que també era un dels motius (o potser una de les excuses) que obstaculitzava el despegament del subsector taulellar a partir del finançament estatal.
- 90 Conselleria d'Economia i Hisenda, 1986, 81-83.
- 91 Tot just en acabar la *Segona Reconversió Industrial* el subsector taulellar espanyol comptava amb el mateix nombre de treballadors —al voltant d'uns 15.000 a tot Espanya (dels quals uns 13.000 s'ubicaven a la Plana)— que quan aquesta va començar; la capacitat de producció taulellera, tanmateix, s'havia duplicat al final de la reconversió i per tant la productivitat dels treballadors també era doble: el mateix nombre d'operaris produïen el doble de taulell (dels quasi 7.000 m² que produïa a l'any cada treballador el 1982 es va passar als més de 13.000 m² el 1989).
- 92 Fase que consisteix a «reducir el tamaño de la materia prima sólida con vistas a incrementar su superficie específica, básica para facilitar las reacciones en las fases siguientes, y uniformizar las mezclas utilizadas» (Porcar, 1987, pàg. 420).

- 93 Només les més grans empreses taulelleres disposen d'aquesta mena d'instal·lacions i poden, per tant, fabricar argiles atomitzades. La resta d'empreses taulelleres (les mitjanes i menudes) han de subministrar-se'n bé en aquelles grans empreses o bé a les factories que estan dedicades exclusivament a l'atomització d'argiles.
- 94 Dalmau & de Miguel, 1991, pàg. 21.
- 95 Porcar, 1987, pàg. 422.
- 96 Dalmau & de Miguel, 1991, pàg. 25.
- 97 Porcar, 1987, pàg. 429.
- 98 *Op. cit.*, pàg. 426.
- 99 *Op. cit.*, pàg. 429.
- 100 *Op. cit.*, pàg. 428.
- 101 El procés d'extrusió es diferencia dels anteriors en què la formació del suport del taulell es realitza en estat plàstic per *extrusió* —i no a través del premsat en semi-sec—. Aquest procés sol emprar-se sobretot en la fabricació de paviments rústics.
- 102 Porcar, 1987, pàg. 429.
- 103 La prova d'aquest increment la tenim en les dades de les exportacions espanyoles: el 1984 els paviments esmaltats només representaven el 8% d'aquestes, mentre que els revestiments en suposaven el 83%. El 1989 la proporció era d'un 40% de paviments enfront d'un 52% de revestiments (incloent-hi els de pasta blanca). En l'actualitat, s'exporta major quantitat de paviments (aproximadament un 55% del total) que de revestiments (el 45% restant).
- 104 Com ara la reducció del nombre de torns o l'aturada de la producció els dies festius i els caps de setmana. La producció efectiva, que fins al 1988 era pràcticament igual a la capacitat de producció, a partir del 1990 únicament representava el 85% d'aquesta.
- 105 Resulta molt significatiu que per primera vegada algunes empreses haguessen de construir naus industrials destinades exclusivament a apilar els estocs.
- 106 Els efectes del conflicte bèl·lic que, durant la segona meitat del 1990 i el primer trimestre del 1991, tingué lloc a l'Orient Mitjà es deixaren sentir especialment en aquelles empreses que destinaven la major part de la seua exportació als països àrabs. Durant aquest període la indústria taulellera planenca va patir una reducció global d'una cinquena part de les exportacions.
- 107 A pesar que la demanda estava sent impulsada, de manera artificial, per les obres realitzades arran dels Jocs Olímpics de Barcelona i de l'Exposició Universal de Sevilla.
- 108 A Espanya s'ha produït durant el 1994 una recuperació econòmica a causa de la positiva conjuntura econòmica internacional que, segons Domínguez (1995, pàg. 7), ningú no pronosticava que seria tan ràpida, sobretot després de la forta crisi patida durant el 1993 (vegeu nota núm. 132). El 1994, el P.I.B. espanyol ha crescut aproximadament entre 2,5 i 3 punts, l'atur ha baixat a un percentatge del 16,6% a

- l'estat, del 17,2 al País Valencià i del 10,7 a la província de Castelló. La inflació, mentrestant, ha crescut 0,7 dècimes menys que l'any anterior i s'ha situat en un 4,3% d'augment.
- 109 Sector Español de Azulejos, Pavimentos y Baldosas Cerámicas, 1994 [b], pàg. 21.
- 110 Així, per exemple, en algunes empreses avantguardistes els fangs procedents de les aigües de rentat dels esmalts es reutilitzen per a altres usos (com ara les plantes asfàltiques).
- 111 Al respecte d'això l'ajuntament de Vila-real ha construït una depuradora (mancomunada amb els municipis d'Onda i Betxí) per tal de reciclar, entre altres, les aigües residuals procedents de les empreses ceràmiques de tots tres municipis.
- 112 González Cudilleiro, 1994, pàg. 40. El saturnisme és una malaltia crònica produïda per la intoxicació ocasionada per les sals de plom, freqüent entre els obrers que habitualment treballen amb materials o substàncies que contenen composts o aliatges d'aquest metall pesant, com ho són els productes ceràmics.
- 113 Levante, 1993, 22-23.
- 114 González Cudilleiro, 1994, pàg. 39.
- 115 Alicer, 1994.
- 116 González Cudilleiro, 1994, pàg. 39.
- 117 Badenes, 1965, pàg. 172.
- 118 Rosselló, 1966, pàg. 441.
- 119 Soler, 1984, pàg. 45.
- 120 *Ibid.*
- 121 Rosselló, 1966, pàg. 441.
- 122 Quereda, 1973, pàg. 37.
- 123 IRESCO, 1976, pàg. 29.
- 124 *Op. cit.*, pàg. 83.
- 125 *Ibid.*
- 126 Domínguez, 1988, pàg. 189.
- 127 *Op. cit.*, pàg. 190.
- 128 *Ibid.*
- 129 El 1986 quasi la quinta part de les nostres exportacions eren ja de paviments gresificats, quan el 1984 aquesta proporció no superava el 8,5%; la diferència de preu era notable entre una data i altra, el 1984 el m2 de taulell espanyol es pagava a 855 ptes. (constants del 1993, veg. quadre 6), mentre que el 1986 el seu valor mitjà era de 940 ptes./m2.
- 130 Membrado, 1992, pàg. 276.
- 131 Si el 1986 la quinta part de les exportacions espanyoles de taulell eren de paviments gresificats (com hem dit en la nota 129), el 1988 aquests ja suposen la tercera part; entre una i altra data el preu mitjà del taulell augmenta de 940 ptes/m2 a 972 (veg. quadre 6).

- 132 A l'Estat Espanyol aquesta crisi s'havia manifestat amb especial èmfasi durant l'any 1993, durant el qual el PIB va caure en un 0,8%, l'atur s'incrementà en un 4,5% i la producció industrial va minvar en un 6%. Només la inflació es va reduir respecte a l'any anterior, ja que es va fixar en un 5% (Assopiastrelle, 1994, pàg. 22). A Vila-real i a la resta de la Plana les taxes d'atur eren inferiors, entre el 12 i el 14%; a pesar d'això, aquestes darreres eren proporcions realment altes si les comparàvem amb les dels anys anteriors.
- 133 En efecte, si bé el taulell és un producte de qualitat superior (amb millors condicions higièniques i de resistència) a la dels seus materials alternatius, en contrapartida, fins al 1988 els seus preus eren relativament alts enfront del parquet, la pintura, el marbre, el paper pintat, el *terrazzo*, el linoli o altres productes substitutius, etc. (Dalmau & de Miguel, 1991, 204-210)
- 134 Encara que no existeixen dades oficials referides a la Plana, sí que coneixem, en canvi, les que fan referència a la província de Castelló, on un 70% dels ingressos per exportacions industrials vingueren l'any 1993 dels productes ceràmics (que suposaven uns 122.000 milions de pessetes, dels quals un 85% —104.000— es corresponien als taulells i el restant 15% —18.000— a les frites, esmalts i colors) (C.O.C.I.N., 1994b). A partir d'aquestes dades, si tenim en compte que pràcticament el 85% de les exportacions provincials castellonenques provenen des de la Plana i que des d'aquesta comarca ix pràcticament el 100% dels enviaments ceràmics, podem dir que aquell any aproximadament entre el 80 i el 85% de les exportacions planenques estaven directament relacionades amb la ceràmica.
- 135 Com hem dit (vegeu nota 134), la Plana exportà l'any 1993 per valor de 122.000 milions de pessetes, que suposaven el 13,7% dels 889.697 milions de pessetes d'ingressos obtinguts a nivell de país per exportacions industrials l'any al·ludit. Si entre les exportacions industrials valencianes descomptàvem les de les grans multinacionals (*Ford* i *IBM*) —que no són pròpiament autòctones— tenim que la ceràmica de la Plana suposava l'any 1993 el 21% de totes les exportacions valencianes, de totes les *endògenes* (que representaren uns 585 milions de pessetes aquella any). Si pel contrari considerem el volum global d'exportacions valencianes (incloent-hi, per tant, les agrícoles), la ceràmica de la Plana representa el 10,7% del 1,144 bilions de pessetes d'ingressos obtinguts pels valencians per aquest concepte durant l'any 1993 (Elaboració pròpia amb dades de Domínguez, 1994, annex).
- 136 I.V.E., 1986 i Domínguez, 1994, annex.
- 137 Cal assenyalar que els productes italians han estat sempre els màxims competidors dels productes valencians en el mercat europeu. Aquesta competència s'ha produït sobretot dins del subsector tauleller, però també en altres tipus d'indústria com ara el tèxtil, el calcer, els joguets, l'alimentària, etc., i d'agricultura —les taronges, el vi, els productes hortofructícoles, etc.—. Diferents factors han contribuït al fet que l'economia

productiva italiana i la valenciana tinguen aquestes coincidències: les semblances culturals i geogràfiques —en tractar-se de dos països romànics ubicats en la Mediterrània occidental—, les històriques relacions econòmiques i polítiques mantingudes entre les ciutats-estat italianes i el Regne de València i, sobretot, la posició perifèrica de tots dos països respecte del cor industrial d'Europa; això ha condicionat —per motius que estudiarem tot just en el punt següent (III.3.4.) i en altres punts posteriors— l'especialització d'Itàlia i de València en la fabricació de béns de consum industrial, i no de béns d'equip o de producció com s'esdevé en els països més industrialitzats d'Europa.

- 138 Assopiastrelle, 1993 [a].
- 139 Aquest durà entre 1979 i 1987, quan les exportacions italianes es mantingueren en una xifra que fluctuava entre els 140 i els 160 milions de m2 exportats (Assopiastrelle, 1989, pàg. 43). El 1988 aquesta xifra pujà als 190 milions de m2, el 1992 als 230 i el 1993, als 260 (Assopiastrelle, 1993 [a], pàg. 105).
- 140 Assopiastrelle, 1993 [c], pàg. 21.
- 141 Conselleria de treball, 1991, pàg. 10.
- 142 Membrado, 1991, pàg. 291.
- 143 Durant els set primers mesos de l'any 1994 aquest percentatge (pel que fa als ingressos) era d'un 45,6%, lleugerament superior al del 1993, encara que cal tindre en compte la incorporació a la U.E. de tres nous estats membres: Suècia, Finlàndia i Àustria. De tota manera, cal dir que aquests tres estats no s'han caracteritzat mai per ser importants compradors de taulell espanyol, i sí, en canvi, d'italià (sobretot Àustria).
- 144 *Northern American Free Trade Association*, conformada pels Estats Units, Canadà i Mèxic.
- 145 Lluch, 1975, 217-218.
- 146 Aquesta primera part de la teoria d'Ernest Lluch (publicada el 1975) ha quedat desfasada en l'actualitat: durant els darrers vint anys s'ha produït un canvi en l'economia mundial que ha provocat una nova divisió internacional del treball, dins de la qual, els centres de decisió i d'investigació s'han mantingut en els països desenvolupats, mentre que el treball industrial poc qualificat (amb baix nivell tecnològic) s'ha desplaçat massivament cap als països en vies de desenvolupament. Moltes d'aquestes àrees s'han industrialitzat, bé mitjançant inversions de multinacionals, que pretenen de produir mercaderies a preus inferiors aprofitant la mà d'obra barata i abundant d'aquestes àrees (alguns exemples d'aquest cas els representen el Brasil, Mèxic o la República de Corea) (Healey & Ilbery, 1990, 7-8) o bé a través d'iniciatives endògenes —tant privades com públiques— (el cas paradigmàtic és la Xina, encara que també podem incloure-hi altres països del sud i del sud-est d'Àsia) (Haminton & Linge, 1983, xxiii-xxiv). En aquesta darrera àrea esmentada és on més

- s'han generalitzat aquests processos manufacturers; la producció industrial valenciana —caracteritzada pel seu escàs nivell tecnològic (llevat del taulell)— troba precisament en aquesta àrea (S i SE d'Àsia) la principal competidora internacional. En l'actualitat aquesta competència arriba fins al nostre territori, que està sent inundat de productes industrials procedents del sud i el sud-est asiàtics, que comptem amb uns preus més competitius que els de producció autòctona; com a conseqüència el saldo comercial entre València i aquesta àrea és tres vegades favorable als darrers (aquesta dada és especialment significativa si tenim en compte que el saldo comercial valencià global és clarament favorable a les exportacions —la taxa de cobertura del comerç exterior valencià durant el 1993 va ser del 141,24%) (Domínguez, 1994, annex).
- 147 Lluch, 1975, pàg. 218.
 - 148 Hi incloem Israel, no per coincidència religiosa, lògicament, sinó per la ubicació geogràfica.
 - 149 Domínguez, 1988, pàg. 190.
 - 150 Bale, 1977, 51-52.
 - 151 Que a més de ser els màxims productors, són també els màxims exportadors i dos dels màxims consumidors mundials *per capita* de taulells (Itàlia hi és el màxim consumidor, seguida de Grècia i, a continuació, d'Espanya) (Assopiastrelle, 1993 [b], pàg. 110-111).
 - 152 Vegeu nota núm. 31.
 - 153 Vegeu nota núm. 8 de la introducció.
 - 154 Houssel, 1985, 161-168. Vegeu nota núm. 180.
 - 155 Efectivament, dins de l'Estat espanyol València està situada entre un nord industrialitzat —Catalunya, que el 1992 amb un 15,6% de la població espanyola posseïa un 26,14% del Valor Afegit Brut de la Indústria— i un sud rural —Múrcia i Andalusia, que amb un 20,6% de la població suposaven el 10,25% del V.A.B. industrial. Mentrestant València presenta uns paràmetres més ajustats a la mitjana espanyola —encara que per damunt d'aquesta—, ja que amb un 9,9% de la població el 1992 suposava l'11,16% del V.A.B. de la indústria estatal (Alcaide, 1993, 20-23). Pel que fa a la regió italiana de l'Emília-Romanya, la situació és bastant similar: el seu nord industrialitzat és la rica Llombardia, i el seu sud rural les Marques (l'antesala del Mezzogiorno).
 - 156 Segons les dades del recompte que hem efectuat a partir de Vilmy Montanari (1994)
 - 157 Aquesta empresa el 1992 ocupava, amb 3.016 milions, el segon lloc en el rànquing d'empreses valencianes segons els seus beneficis (per darrere d'Aumar, que en sumava 13.938 i per davant de Mercadona amb 1.850) (*Economía 3*, 1993, 22-23). Pel que fa al rànquing d'empreses segons la seua facturació (segons la mateixa font), Porcelanosa ocupava, amb uns 10.000 milions de pessetes, el lloc 23é entre les valencianes, la qual cosa indica l'alt marge de beneficis que obtenen les empreses taulelleres.

- 158 Precedo & Villarino, 1992, pàg. 181.
- 159 Podem apuntar anecdòticament el fet que el nom de les tres primeres empreses locals feren referència al topònim local (*Azuvi* = azulejera o azulejos Villarreal; Ceravir = Cerámicas Villarreal) o comarcal (*Azulejera la Plana*).
- 160 Obiol, 1985, 60-61.
- 161 *Op. cit.*, pàg. 60.
- 162 Melià, 1971, pàg. 172.
- 163 Domínguez, 1988, pàg. 191.
- 164 Membrado, 1991, pàg. 31.
- 165 *Op. cit.*, pàg. 87. Aquestes dades van estar elaborades a partir de Vilmy Montanari (1991).
- 166 Membrado, 1993, pàg. 84. Aquestes dades van ser elaborades a partir de les dades de Vilmy Montanari (1992).
- 167 Vilmy Montanari, 1994.
- 168 Obiol, 1985, pàg. 66. Les principals empreses d'aquesta àrea són *La Plana*, *Azuvi*, *Porcelanosa*, *Venis*, *Studi Flama*, *Novogrés*, *Gresycer* i *Fritta*; els camins als quals ens referim són de sud a oest: l'antiga N-340 (tram sud), el Camí de les Voltes, el de la Carretera, el d'Artana, el de Betxí, el de Miralcamp, la Senda Pescadors, la Carretera d'Onda (només el tram inclòs dins del casc urbà de Vila-real) i el Camí Vell de Vila-real a Onda; els barris que conformen les *cases del taulell* són els del Zorro, els Evangelistes, Miralcamp, Melilla i *Casas Capote*.
- 169 En aquest eix les més destacades empreses ceràmiques són *Rocersa*, *Mainzu*, *Trébol* i *Meridiano* (aquesta darrera empresa no fabrica taulells, sinó recipients ceràmics).
- 170 Ací hem de destacar l'empresa *Decocer*, que ocupa les instal·lacions contigües a l'antic magatzem de Pasqual Cabrera, joia de l'arquitectura modernista vila-realenca.
- 171 Ortells, 1986, pàg. 634.
- 172 Les principals empreses d'aquest eix són *Zirconio*, *Todagrés*, *Italcerámica*, *Monodecor*, *Togama*, *Esmalglass* i *Vidres*.
- 173 Dezert & Verlaque, 1978, pàg. 101.
- 174 Poques són les empreses taulelleres hui dia a les quals els treballadors poden accedir sense dificultat si no és amb els seus vehicles privats, encara que aquestes estiguen al terme de la mateixa ciutat on resideixen.
- 175 Hermosilla, 1993, pàg. 57. Dins dels nombrosos exemples d'aquest aprofitament que trobem arreu del territori valencià podem citar, a banda de la Plana, la indústria del moble del Baix Maestrat (que es beneficiava de la proximitat dels boscs de la Tinença), el tèxtil de l'Alcoià (que per les seues pastures era una zona propícia per al ramat oví, la llana del qual s'utilitzava per als teixits), el calcer del Vinalopó (que emprava l'espart d'aquelles terres àrides per fer-ne sabates), els mobles de canya a la Vall de Montesa (que es realitzaven amb els joncs i les *canyes* que creixien vora el Cànyoles), etc.

- 176 Les dimensions de les empreses taulelleres sempre han estat considerables: d'antic, aquestes fàbriques necessitaven comptar amb grans zones a l'aire lliure —eres— per a l'eixugat natural de les primeres matèries, basses d'aigua per a la mescla de les argiles, grans edificis coberts per als processos de motllurat, cocció i esmaltat de la peça, etc.
- 177 Olucha, 1987-88, pàg. 368.
- 178 Precedo & Villarino, 1992, pàg. 98.
- 179 Houssel, 1985, 161-168.
- 180 La indústria espontània rep també els noms d'autòctona, difusa, local o endògena (Hermosilla, 1993, pàg. 56) (vegeu nota núm. 154). A València en trobem nombrosos exemples: la ceràmica a la Plana, el calcer al Vinalopó, el joguet a la Foia de Castalla, el moble a l'Horta, el Baix Maestrat, la Safor i la Vall de Montesa, el marbre a les Valls del Vinalopó, el ciment a la Foia de Bunyol i l'Alacantí, el tèxtil a l'Alcoià, la Vall d'Albaida, Vilafranca i Crevillent, etc. En el cas de la ceràmica de la Plana cal dir que en última instància l'establiment (fundat per iniciativa del Comte d'Aranda, que residia en la *Villa y Corte* i no a la nostra comarca) de la *Real Fábrica de Loza Fina de Alcora* fou molt important per al desenvolupament de la producció ceràmica a l'Alcora i posteriorment a Onda, però aquest és només l'origen remot de l'actual indústria taulellera de la Plana, i a més és l'únic cas en què una iniciativa forana ha revestit una certa transcendència en tota la trajectòria històrica del taulell planenc.
- 181 Aquest procés de dispersió empresarial no data ni molt menys de l'actual centúria: ja durant la darrereria del segle XVIII eren cèlebres les famoses fugues dels tècnics ceràmics que, després d'haver treballat a la *Real Fábrica de Loza Fina de Alcora*, van crear el seu propi establiment industrial.
- 182 Lluch, 1975, pàg. 218.
- 183 La població ondera passà de 8.696 persones, el 1950, a 12.414 deu anys després (Centelles, 1991, pàg. 21).
- 184 En només dèssset anys (1950-1967) el regadiu va passar de suposar un 10% de la superfície agrària del terme d'Onda a significar-ne més del 26% (Burriel, 1968, 594-595).
- 185 En l'estudi realitzat per Verònica Centelles (1991, pàgs. 25-27) la majoria dels immigrants a Onda entre el 1950 i el 1960 procedien de les províncies de Jaén i, sobretot, d'Albacete; també era important, tanmateix, el contingent dels que procedien de localitats pròximes com ara Sucaina, Llucena i Ribesalbes.
- 186 Lluch, 1975, pàg. 217.
- 187 En aquell moment les exigències de capital en aquesta indústria encara eren escasses, i moltes de les noves fàbriques iniciaren la seua producció amb maquinària de desguàs o bé portant a terme només una part de la producció (bescuïtat o esmaltat) (Rosselló, 1966, pàg. 439).

- 188 Sovint, la relació existent entre les entitats bancàries i les empreses ceràmiques, era d'arrendament financer o *leasing*, ja que aquesta forma de relació permetia un finançament menys oneros (Domínguez, 1983). Vegeu nota núm. 89.
- 189 Bale, 1977, pàg. 47.
- 190 Sarthou, 1913, pàg. 793.
- 191 Bale, 1977, 47-48.
- 192 Piqueras, 1994, pàg. 43.
- 193 En l'actualitat *Aumar* és l'empresa valenciana que majors beneficis obté —gairebé 14.000 milions de pessetes el 1992, segons *Economía 3* (1993, 22-23). Això no resulta gens estrany tenint en compte els preus exagerats que aquesta concessionària fa pagar als peatges de l'A-7: una mitjana de més de 15 pessetes per quilòmetre, i en alguns trams especialment concorreguts (com ara entre Puçol i Castelló) gairebé 20 ptes/km (quan les autopistes italianes i franceses fan pagar a menys de 10 pessetes el quilòmetre). Si *Aumar* reduïra a la meitat, o menys, aquestes tarifes, probablement els habitants de la Plana que van a la capital del país i viceversa (o qualsevol altre usuari habitual de la N-340) es decidirien a agafar l'autopista molt més sovint (tot compensant-ne les possibles pèrdues econòmiques) amb la qual cosa es contribuïria a alleugerir el trànsit de la N-340, en la qual es perden inútilment moltes hores a causa de les contínues retencions que es produeixen a les travessies. Això potenciaria a més l'eix mediterrani valencià i afavoriria les relacions entre tots els habitants del nostre país (que estem *connectats* des de Vinaròs fins a Alacant a través de l'A-7). Resulta paradoxal que l'estat construísca una autopista gratuïta entre Alacant i Múrcia (ciutats que a més compten amb una via alternativa, com ho és la N-340) i tres autovies que connecten Alacant i Madrid i la Ciutat de València amb la capital d'Espanya (una a través de Requena i l'altra per Albacete) i que en canvi entre Castelló i el Cap i Casal hàgem de pagar més de 600 pessetes (si no volem patir les retencions de la N-340) o que entre Alacant i la Ciutat de València s'haja de passar per terra castellano-manxega (ja que el preu del peatge de l'A-7 supera les 2.000 pessetes i la connexió per Alcoi de les dues primeres ciutats valencianes encara està molt lluny de completar-se).
- 194 Offner, 1993, pàg. 233.
- 195 Un exemple pròxim que confirma la teoria d'Offner és el del Maestrat i els Ports, on la xarxa de carreteres ha estat modernitzada durant els últims anys, la qual cosa no ha aturat la sagnia migratòria. Un altre exemple més llunyà i clar és el d'Andalusia, on les infraestructures han avançat d'una forma considerable, sense que això haja donat lloc a un augment significatiu de les inversions productives.
- 196 George, 1962.
- 197 Precedo & Villarino, 1992, pàg. 140.
- 198 Rosselló, 1966, pàg. 439.
- 199 Obiol, 1985, 60-61.

- 200 Tomàs, 1985, 446-449.
- 201 *Banco de Bilbao, Banco Exterior, Banco Popular, Banco Industrial del Sur, Banco de Santander, Banco de Vizcaya i Banc de l'Exportació*, per ordre cronològic d'instal·lació a la ciutat. Les sucursals que ja hi existien eren el *Banco Hispano-americano*, el *Banc de València* i el *Banco Español de Crédito*, que dataven de les dècades del 1920 i 1930, caracteritzades pel seu auge citrícola.
- 202 A Vila-real es van crear cinc noves empreses: *Todagrés, Italceràmica, Industria Española del Azulejo, Eidos i Porcelanosa* (segons l'ordre en què van donar d'alta la seua llicència fiscal), que es van afegir a les cinc ja existents: *Azuvi, La Plana, Ceravir, Mainz i Zirconio*.
- 203 Les sis noves sucursals bancàries instal·lades foren *Banca Catalana, Banco del Noroeste, Banco Atlántico, Banco General, Banco Central i Bankinter*; les quatre noves empreses taulelleres eren *Togama, Rocersa, Studi Flama i Novogrés*.
- 204 COCIN, 1989.
- 205 Les principals empreses taulelleres creades foren *Gresycer, Venis i Monodecor*. Les sis noves sucursals bancàries eren les del *Banco de Crédito y Ahorro, del Banco de Madrid, del Banc de Sabadell, del Banco Guipuzcoano, del Banco Zaragozano*, i posteriorment —ja en la dècada del 1990— del *Banco Urquijo*.
- 206 Banesto, 1993.
- 207 El cas d'Oriola és excepcional ja que només compta amb 14 sucursals bancàries (enfront de les 23 de Vila-real), però en canvi suma 29 caixes d'estalvi i 15 rurals (davant de les 14 i 7 de Vila-real). Això es deu, d'una banda, que al llarg del vastíssim terme oriolà s'escampe un gran nombre d'aldees, algunes de les quals compten amb la seua pròpia caixa d'estalvis, i de l'altra, que la ciutat siga eminentment agrària (d'ací el gran nombre de sucursals de caixes rurals). En tot cas, la gran proliferació de sucursals de crèdit a Oriola no es deu al seu vigor econòmic, ans al contrari, l'antiga capital del sud valencià pateix des de fa algunes dècades (podríem dir segles, fins i tot) un cert estancament que l'ha convertida hui dia en una ciutat clarament decadent.
- 208 De les 24 entitats bancàries existents a Vila-real el 1993, 21 foren creades després del 1967; de les aproximadament 30 empreses ceràmiques (hi comptem també les de frites i esmalts i les de maquinària) que sumaven més de 25 treballadors el 1993 a la nostra ciutat, 25 se'n varen fundar també després del 1967.
- 209 Aquests terratinents locals eren Candau, Font de Mora, Balaguer, Arrufat, Beltran i Vilanova (Obiol, 1985, pàg. 61).
- 210 Obiol, 1985, pàg. 61.
- 211 En aquests casos en què les empreses no treballen exclusivament al servei del taulell resulta gairebé impossible determinar quin percentatge de la facturació de l'empresa es dedica a la ceràmica i quin a d'altres tipus d'indústries. És per això que no ens hem aventurat a fer un recompte aproximat de quants operaris treballen indirectament al servei del taulell a la nostra comarca.

- 212 Domínguez, 1983, 14-16.
- 213 Beltran, 1988, pàg. 31.
- 214 Bagan, 1988, pàg. 111.
- 215 Asunción, 59-61.
- 216 Sector Español de Azulejos, Pavimentos y Baldosas Cerámicas, 1994 [a].
- 217 Castellón Diario, 1993, pàg. 157.
- 218 COCIN, 1993, pàg. 157.
- 219 Dalmau & de Miguel, 1991, pàg. 139.
- 220 Guillén, 1986, pàg. 7.
- 221 Criado & Navarro, 1994, pàg. 127.
- 222 Porcar, 1987, pàg. 429.
- 223 Membrado, 1991, pàg. 87.
- 224 Domínguez, 1983.
- 225 Això, d'altra banda, no és gens estrany, ja que resulta habitual que els sectors bàsics de la indústria d'aquest país —ço és, els dedicats a la fabricació de béns de producció, que requereixen un màxim de tecnologia i una alta qualificació dels operaris i que contenen, per tant, el màxim valor afegit— seguisquen depenent, en general, de la tecnologia exterior.
- 226 Direm de passada que algunes empreses de maquinària de la Plana han provat, sense èxit, de construir premses grans. El que sí que s'ha aconseguit és fabricar-ne de dimensions reduïdes.
- 227 Autoridad Portuaria de Valencia, 1994.
- 228 Sanchis, 1988, pàg. 200.
- 229 Brunet, 1993, pàg. 220.
- 230 Els principals punts de destinació dins del marc estatal són Andalusia, Catalunya, València i Madrid, que són les zones on hi ha una major activitat constructora. A més, el consum de taulell en aquestes àrees es veu afavorit pel fet que tenen un clima molt temperat —almenys les tres primeres— la qual cosa propicia l'ús —sobretot domèstic— del taulell.
- 231 González & Moreno, 1992.
- 232 *Ibid.*
- 233 Autoridad Portuaria de Valencia, 1994.
- 234 Autoridad Portuaria de Valencia, 1993, pàg. 104.
- 235 Autoridad Portuaria de Castellón, 1993, pàg. 55.
- 236 González & Moreno, 1992.
- 237 *Ibid.*
- 238 AICE & ITC, 1994.
- 239 Domínguez, 1983.

CONCLUSIONS:

**PERSPECTIVES DE FUTUR
DE LA INDÚSTRIA VILA-REALENCA**

En aquesta darrera part de *Vila-real, Ciutat Industrial* pretenem oferir al lector una especulació —naturalment, justificada amb els arguments que hem anat exposant al llarg de les pàgines del llibre— sobre el que pot ser el futur de la nostra indústria. Tenint en compte tot el que hem dit sobre l'extraordinari desenvolupament que ha assolit en aquests moments la indústria taulellera de la nostra comarca, i donat l'intens creixement de les exportacions que s'ha esdevingut en els darrers anys i que, lluny d'estabilitzar-se, guanya en aquests mateixos moments una força més que considerable, sembla evident que el futur industrial de la nostra ciutat passa fonamentalment —almenys dins d'un període previsible de temps— per aquesta branca industrial i les seues auxiliars.

Les altres activitats dins del sector secundari que hui posseeixen a Vila-real una certa rellevància són la relacionada amb la manipulació de cítrics (i les auxiliars) i la de components per a la indústria automobilística. La primera d'aquestes, que com hem vist, va donar origen de manera directa o indirecta a la majoria de les branques industrials que han existit al nostre municipi, experimenta des de la segona meitat de la dècada del 1970 una lenta però incessant decadència. Si aquesta tendència continuara en el futur, evidentment la indústria lligada a la taronja acabaria per desaparèixer de Vila-real, i potser fins i tot de tota la Plana. Les explotacions cítriques pateixen uns defectes estructurals importants, ja que les reduïdes dimensions i la dispersió de les parcel·les encareixen de manera considerable qualsevol tipus de tractament que calga realitzar sobre aquest conreu i consegüentment en dificulten la rendibilitat per al propietari. A açò s'afegeix la creixent competència dels citricultors del migdia espanyol i dels països del Magrib i, en menor mesura, dels d'altres àrees de la Mediterrània. A més a més, la nostra agricultura cítrica pateix d'altres problemes com ara la salinització dels pous de reg, la manca d'aigua, el caràcter obsolet dels sistemes de regadiu que encara hui s'empren, la contaminació provocada pels fums i residus industrials, els virus que ataquen els arbres (com ara el de la tristesa, que afecta ja més de la meitat dels peus del terme de Vila-real), el fet que les generacions joves tendeixen a abandonar l'agricultura com a forma de vida (amb la qual cosa els treballadors agraris estan cada vegada menys qualificats), etc. Tot plegat dibuixa un panorama que com a mínim hem de qualificar de força problemàtic per a la supervivència de la nostra agricultura tradicional. Ara bé: no hem d'oblidar que, almenys en principi, el sol, el clima i la tradició històrica ofereixen per al conreu del taronger en terres de la

Plana unes condicions vertaderament excepcionals, i que a més a més la nostra comarca tendeix a especialitzar-se en el grup de les mandamines per al consum en fresc (o siga, per a la taula, no per a sucs), un tipus de taronja que, tant per la seua qualitat com per la seua tradicional implantació en els mercats exteriors, podem dir que té un mercat assegurat; d'altra banda, les condicions climatològiques i del terreny que es donen a la Plana són ideals per al conreu d'aquestes varietats de taronja i possibiliten un equilibri entre els graus de dolçor i d'acidesa que no es produeix enlloc més. Per tot açò es fa difícil de creure que l'agricultura cítrica pugua arribar a desaparèixer per complet de la nostra comarca, si més no pel que nosaltres som capaços de preveure. Així doncs, cal pensar que Vila-real seguirà comptant, en el futur, amb indústries de manipulació de cítrics i auxiliars.

L'altre subsector industrial que, a banda del tauleller i del lligat a l'agricultura, segueix tenint un pes notable dins de l'economia vila-realenc és el que es dedica a la fabricació de peces i complements per a la indústria automobilística. Aquest subsector funciona, doncs, com a una indústria auxiliar per a les empreses de fabricació d'automòbils, cap de les quals no es troba emplaçada a la nostra comarca. Des dels primers anys de l'actual dècada la indústria automobilística ha patit una recessió que ha ocasionat una substancial reducció de les plantilles en la majoria dels casos i que ha repercutit —com no podia ser d'una altra manera— sobre les indústries auxiliars de Vila-real, provocant per exemple el tancament de *Carrocerías Gosalbo*, que hi havia estat una gran empresa pionera d'aquest subsector. El començament de la fi de la crisi econòmica general —gràcies al qual ja s'ha apreciat una recuperació de la indústria automobilística durant el 1994—, en bona lògica, haurà de tindre efectes positius sobre les indústries auxiliars de la nostra ciutat.

Entrem ja, doncs, en la que és la principal de les indústries presents, i previsiblement, futures, de la ciutat de Vila-real: el taulell i les auxiliars. La indústria ceràmica o taulellera, a pesar de la seua llarga tradició dins del marc comarcal, ha crescut més en la darrera dècada que no ho havia fet en tot un segle, i en aquests moments continua creixent de manera especialment intensa. La nostra ciutat, que havia tingut fins fa relativament poc una economia eminentment basada en l'agricultura, es troba hui en canvi al centre mateix d'aquest intens procés de desenvolupament industrial: Vila-real és, ja ho hem dit, el municipi que ocupa més treballadors dins del subsector tauleller i els auxiliars de tota la comarca, i si bé no és el que compta amb un major nombre d'empreses, sí que aplega les més grans, les més fortes i les que es troben més a l'avantguarda en tots els aspectes, des de la tecnologia fins al disseny o la professionalitat en el servei al client (tots aquests

aspectes es veuen recolzats, a més, pel que fet que existisquen a la ciutat una sèrie d'empreses de serveis avançats, que contribueixen de manera decisiva a augmentar l'eficàcia i a afavorir la competitivitat empresarial¹). És gràcies a la indústria taulellera, en conseqüència, que la nostra ciutat és reconeguda hui com un destacat centre industrial avantguardista a nivell comarcal i valencià i, fins i tot, a nivell de tot l'Estat espanyol.

Com hem assenyalat al llarg de les pàgines d'aquest llibre, la clau del desenvolupament actual i del possible desenvolupament futur del subsector ceràmic vila-realenc i comarcal no és altra que l'exportació. En els darrers anys és aquesta que ha possibilitat la supervivència de la nostra indústria taulellera, en un moment en què el mercat espanyol, a causa de la recessió econòmica que patia, no era capaç d'absorbir-ne la producció. Ara bé, en apostar pels mercats exteriors, els nostres empresaris no van aconseguir només de sobreviure, sinó que varen trobar un autèntic filó que —després d'alguns anys d'haver estat intensament explotat i d'haver donat lloc al sorprenent auge que ha experimentat el subsector— segueix sense mostrar el menor signe d'esgotament. En efecte, en aquests moments poden dir que hi ha encara molts mercats pràcticament vèrgens pel que fa al consum de taulell, siga quin siga l'origen d'aquest. Itàlia i Espanya, els principals productors i exportadors mundials, són també (amb Grècia que, tot i no posseir a penes indústria taulellera, comparteix amb els anteriors el fet de ser un país mediterrani²) els mercats amb un major consum per càpita de productes ceràmics (les proporcions són de 3,5 m² de taulell per habitant i any pel que fa a Itàlia, de 3 m² en el cas de Grècia, i de 2,6 m² en el cas d'Espanya), mentre que les compres són prou inferiors en altres mercats de la Unió Europea, com ara Alemanya i el Benelux (on el consum per habitant se situa a l'entorn dels 2 m²/any), França i Portugal (on no supera el metre quadrat i mig per habitant i any) i el Regne Unit (on aquesta proporció és força baixa, de només un 0,7); en els altres dos països de la Unió Europea, és a dir, Dinamarca i Irlanda, el consum és fins i tot inferior. En el cas d'altres estats europeus amb un alt poder adquisitiu el consum varia des dels 2 m² per habitant i any de Suïssa fins al metre quadrat de Finlàndia i el 0,6 de Suècia³. D'altra banda, el gran mercat estado-unidenc —que ofereix unes perspectives extraordinàriament interessants tant per les seues dimensions com pel clima d'alguna de les seues zones més poblades i riques— no consumeix més que un escassíssim 0,4 m² de taulell per habitant⁴. Tot açò evidencia que les exportacions de taulell (no només les de la Plana, sinó les de qualsevol altra regió fabricant) tenen encara grans possibilitats d'augmentar, si poden aconseguir una major penetració en aquests i en altres

mercats. Les perspectives en aquest sentit són, per tant, falagueres, però no hem d'oblidar que el taulell de la Plana només aconseguirà d'ocupar aquests mercats *vèrgens* si és capaç de competir amb èxit amb els altres països productors de taulell. Un altre tipus de competència que caldrà véncer és la que ofereixen els materials alternatius al taulell. Si bé els productes ceràmics parteixen amb l'avantatge de ser els materials amb millors característiques de qualitat, resistència, higiene i disseny, i si bé comporten, una volta instal·lats, molt escasses despeses de manteniment — ja que són difícilment deteriorables amb el pas del temps —, per contra tenen l'inconvenient de ser productes més cars que la majoria dels materials substituïdors, i de requerir a més una notable despesa per a la seua instal·lació. A això s'afegeix el fet de no resultar a priori els productes més adequats per a aïllar del fred⁵, la qual cosa suposa, evidentment, un important desavantatge a l'hora de competir dins dels mercats del nord. Si fins i tot en països mediterranis com el nostre, el taulell dins l'àmbit domèstic, a banda de pavimentar tota la casa, sol restringir-se a les parets de la cuina i de les cambres de bany (i en alguns casos el seu ús s'estén a les parets exteriors), no és estrany que en latituds més septentrionals es tendisca a fer servir els productes ceràmics només per al revestiment de les parets dels dos tipus d'habitació que hem esmentat, mentre que per a la resta de la vivenda i exteriors es prefereixen materials més barats i més fàcils d'instal·lar (tot i que comporten una major despesa de manteniment posterior), que es caracteritzen a més per una major capacitat per a la isolació tèrmica, com ara el parquet, el suro, la fusta, la moqueta, la pintura, el paper pintat, etc.⁶

Tot el que hem exposat fins ací ens ha de fer adonar que, si bé les perspectives són bones, per tal d'aprofitar-les i convertir-les en realitat és imprescindible que els productes ceràmics de Vila-real i de tota la comarca oferisquen cada dia uns majors avantatges en tots els sentits, i sàpien promocionar-se amb el màxim de professionalitat; només així ens serà possible de fer front a la competència que, sense cap mena de dubte, seguiran oferint-nos tant els materials alternatius com els productes ceràmics fabricats en altres regions —i especialment els que provenen del *Comprensorio* italià. La clau, doncs, del futur de la nostra indústria taulellera no és altra que una competitivitat cada volta major dins dels mercats internacionals. Per tal d'aconseguir aquest objectiu nosaltres creiem que cadria acomplir tota una sèrie de requeriments, que a continuació passem a detallar.

En primer lloc, és imprescindible de seguir augmentant la qualitat i el disseny dels nostres productes ceràmics. Si bé hui dia es reconeix internacionalment que el taulell fabricat a la Plana posseeix un alt nivell de qualitat, cal admetre que això és

en bona part degut al fet que ací es copia sistemàticament els dissenys concebuts a l'altra banda dels Alps. Si s'acabàs amb aquesta situació i s'aconseguís de realitzar a la Plana dissenys originals iguals o superiors als italícs, els beneficis per a la nostra indústria serien importants ja que això atorgaria als nostres productes un major prestigi als països més rics —que són també els mercats més lucratius i els que més valoren aquesta mena de factors—, la qual cosa permetria d'augmentar-ne tant els preus com la penetració en aquestes àrees (fins ara, els preus relativament baixos dels nostres paviments i revestiments han fet possible que s'aconseguira un important mercat a les àrees menys afavorides econòmicament —Àsia, Àfrica, Sud-amèrica—, on les nostres exportacions assoleixen el mateix volum que les italianes o àdhuc el superen, però Europa i Nord-amèrica segueixen preferint clarament els productes transalpins). En conseqüència cal efectuar un esforç continuat amb el fi de millorar el disseny del nostre producte, tot buscant-hi un estil propi i diferenciat. No cal negligir tampoc d'altres aspectes qualitatius més lligats a la modernització tecnològica: l'actualització de les tecnologies es fa igualment necessària per tal d'aconseguir els objectius desitjats d'incrementar el valor afegit del taulell de la Plana i disputar als italians els rics mercats occidentals en condicions més avantatjoses. Entre les iniciatives que ja s'estan portant a terme en aquest sentit podem destacar la celebració a la capital de la Plana (des del 1988, i amb caràcter bianual) de *Qualicer*, Congrés Mundial de la Qualitat del Revestiment i Paviment Ceràmics (organitzat per la Cambra de Comerç de Castelló i el Col·legi Oficial d'Enginyers Industrials), i la creació d'una Escola Tècnica Superior d'Enginyeria Ceràmica a la Universitat Jaume I, que permetrà mantindre un nucli d'investigació i de formació de professionals d'alt nivell.

Un altre factor que cal prendre en consideració és la necessitat d'assolir una major diversificació i selectivitat de la producció. Això es pot fer mitjançant un bon coneixement de les exigències i possibilitats dels mercats que ens resulten interessants, amb el fi de poder adequar la nostra producció a les necessitats i demandes de cada país. Fins a mitjan dècada del 1980, la producció es basava en uns determinats tipus de taulells de qualitat més aviat mediocre, però amb l'augment de les nostres exportacions els fabricants han començat a diversificar la seua producció en funció de les necessitats dels diversos mercats exteriors, en adonar-se que aquesta era l'única forma de penetrar-hi. Pel que fa a les propietats del taulell, en l'actualitat les empreses ceràmiques dels nostre país fabriquen —per posar-ne només alguns exemples— paviments especialment resistents a l'abrasió, productes per a zones fredes, d'altres per a zones industrials afectades per atacs

d'àcids, rajoles per a piscines, taulells antirelliscants, etc. D'altra banda, i pel que fa als tipus de productes ceràmics, hui dia es fabriquen a la Plana des del clàssic bescuit fins als moderns revestiments i paviments esmaltats obtinguts pel sistema de monococcio (que suposen el gruix de la producció), passant per tota una varietat de peces artesanes i manuals, de peces especials (com ara els mosaics, els sòcols i les sanefes), o d'altres peces relativament minoritàries (gres porcellànic, gres extruït, revestiments vitris, etc.); i tot això, per descomptat, en diferents grandàries i dissenys. El que cal fer, doncs, és seguir aprofundint en aquesta línia, i sobretot, aprofitar la nostra superioritat (que hem d'agrair a les característiques de les argiles valencianes) en els paviments de grans formats i en els revestiments fabricats pel sistema de monococcio porosa.

Una volta aconseguit un producte de la màxima qualitat, amb el disseny més innovador i amb una varietat suficient per a respondre a les més diverses exigències del mercat, és absolutament necessari de posar també la màxima l'atenció en la promoció del taulell i en el servei al client. El primer d'aquests aspectes s'efectua hui mitjançant fires, exposicions, revistes i catàlegs i, de cara al gran públic, a través de la publicitat als mitjans de comunicació de masses (que a nivell internacional només es poden permetre, però, les majors empreses). A més, un bon nombre d'empreses valencianes de taulell mostren el seus *stands* cada any a les fires internacionals de materials de construcció (entre les quals destaquen la de CERSAIE, que se celebra a Bolonya, la de CEVISAMA a la Fira Mostrari Internacional de València, la de BAU a Munic i, als Estats Units, la d'ITE), realitzen muntatges de sales d'exhibició a les grans ciutats i obrin oficines de venda en diferents països⁷. Com és ben lògic, la promoció dels nostres taulells hauria de fer-se de manera prioritària en les àrees de major poder adquisitiu del món: ja hem dit que és pensant en aquests mercats que cal millorar la qualitat i el disseny del nostre taulell; això, però, no aconseguiria per si sol els efectes desitjats si no s'hi sabia difondre al mateix temps una nova imatge del producte que hi donara major prestigi. A hores d'ara no creiem descobrir res a ningú si enfasitzem l'extraordinària importància del màrqueting per al futur de la nostra —de qualsevol— indústria. L'altre aspecte en què cal posar la màxima cura per tal d'aconseguir de vendre eficaçment els nostres productes és el servei i l'atenció als clients. Els exportadors no han de limitar-se de cap de les maneres a subministrar el producte i prou, sinó que han de fer un esforç per tal de mantindre sempre el contacte amb els seus compradors i evitar així que la manca de comunicació magnifiqui les conseqüències dels problemes que puguem aparèixer. Una volta més, són precisament els mercats més lucratiu aquells

on més necessàries resulten aquesta continuïtat i aquesta eficàcia en el servei, i per a aconseguir-la és essencial la consolidació de xarxes comercials al mercat exterior a partir d'estratègies empresarials ben planejades. En aquest sentit, els italians ens duen molts anys d'avantatge, a pesar del gran avanç que en els darrers temps han estat capaços de realitzar els nostres exportadors.

Un greu problema que sofreix el subsector tauleller de la Plana és que, ara com ara, les dimensions reduïdes de la gran majoria de les empreses fan molt difícil que aquest subsector, globalment considerat, augmente el seu nivell de competitivitat tant com seria desitjable. Per a aconseguir aquest objectiu calen uns recursos de què les empreses menudes i mitjanes no poden, per si soles, disposar. Si tenim en compte que les fàbriques taulelleres italianes —les màximes competidores de les nostres— solen tindre en canvi unes dimensions molt majors⁸, es farà evident la necessitat d'arribar a un major grau de coordinació entre les actuals empreses del nostre país, que podria aconseguir-se mitjançant la formació de consorcis o unions d'empreses. Els avantatges immediats que se'n derivarien serien notables: des del punt de vista de la producció, podria aconseguir-se una major varietat si cada una de les empreses d'un consorci s'especialitzava en un tipus de producte determinat; des del punt de vista de la promoció, podria després fer-se el màrqueting d'aquesta àmplia gamma de productes de manera conjunta, reduint així sensiblement els costos de promoció. Això faria esperar un increment de les vendes i, en conseqüència, del marge de beneficis; caldria, a continuació, reinvertir aquests beneficis en investigació i en formació de personal especialitzat, a fi d'augmentar la qualitat i el disseny dels productes. Tot plegat possibilitaria que un d'aquests consorcis d'empreses disposara dels mateixos recursos que posseeixen hui les empreses més grans, oferint al mercat una gran varietat de productes d'alta qualitat i selecció que s'adaptàs als seus gusts i a les seues necessitats, promocionant-los al mateix temps amb un màxim d'eficàcia i optimitzant l'atenció al client: en definitiva, s'aconseguirien els objectius que hem vingut detallant en les darreres pàgines, l'assoliment dels quals judiquem necessari per a la supervivència i el desenvolupament futurs de la nostra indústria taulellera. És precisament per açò darrer que pensem que, si els empresaris de la nostra comarca no són capaços d'aplegar-se per a formar aquests consorcis, caldria impulsar una solució més dràstica —però potser també més efectiva— com seria l'absorció d'unes empreses per altres de manera que se'n reduís el nombre total, però se'n augmentaren les dimensions mitjanes. Aquesta solució, presa —almenys des de fa una dècada— per diverses empreses de l'altra banda dels Alps, ha començat a adoptar-se també —encara que d'una manera molt tímida— a la nostra comarca⁹.

D'altra banda, el recolzament de les institucions hauria de jugar també un paper fonamental per al futur de la nostra indústria. De la mateixa manera que ja s'han creat centres de formació de personal especialitzat en l'enginyeria química ceràmica i en el disseny, seria convenient que es tiraren avant iniciatives de formació que pretengueren de cobrir les actuals llacunes del nostre sistema productiu (que n'afecten sobretot algunes de les indústries i activitats auxiliars): ens referim a la fabricació de maquinària per a les indústries taulelleres (ja hem vist que en l'actualitat pràcticament tota la maquinària més sofisticada ha d'importar-se d'Itàlia) i també a la formació dels operaris que s'encarreguen de la col·locació del producte acabat sobre les diferents superfícies a què va destinat. I donat que el subsector tauleller requereix una contínua reconversió, creiem també necessari que les institucions donen suport econòmic a les empreses per tal que aquestes puguin portar a terme la necessària modernització. En aquest sentit hem d'assenyalar que la Generalitat Valenciana ha començat ja, a través de l'*Institut Valencià de Finances*, a donar satisfacció a una vella aspiració dels empresaris taulellers de la nostra comarca, en finançar part de les inversions a aquelles empreses que s'acullen a les ajudes que ofereix aquest organisme.

La indústria taulellera de Vila-real i de la Plana dins del marc valencià, podem afirmar sense por a ser desmentits que és ara com ara la més avançada, la més dinàmica i la que compta amb millors perspectives de cara al futur de totes les indústries valencianes. No hem d'oblidar, però, que d'altres subsectors del nostre país que en un moment determinat conegueren èpoques d'esplendor comparables a les que hui dia experimenta el nostre taulell —com ara el tèxtil de l'Alcoià, el joguet de la Foia de Castalla, el calcer de Vinalopó (a pesar que aquest darrer recentment està travessant una bona conjuntura)— passen en l'actualitat per una situació que pot ser més o menys difícil segons els casos, però que en cap cas no és igual a la que s'hi visqué fa algunes dècades. La causa de la relativa *decadència* d'aquestes indústries no és altra que l'aparició d'una forta competència en alguns països en vies de desenvolupament, on el nivell de vida i, pertant, els salaris són prou baixos com per a permetre de fabricar-hi una gran varietat de productes amb uns costos sensiblement inferiors als que aquests mateixos productes requeririen en un país més desenvolupat, com ara el nostre. El que s'ha esdevingut amb aquestes indústries valencianes podia fer témer a molts que el mateix acabara per passar amb el taulell de la Plana, especialment quan sembla que alguns d'aquests països relativament menys avançats comencen a comptar també amb indústries ceràmiques. Evidentment, dins de l'economia de mercat ningú no pot pensar que el seu futur està

assegurat: precisament aquesta idea ha provocat en més d'una ocasió la decadència de moltes empreses. Els empresaris alcoians, els de la Foia de Castalla, els del Vinalopó podrien haver fer front a la competència dels països menys avançats econòmicament oferint allò que aquests no podien oferir: qualitat, disseny, un òptim servei al client, màrqueting, eficàcia, etc. Així fou com moltes empreses italianes d'aquestes branques industrials (sobretot del calcer i del tèxtil) aconseguiren de sobreviure, i fins i tot de créixer notablement, durant la darrera dècada. Els seus homòlegs valencians, però, no ho van saber fer i en van haver de pagar les conseqüències. La llicó que els empresaris taulellers de Vila-real i de la Plana haurien d'extraure de tot açò és que, si bé la conjuntura podia ser el dia de demà menys favorable per a les seues empreses que no ho és actualment, amb imaginació, intel·ligència i ganes de fer bé les coses es pot aconseguir molt sovint de superar crisis i problemes que arriben a afonar, en canvi, aquells que no saben adaptar-se a les noves circumstàncies i pensen que n'hi ha prou de seguir fent el que s'ha fet sempre. I no són només els empresaris que haurien de tindre ben presents aquestes idees, sinó també les institucions públiques i, en general, tota la nostra societat. Que Vila-real, que la comarca de la Plana, seguisquen comptant amb una indústria important, i que aquesta siga cada dia més forta i més beneficiosa per a tots, és una tasca que la nostra societat en el seu conjunt hauria d'assumir com a pròpia: només així es guanyarà la capacitat de construir-se, per a si mateixa, aquest futur de progrés i de prosperitat que la immensa majoria desitgem.

Vila-real — Ciutat de València, 1994-1995

NOTES A LES CONCLUSIONS

- 1 Pitarch, 1992, pàgs. 128 i 133.
- 2 Els productes ceràmics són més estimats als països que compten amb un clima temperat, mentre que en latituds més altes es continua preferint, sobretot en recobriments per al sòl, materials com ara la fusta o la moqueta, que aïllen més del fred.
- 3 Assopiastrelle, 1994 [b], pàg. 110-111.
- 4 Encara que alguns dels seus estats, com ara Califòrnia (que té un clima mediterrani) i, sobretot, Florida (caracteritzat pel seu clima subtropical humit) tenen un consum molt més elevat que el de la mitjana, a causa de la benignitat de l'oratge d'aquestes zones, que condiciona un ús més freqüent del taulell.
- 5 De tota manera, cal lloar que, entre les moltes iniciatives dutes a terme pels nostres fabricants per tal de diversificar la producció, hi ha la de la fabricació de taulells amb característiques que els fan especialment adequats per a zones fredes.
- 6 Dalmau & de Miguel, 1991, 204-210.
- 7 Dalmau & de Miguel, 1991, pàg. 217.
- 8 Al *Comprensorio* emilià hi ha almenys set grups industrials ceràmic-taulellers que superen les dimensions empresarials de *Porcelanosa* —que amb gran diferència és la major de les empreses de la Plana i de l'Estat—; aquests són *Emilceramica*, *Florim*, *Gardenia Orchidea*, *Imola*, *Iris* (que engloba *Arioste*), *Marazzi* (a la qual pertany *Ragno* i *Riwal*) (Assopiastrelle, 1994).
- 9 El cas més important n'és l'absorció de *Gres de Valls* per part d'*Azuyde* (que s'ha quedat curiosament amb el nom de la primera empresa —*Gres de Valls*— i no amb el de l'empresa compradora).

BIBLIOGRAFIA

- Abad Garcia, V. (1987): *La Taronja. 1871-1939*, Alfons el Magnànim, Diputació de València, 156 pàgs.
- (1991): *Cooperativas citrícolas de exportación (1882-1990)*, ANECOOP, Ciutat de València, 230 pàgs. i apèndixs gràfics.
- AICE (*Asociación de Investigación de las Industrias Cerámicas*) & ITC (*Instituto de Tecnología Cerámica*) (1994): *Colocación de pavimentos y revestimientos cerámicos*, Ministeri d'Indústria i Energia, Madrid, 319 pàgs.
- Ajuntament de Vila-real (1990): *Estudi socio-econòmic de Vila-real*, Acció Ocupacional, Regidoria d'ocupació, 57 pàgs.
- (1992): Dades estadístiques sobre l'origen de la població vila-realena, Delegació d'estadística.
- Alcaide Inchausti, J. (1993): «El comportamiento cíclico de la economía regional entre 1986 y 1992», *Papeles de Economía Española*, núm. 55, C.E.C.A. (Confederación Española de Cajas de Ahorro), 2-45.
- ALICER (*Asociación para la promoción del diseño cerámico*) (1994): «Diseño industrial, estrategia de futuro», en *Castellón Diario*, suplement Cevisama '94 (27-2-1994), 46-47.
- Andrés Robres, F. (1985): «La fábrica de cerámica de Alcora. Algunas reflexiones sobre su arrendamiento en 1750», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXI, Castelló, 261-275.
- Arànegui Gascó, C. (1987): *Historia de la cerámica valenciana*, vol. I, Vicent Garcia Editors, Ciutat de València, 204 pàgs.
- Ardit Lucas, M. (1977): *Revolución liberal y revuelta campesina: Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*, Ariel, Barcelona, 376 pàgs.
- et alii (1980): *País Valencià. Geografia i història*, Papers bàsics 3 i 4, Ciutat de València, 238 pàgs.
- (1992): «Els segles XVI, XVII i XVIII» en *Història del País Valencià*, Papers bàsics 3 i 4, Ciutat de València, 135-209.
- ASCER (*Asociación española de azulejos, pavimentos y baldosas cerámicas*) (1986-93): Diverses estadístiques referides als països de destinació de les exportacions taulelleres.

ASSOPIASTRELLE (*Associazione italiana di fabbricanti di piastrelle*) (1989): «Pavimenti e rivestimenti in ceramiche», *10ª Indagine statistica nazionale Assopiastrelle*, Sassuolo (Mòdena - Emília-Romanya), 57 pàgs.

— (1993a): «Esportazione di piastrelle di ceramica italiane nel mondo», en *Cer. Il mensile dell'Assopiastrelle*, 10/93, núm. 206, pàg. 105.

— (1993b): «Il mercato delle piastrelle di ceramica nei paesi europei: cifre dal 1988 al 1992», en *Cer. Il mensile dell'Assopiastrelle*, 10/93, núm. 206, 110-111.

— (1993c): «L'andamento economico del settore ceramico», *Cer. Il mensile dell'Assopiastrelle*, 12/93, núm. 208, 18-19.

— (1994): «Un buon antagonista, la Spagna», *Cer. Il mensile dell'Assopiastrelle*, 1/94, núm. 209, 22-23.

Asunción Martínez, R. (1988): «Explotación de arcillas y caolines en la Cordillera Ibérica (área valenciana)», en *Primer encuentro entre la industria de pavimentos y revestimientos cerámicos y la minería de arcillas y caolines en la Comunidad Valenciana*, Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme, Generalitat Valenciana, Ciutat de València, 59-64.

Autoridad Portuaria de Castellón (1993): *Memoria Anual*, Castelló, 76 pàgs.

Autoridad Portuaria de Valencia (1993): *Memoria Anual*, Ciutat de València, 173 pàgs.

— (1994): «Puertos con mayor movimiento de mercancías (1993)», en *Foreland del Port de la Ciutat de València del 1993*, 570 pàgs.

Badenes Gor, M.C. (1965): «La industria cerámica de Onda», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 2, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, 167-205.

Bagan Vargas, V. (1988): «Características técnicas de las arcillas rojas utilizadas para la fabricación de pavimentos y revestimientos cerámicos», en *Primer encuentro entre la industria de pavimentos y revestimientos cerámicos y la minería de arcillas y caolines en la Comunidad Valenciana*, Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme, Generalitat Valenciana, Ciutat de València, 111-117.

Baila i Pallarés, M. (1990): *Transició demogràfica i canvis recents en la població d'una regió mediterrània*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló, 352 pàgs.

Balbàs Cruz, J.A. (1882): *El libro de la provincia de Castellón*, reimpressió del 1981 per la Caixa d'Estalvis de Castelló, 872 pàgs.

Bale, John (1977): *The Location of Manufacturing Industry*, Oliver & Boyd, Edimburg, 223 pàgs.

Banesto (1965, 1975, 1987 i 1993): *Anuario Mercado Español*, Banco Español de Crédito, Madrid.

Barceló Torres, C. (1985): «Historia Medieval (Musulmana)» en *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*, Caixa d'Estalvis de Castelló, 281-306.

Baylina, M. i Garcia Ramon, M.D. (1993): «Gender Flexibility of the Labour Market and the Black Economy. The Case of Industrial Homeworking in Rural Spain», en *New Tendencies in Urban and Regional Development in Europe*, Universitat de Durham, 16 pàgs.

Beltran Porcar, V. (1988): «Productos cerámicos de pavimento y revestimiento. Problemática de fabricación y efectos que introducen la variabilidad de la materia prima y las impurezas en la calidad del producto acabado», en *Primer encuentro entre la industria de pavimentos y revestimientos cerámicos y la minería de arcillas y caolines en la Comunidad Valenciana*, Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme, Generalitat Valenciana, Ciutat de València, 31-36.

Benito Goerlich, D. (1992): *Arquitectura modernista valenciana*, Fundació Caixa Castelló (Bancaixa), Ciutat de València, 273 pàgs.

Bernat Esplugues, J.F. (1985): «El sector no agrario en Villarreal (1870-1888). Los mayores contribuyentes de 1890», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, núm. 4, 73-80.

Boix, A., Jordán M.M. & Sanfeliu T. (1993): «La arcilla como material cerámico: aportación mineralógica», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXIX, Castelló, 427-437.

Brunet, Roger (1993): «L'enjeu du transport» en *L'espace géographique*, Montpellier (Llenguadoc), 219-232.

Burriel de Orueta, E. (1968): «Geografía agraria de Onda», en *Estudios Geográficos*, núm. 112-113, Instituto Elcano, Madrid, 576-640.

Cabanilles, Antonio Joseph (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, reimpressió del 1991 per la Caixa d'Estalvis de Castelló, 338 pàgs.

Casey, James (1993): «Algunes reflexions entorn del terç delme de Vila-real (1600-1650)», en *Miscelánea homenaje a José María Doñate*, Ajuntament de Vila-real, 299-314.

Castellón Diario (1994): «El sector de fritas y esmaltes...», en *Cevisama'94*, suplement especial (27-2-1994), pàg. 56.

Centelles i Barraganes, V. (1991): «Un caso singular en los movimientos de población: Onda 1950-1960», en *Miralcamp, Butlletí d'Estudis Onders*, núm. 7, Onda, pàgs. 7-40.

C.O.C.I.N. (*Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló*) (1927, 1930, 1934, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975 i 1979): Censos de Llicències fiscals.

— (1988): *1988. Récord histórico de la inversión registrada en el sector azulejero*, Gabinet d'Estudis Econòmics.

— (1993): *Anuario económico 1992*, Castelló, 142 pàgs.

— (1994): *Anuario económico 1993*, Castelló, 160 pàgs.

— (1994b): *El comercio exterior castellonense en 1993. Análisis sectorial y espacial*, Gabinet d'Estudis Econòmics, Castelló, 8 pàgs. i annex estadístic.

— (1995): Nombre total d'empreses de Vila-real en funció de l'I.A.E. (Impost sobre les Activitats Econòmiques).

Codina Armengot, E. (1980): Aportación documental a la Historia de la Real Fábrica de Loza Fina de Alcora, *Sociedad Castellonense de Cultura*, Castelló, 69 pàgs.

Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació (1993): Dades referides al cultiu de cítrics al País Valencià.

Conselleria d'Economia i Hisenda (1986): «Sector ceràmic», en *Llibre blanc sobre la repercussió a la Comunitat Valenciana de l'adhesió d'Espanya a la CEE*, 144 pàgs.

Conselleria de Treball i Afers Socials (1991): «La industria de pavimentos y revestimientos cerámicos en la provincia de Castellón», en *Monografies de treball. Suplements d'estadística d'ocupació*, 77/1991.

— (1994): «Paro registrado por municipios en la Comunidad Valenciana», en *Monografies de treball. Suplements d'estadística d'ocupació*, 84/1994.

Criado Herrero, E. & Enrique Navarro, J. E. (1994): «Tendencias en la industria española de cerámica y refractarios», en *Boletín de la Sociedad Española de Cerámica y Vidrio*, 33, Madrid, 125-134.

Dalmau Porta, J. I. & De Miguel Fernández, E. (1991): *El azulejo. Estudio sectorial*, Universitat Politècnica de València, 237 pàgs.

Dalmau Porta, J. I., De Miguel Fernández, E. & Miquel Peris, S. (1993): «Industria azulejera» en *Análisis estratégico de los sectores industriales y del turismo en la Comunidad Valenciana*, vol. I, Universitat Politècnica de València, 181-245.

Dezert, B. & Verlaque, Ch. (1978): *L'espace industriel*, Masson, París, 301 pàgs.

Díaz Manteca, E. (1979): «El Llibre de la Peyta de 1721», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LV, Castelló, 12-46.

— (1984): *Ceràmica històrica de les comarques castellonenques*, Generalitat Valenciana, 50 pàgs.

Domingo Pérez, C. (1983): *La Plana de Castelló: la formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Caixa d'Estalvis de Castelló, 308 pàgs.

— (1993): «El trabajo de les mujeres en el sistema citrícola valenciano», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 53, Departament de Geografia, Universitat de València, 85-109.

Domínguez Agut, E. (1983): *Estudio sobre interrelaciones económicas del sector de azulejos, pavimentos y baldosas cerámicas*, C.O.C.I.N., Castelló, 47 pàgs.

— (1988): *Perspectivas de futuro económico de la provincia de Castellón*, C.O.C.I.N., Castelló, 546 pàgs.

— (1989): *Sector cerámico e integración en la CEE*, Gabinet d'Estudis Econòmics C.O.C.I.N., Castelló.

— (1994): «Aproximación a las grandes cifras del sector exterior valenciano», en *La empresa valenciana ante el mercado exterior. Instrumentos financieros y ayudas*, IMPIVA (*Institut de la mitjana i petita indústria valenciana*), Castelló, 16 pàgs. i annex estadístic.

— (1995): «1994: un año sorprendente», en *La Cámara informa*, núm. 44, Castelló, 7-10.

Doñate Sebastià, J.M. (1972): «Evolución urbana de Villarreal», en *Datos para la historia de Villarreal*, vol. I, Ajuntament de Vila-real, 142-169.

— (1973): «Síntesis geográfico-histórica de Villarreal», en *Datos para la historia de Villarreal*, vol. II, Ajuntament de Vila-real, 9-89.

— (1975): «Siete siglos de Villarreal», en *Datos para la historia de Villarreal*, vol. III, Ajuntament de Vila-real, 81-104.

— (1977): «Ordinacions y estatuts de Villarreal», en *Datos para la historia de Villarreal*, vol. IV, Ajuntament de Vila-real, 65-233.

— (1982): «La seda en el archivo municipal de Villarreal», en *Datos para la historia de Villarreal*, vol. V, Ajuntament de Vila-real, 43-70.

— (1984): «Villarreal, siglo XX. Sangre, sudor y lágrimas», en *Datos para la historia de Villarreal*, vol. VI, Ajuntament de Vila-real, 99-106.

— (1990): «Molinería y molinos en la Plana de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXVI, Castelló, 99-123.

Economía 3 (1993): *La revista de la Comunidad Valenciana*, núm. 24, Ciutat de València, 83 pàgs.

— (1994): *La revista de los líderes*, núm. 35, Ciutat de València.

Eiximenis, Francesc (1384): Endreça al tractat «Regiment de la cosa pública», en *Lo Crestià*, reedició a cura d'Albert Hauf del 1983 per Edicions 62, Barcelona, 291-303.

Escolano, Gaspar (1610): *Décadas de la historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, reimpressió del 1878-1879 per Terraza, Aliena y Cía. editors, 3 vols., Ciutat de València, 2n vol., 880 pàgs.

Escrivà de Romaní, Manuel (1919): *Historia de la cerámica de Alcora*, Fortanet, Madrid, 564 pàgs.

Feliu Franch, J. (1994): «El modernismo de la cerámica arquitectónica valenciana: el caso de Onda» en *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules, en premsa.

Fomento de la producció (1993): *España 30.000* (les 30.000 majors empreses espanyoles durant el 1992), Barcelona.

Font i Gumà, J. (1905): *Rajolas valencianas y catalanas*, Rambla de Ventosa, Vilanova i la Geltrú, 1905, 352 pàgs.

Furió, Antoni (1992): «La baixa edat mitjana (segles XIV i XV)», en *Història del País Valencià*, Papers bàsics 3 i 4, Ciutat de València, 83-134.

Fuster Ortells, J. (1962): *Nosaltres els valencians*, edicions 62, Barcelona, 235 pàgs.

García Cárcel, R. (1976): «El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 18, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, 50-66.

Garrabou, Ramon. (1985): *Un fals dilema: modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana: 1850-1900*, Alfons el Magnànim, Diputació de València, 224 pàgs.

Garrido Herrero, S. (1983): «El motín de Vila-real de 1908», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LIX, Castelló, 343-358.

— (1994): «El marco de aparición del Sindicato: una agricultura en transformación», en *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*, Caixa Rural Catòlic Agrària de Vila-real, 65-91.

George, Pierre (1962): *Précis de Géographie économique*, P. U. F., París, 402 pàgs.

Gil i Vicent, V. (1986): «Els aiguardents i la seua destil·lació al segle XVIII», en *Cadafal*, butlletí informatiu de festes, setembre, Vila-real.

— (1987): «El artesanado del siglo XVIII: los tejedores de cáñamo», en *Burriana en su Historia*, vol. I, Ajuntament de Burriana, 301-314.

— (1989): «Industrialització i taronja a la Vila-real de 1935», en *Cadafal*, butlletí informatiu de festes, maig, Vila-real.

— (1994): Introducció a la *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*, Caixa Rural Catòlic Agrària de Vila-real, 19-28.

Gimeno Michavila, V. (1926): *Del Castellón viejo*, reimpressió del 1984 per Caixa d'Estalvis de Castelló, 389 pàgs.

Giralt i Raventós, E. (1968): «Problemas históricos de la industrialización valenciana», en *Estudios geográficos*, núm. 112-113, Instituto Elcano, Madrid, 369-395.

Gomis i Martí, J.M. (1990): *Evolució històrica del taulellet*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló, 414 pàgs.

González Cudilleiro, M. (1994): «Situación actual del sector cerámico español», en *Castellón Diario*, suplement Cevisama'94 (27-2-1994), pàgs. 38-40.

González Escrivà, J. A. & Moreno Pineda, M. A. (1992): *Estudio sectorial del tráfico de azulejos por el puerto de Valencia*, Ciutat de València, 29 pàgs i sis annexos gràfics.

Guillén Marco, J. A. (1986): *Cogeneración y gas natural*, ENAGAS, Madrid, 155 pàgs.

Hamilton, F. E. & Linge G. J. R. (1983): Prefaci de «Spatial Analysis, Industry and the Industrial Environment» en *Regional Economies and Industrial Systems*, vol. 3, John Wiley & Sons, Chichester (Anglaterra), 652 pàgs.

Healey, Michael J. & Ilbery, Brian W. (1990): *Location & change. Perspectives on Economic Geography*, Oxford University Press, 381 pàgs.

Hermosilla Pla, J. (1993): *El Camp de Túria y la Hoya de Buñol. Accesibilidad, industria y segunda residencia*, Departament de Geografia, Universitat de València, 149 pàgs.

Houssel, J.P. (1985): *De la industria rural a la economía sumergida*, Alfons el Magnànim, Diputació de València, 232 pàgs.

I.N.E. (Instituto Nacional de Estadística): *Censos de Población de la provincia de Castellón desde el año 1857 hasta el 1981* i Padró municipal de Vila-real del 1975.

I.N.E. (1989): *Censo Agrario de España*. Dades referides a la província de Castelló i al municipi de Vila-real i de les Alqueries, 117 pàgs.

I.N.S.S. (Institut Nacional de la Seguretat Social) (1991): Dades del *Cens d'Empreses Cotitzants al Règim General de la Seguretat Social* referides a la província de Castelló.

I.R.E.S.C.O. (Instituto de Reforma de las Estructuras Comerciales) (1976): *Comercialización exterior de azulejos*, Ministerio de Comercio, Madrid.

I.V.E. (Institut Valencià d'Estadística) (1986): Dades del *Cens de Població* de l'any 1991 i del *Padró Municipal* d'habitants de l'any 1986.

— (1986-92): «Comerç Exterior per Seccions i Capítols» en *Estadística de comerç exterior*. Comunitat Valenciana.

Julia Igual, J.F. (1989): «Evolución del cooperativismo agrario en la C.E.E., algunas consideraciones en torno al caso español», en *Revista de Estudios Agro-Sociales*, 150, 247-267.

Levante. El Mercantil Valenciano (1993): «ITC: al servicio de la investigación», en *Cevisama '93*. Suplement especial (2-3-1993), pàgs. 22-23.

Llinàs, C. i Vilaplana, J. (1896): «Castellón y su provincia. noticias históricas, geográficas y estadísticas» en *Guía oficial y sumario industrial y mercantil*, Castelló.

Lluç i Martín, E. (1976): *La via valenciana*, 3 i 4, Ciutat de València, 254 pàgs.

López Gómez, A. (1957): «Evolución agraria de la Plana de Castellón», en *Estudios Geográficos*, núm. 29, Instituto Elcano, Madrid, 309-361.

Madoz, Pascual (1845-50): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, vol. II, reimpressió del 1982 per Alfons el Magnànim, Diputació de València.

María, padre Ramón de (1935): *El «repartiment» de Burriana y Villarreal*, reimpressió del 1983 per la Caixa Rural Catòlic Agrària de Vila-real, 312 pàgs.

Marqués, Josep-Vicent (1974): *País perplex*, Eliseu Climent, Ciutat de València, 199 pàgs.

Martí Cercós, P. (1893): *Historia de Villarreal*. Inèdita.

Martínez Serrano, J.A., Reig Martínez, E. & Soler Marco, V. (1978): *Evolución de la economía valenciana, 1878-1978*, Caixa d'estalvis de València, 228 pp.

Mata Albella, V. (1994): «75 años de la historia de Villarreal en la biografía de los presidentes de la Caja Rural», en *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1914-1994)*, Caixa Rural Catòlic Agrària de Vila-real, 139-249.

Melià Tena, C. (1953): *Industrias de la alimentación en la provincia de Castellón*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 155 pàgs.

— (1954): *Industrias de la madera e industrias del metal en la provincia de Castellón*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 130 pàgs.

— (1955): *Industrias químicas y del papel, caucho y cuero en la provincia de Castellón*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 73 pàgs.

— (1971): «La industria azulejera en la provincia de Castellón», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. XLVII, Castelló, 158-180.

— (1974): *Industrias del vestir (textiles, calzado y diversas) de la provincia de Castellón*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 132 pàgs.

— (1978): *L'economia del Regne de València segons Cavanilles*, l'estel, Ciutat de València, 290 pàgs.

Membrado Tena, J.C. (1991): *El sector tauleller. Motor de la indústria a les comarques castellonenques*, tesi de llicenciatura (inèdita), 142 pàgs.

— (1992): «L'exportació dins la indústria taulellera espanyola», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 52, Departament de Geografia, Universitat de València, 267-296.

— (1993): «La localització de la indústria taulellera a la Plana de Castelló», en *Millars, espai i indústria*, núm. XVI, Universitat Jaume I, Castelló, 81-92.

— (1994): «Evolució històrica de la indústria taulellera», en *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules, en premsa.

Méndez, R. i Molinero, F. (1991): *Espacios y Sociedades. Introducción a la Geografía regional del mundo*, Ariel, Barcelona, 669 pàgs.

Mezquita Broch, F. (1981): «Transformaciones agrarias en Villarreal 1856-70», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LVII, Castelló, 385-403.

Mira i Casterà, J.F. (1978): *Els valencians i la terra*, 3 i 4, Ciutat de València, 194 pàgs.

Moliner Callergues, J. M. (1993): «La Guerra del Francès en Vila-real (1808-1814): aspectes demogràfics», en *Miscelánea homenaje a José María Doñate*, Ajuntament de Vila-real, 371-384.

Monlleó Peris, R. (1991): «El protagonismo de la burguesía valenciana en los inicios del capitalismo español», en *Millars, Geografía-Història*, XIV, Universitat Jaume I, Castelló, 51-78.

— (1993): «1822. Castelló, capital de província», en *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules, 167-182..

Mundina Milallave, B. (1873): *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, reimpressió del 1988 per la Caixa d'Estalvis de Castelló, 693 pàgs.

Nadal, Jordi (1990): «El desarrollo de la economía valenciana en la segunda mitad del siglo XIX: ¿una vía exclusivamente agraria?», en *Pautas regionales de la industrialización española*, Ariel, Barcelona, 297-314.

Obiol Menero, E. (1985): «El modelo de localización industrial de Weber y Alonso aplicado a la actividad azulejera: el caso de Vila-real», en *Millars, Geografia-Història*, núm. X, Col·legi Universitari de Castelló, 59-76.

— (1987): *Toponímia rural de Vila-real*, Caixa Rural de Vila-real, 105 pàgs.

— (1988): «El cultivo del cáñamo en Castelló de la Plana durante el siglo XVIII» en *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Ajuntament de Nules, 61-73.

— (1993): «Els inicis de la indústria: la fàbrica de Marcet», en *Cadafal, butlletí informatiu de festes*, maig, Vila-real.

— (1994a): «El sistema agrario: evolución y transformación», en *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*, Caixa Rural Catòlic Agrària de Vila-real, 33-63.

— (1994b): «La consolidación de un nuevo modelo económico entre la tradición agrícola y el crecimiento industrial», en *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*, Caixa Rural Catòlic Agrària de Vila-real, 251-287.

Offner, J. M. (1993): «Les «effets structurants» du transport: mythe politique, mystification scientifique», en *L'espace géographique*, Montpellier (Llenguadoc), 233-242.

Olucha Montins, V. (1987-88): «Noves dades per [sic] la història de la fàbrica de ceràmica d'Alcora [sic]», en *Estudis Castellonencs*, 4, Diputació de Castelló, 363-374.

Ortells Chabrera, V. (1986): «La ordenación del espacio urbano en la Plana de Castellón», en *Estudis Castellonencs*, 3, Diputació de Castelló, 363-374.

— (1987): *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*, Ajuntament de Castelló, 654 pàgs.

— (1992): «La utilització del sòl en la Plana de Castelló (1946-1985)», en *Millars, Espai i Història*, núm. XV, Universitat Jaume I, Castelló, 25-39.

— (1993): «Vila-real: la imatge de la ciutat», en *Miscelánea homenaje a José María Doñate*, Ajuntament de Vila-real, 105-118.

— (1994): «Vila-real en el siglo XX. Evolución demográfica y urbana», en *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*, Caixa Rural Catòlic Agrària de Vila-real, 93-137.

Ortells Chabrera V. & Quereda Sala, J. (1993): *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*, Diputació de Castelló, 223 pàgs.

Patuel Chust, P. & Obiol Menero, V. (1987): «La gripe de 1918 en Vila-Real [sic]. Reconstrucción temporal y análisis demográfico», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXIII, Castelló, 127-143.

Perales, Juan Bautista (1878-79): Continuació a les *Décadas de la historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, de Gaspar Escolano (1610), Terraza, Aliena y Cía. editores, 3 vols., Ciutat de València, 2n vol., 880 pàgs.

Perales Vilar, E. (1912): *Historia de Castellón y Geografía de su provincia*, Castelló.

Pérez Moragón (1991): *Arquitectura gòtica valenciana*, Fundació Caixa Castelló (Bancaixa), Ciutat de València, 248 pàgs.

Pérez Puchal, P. (1972): «La población del País Valenciano hasta la época estadística», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 10, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, 1-30.

Piqueras Haba, J. (1981): *La vid y el vino en el País Valenciano*, Alfons el Magnànim, Diputació de València, 344 pàgs.

— (1993): *Geografía de les comarques valencianes*, Difusora de Cultura Valenciana, Ciutat de València, 1r. vol., 328 pàgs.

— (1994): «Los caminos valencianos y su evolución histórica», *Caminos*, núm. II, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, 38-61.

Piqueras Haba, J. & Sanchis Deusa, C. (1992): *L'organització històrica del territori valencià*, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, Ciutat de València, 1992, 149 pàgs.

Pitarch Garrido, M. D. (1992): «Los servicios avanzados en el País Valenciano en la década de los 80. Evolución y futuro», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 51, Departament de Geografia, Universitat de València, pàgs. 125-138.

Porcar, J.L. (1987): *Manual-guía técnica de los revestimientos y pavimentos cerámicos*, Institut de Tecnologia Ceràmica, Diputació de Castelló, 493 pàgs.

Precedo Ledo, A. i Villarino Pérez, M. (1992): *La localización industrial*, Síntesis, Madrid, 256 pàgs.

Quereda Sala, J. (1973): «Alcora y su industria azulejera», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 13, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, 31-55.

— (1985): «Clima e hidrografia», en *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*, Caixa d'Estalvis de Castelló, 56-86.

Romero González, J. (1989): *La agricultura valenciana en el proceso de industrialización y urbanización. Cambios estructurales recientes en el espacio rural valenciano (1959-1986)*, Conselleria d'agricultura, Ciutat de València, 258 pàgs.

Romeu Llorach, J. (1985): «Historia Contemporánea», en *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*, Caixa d'Estalvis de Castelló, 373-401.

Rosselló i Verger, V. M. (1961): «Manises, ciudad de la cerámica», en *Saitabi*, núm. XI, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, 145-190.

— (1966): «La industria azulejera en España», en *Estudios geográficos*, núm. 104, Instituto Elcano, Madrid, 433-450.

— (1984): *55 ciutats valencianes*, Universitat de València, 288 pàgs.

Salavert Fabiani, V. L. (1988): *Aproximació a la Germania a Vila-real (1520-1521)*, Ajuntament de Vila-real, 69 pàgs.

Sánchez Adell, J. (1973): *Primeros años de la fábrica de cerámica de Alcora*, Alfons el Magnànim, Ciutat de València, 110 pàgs.

Sanchis Deusa, C. (1988): *El transporte en el País Valenciano*, Alfons el Magnànim, Diputació de València, 293 pàgs.

Sarthou Carreres, C. (1913): «Provincia de Castellón» en *Geografía General del Reino de Valencia*, reimprés el 1989 per Caixa d'Estalvis de Castelló, 1087 pàgs.

Sector Español de Azulejos, Pavimentos y Baldosas Cerámicas (1994a): «Buyer's guide 94. List of Manufacturers of Ceramic Wall and Floor Tiles from Spain», en *Anuario Azulejo*, Publica S.A., Barcelona.

— (1994b): «Integral Quality - more than just a slogan», en *Azulejo. Cerámica noble*, núm. 81, pàgs. 20-21.

Soler Marco, V. (1984): *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-23)*, Alfons el Magnànim, Diputació de València, 221 pàgs.

Tomàs Carpi, J.A. (1985): *La lógica del desarrollo económico: el caso valenciano*, Prevasa (Previsions Econòmiques Valencianes), Caixa d'Estalvis de València, 919 pàgs.

Traver García, B. (1909): *Historia de Villarreal*, J. Botella, Vila-real, 562 pàgs.

Traver Tomàs, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, reimpressió del 1982 per l'Ajuntament de Castelló, 486 pàgs.

Valls David, R. (1894): *La cerámica. Apuntes para la historia de su fabricación*, 2 vols., Juan Guix, Ciutat de València, 140 pàgs. (1r vol.) i 170 pàgs. (2n vol.)

Vicianà, Martí de (1564): *Segunda parte de la crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, reimpressió del 1972 pel Departament d'Història Moderna, Universitat de València, 3r vol., 371 pàgs.

Vilà i Valentí, J. (1993): «El papel de los geógrafos en la comarcalización», *XIII Congreso Nacional de Geografía*, A.G.E. (Asociación de Geógrafos Españoles), Sevilla, 231-242.

Vilanova i Anyó, S. (1984): «Mecanització i estructura de la propietat: el cas de Vila-real», en *Cadafal, butlletí informatiu de festes*, maig, Vila-real.

— (1988): *Gent d'ahir. Evolució demogràfica de Vila-real de la fundació a la guerra del Francès (1274-1808)*, Ajuntament de Vila-real, 78 pàgs.

Vilar Llop, C. (1972): «La conversión en regadío del secano villarrealense» en *Exágono*, núm. 314, Vila-real.

Vilmy Montanari (1994): *Andar per Ceramiche nel mondo*, vol. I i II (Spain & Italy), Vilmy Montanari editori, Casalgrande Alto (Reggio de l'Emília - Emília-Romanya).

Viruela Martínez, R. (1980): «La Vall d'Uixó: estructura profesional de un núcleo industrial e inmigratorio (1940-75)», en *Cuadernos de Geografía*, núm. 26, Departament de Geografia, Universitat de València, 63-84.

— (1987): *La industria del calzado en la provincia de Castelló*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 90 pàgs.

— (1992): «Tendències en la indústria castellonenca en les últimes dècades» en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXVIII, Castelló, 281-305.

Yvars, J. F. (1992): *Introducció a Arquitectura modernista valenciana*, de Benito D. i Jarque, F., Fundació Caixa Castelló (Bancaixa), Ciutat de València, 273 pàgs.

AQUEST LLIBRE S'ACABÀ D'IMPRIMIR
EN EL TALLER TIPOGRÀFIC DE LA IMPREMTA SICHET
EL 20 DE FEBRER DEL 1995,
DATA EN QUÈ ES COMMEMORA
EL 721^É ANIVERSARI DE LA FUNDACIÓ
DE VILA-REAL.

TEMES VILA-REALS SÈRIE TÈCNICA. NÚMERO 7

La indústria taulellera ha estat, durant les quatre darreres dècades, el principal fonament de l'economia vila-realenca. El seu desenvolupament ha estat tant intens a la nostra ciutat que en l'actualitat aquesta pot considerar-se com el centre de la segona àrea productora de taulell de tot el món: la comarca industrial de la Plana. Les excel·lents perspectives d'aquesta indústria fan que els vila-realencs puguem esperar un futur de progrés, prosperitat i plena integració dins del marc europeu. Res d'això no és, però, cosa segura: caldrà que la nostra localitat segueixi invertint en la indústria taulellera grans quantitats d'imaginació, d'intel·ligència i de ganes de fer bé les coses perquè aquestes bones perspectives arriben a materialitzar-se.

Vila-real, ciutat industrial fa un repàs de la història de la indústria a la nostra localitat, i mostra com l'actual auge industrial de Vila-real venia preparant-se des de feia molt de temps, gràcies -sobretot- a les activitats relacionades amb la taronja, que hi possibilitaren l'aparició d'un empresariat expert. També estudia, amb detall, la realitat present del subsector ceràmic de la Plana i assenyala els factors que cal tindre en compte per al futur desenvolupament d'aquesta indústria.

VILA-REAL, ciutat industrial

Joan Carles Membrado i Tena

**PUBLICACIONS DE L'IL·LUSTRÍSSIM
AJUNTAMENT DE VILA-REAL**